

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG 1992

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

42

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

1992

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:

Kort over Middelhavet, se s. 140

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:

Henrik Fode
Ib Gejl

UNDER MEDVIRKEN AF:

Jørgen Fink

Trykt med støtte af

Statens Humanistiske Forskningsråd

ISBN

87-89386-30-2

Copyright © 1993 by Erhvervsarkivet

V. Allé 12

8000 Århus C

Printed in Denmark

by

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Indhold

<i>John T. Lauridsen: "Tobakken" i Esbjerg</i>	7
<i>Søren Bitsch Christensen og Søren Toft Hansen:</i> Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium	61
<i>Jacqueline Houtved: Købmænd i Århus 1840-1850</i>	114
<i>Dan H. Andersen: Danske handelsforsøg på Levanten 1752-65</i>	132
<i>Jørgen Fink: Industrirådet</i>	183
<i>Jørgen Fink, Ib Gejl, Erik Korr Johansen og Henrik Vedel-Smith</i> Dansk erhvervshistorisk litteratur	208
Beretning om virksomheden.....	240

“Tobakken” i Esbjerg 1896-1981

AF JOHN T. LAURIDSEN

FDB's Tobaksfabrik i Esbjerg nåede at blive en af landets største tobaksfabrikker, før den bukkede under for tobaksforbrugets forskydning fra cigarer, cerutter m.m. til cigaretter. Tobaksfabrikkens virksomhed skildres her på grundlag af en rest af fabrikkens arkiv og er i øvrigt søgt rekonstrueret ud fra andre tilgængelige kilder.

Esbjerg tog i 1890'erne springet fra nybyggersamfund til købstad. På få år flerdobledes byens indbyggertal: i 1890 var der 4.111 beboere, i 1895 var antallet mere end fordoblet til 9.280, for allerede året efter at nå 12.352. Derefter stabiliserede indbyggertallet sig frem til århundredeskiftet. 1899 fik byen købstadsstatus i en alder af blot 31 år. Det var især årene omkring 90'ernes midte, i den såkaldte “amerikanske periode”, at alt gik rasende hurtigt i den unge by: befolkningsvæksten, nybyggeriet og virksomhedsgrundlæggelserne. Bare marker blev udstykket, beboelsesejendomme opført og nye fabrikker sat i gang¹. Det var en rigtig gründer-periode, hvor tilrejsende tillagde sig titlen fabrikant og startede egen virksomhed fra grunden. Allerede velkonsoliderede virksomheder blev også lokket til “Danmarks Chicago”. Eksportører af alle slags grundlagde filialer. Her var en port til det europæiske marked. Den i maj 1897 foretagne håndværks- og industritælling gav som resultat, at byen havde ikke mindre end 497 virksomheder med en arbejdsstyrke på 1677 beskæftigede. Langt de fleste var håndværksmestre med få ansatte. Byggebranchen dominerede med 36 murermestre med tilsammen 323 ansatte som det største fag. Af mere industriprægede virksomheder var der følgende²:

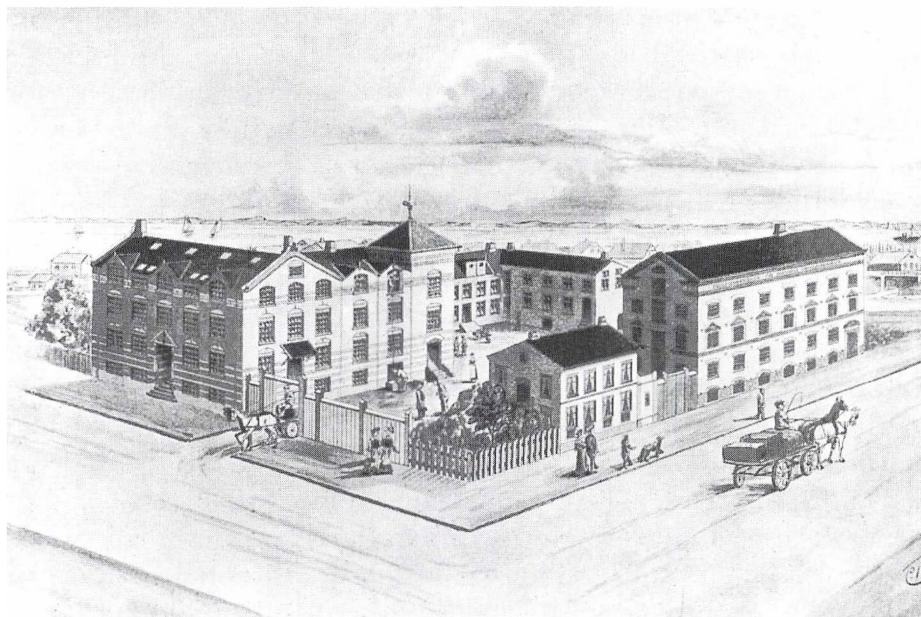
	ansatte
1 damphøvlværk	3
2 slagterier	52
1 tarmskraberi	27

4 teglværker	148
2 ølbryggerier	33
1 saltraffinaderi	12
2 cementstøberier	13
1 maskinfabrikant	96
1 smørpakkeri	29
1 margarinefabrik	9
5 cigar- og tobaksfabrikker	46
1 sæbefabrik	9
1 ostefabrik	3
1 uldspinderi	8
1 skibsbyggeri	15
1 blikvarefabrik	3

Det var et imponerende resultat for en sådan opkomling af en by, ikke mindst da de fleste af virksomhederne var ganske unge, anlagt i 90'erne. Industritællingen var imidlertid foretaget lige som Esbjergs store erhvervsboom var toppet, "den amerikanske periode" varovre samme år og blev afløst af stagnation. Få år senere var en god del af foretagenderne gået konkurs, optimismen og forventningerne havde ikke holdt stik, og bygningerne stod tomme eller var overtaget af andre. Det gælder f.eks. det ene slagteri, damphøvelværket, teglværkerne, ølbryggerierne, blikvarefabrikken og så den tobaksfabrikation, som her skal behandles nærmere.

De fem cigar- og tobaksfabrikker i 1897 udgjordes af fire små cigarfabrikanter, hvor indehaveren selv var den væsentligste arbejdskraft og med få hjælpere, og så en større tobaksfabrik med mange ansatte. Om den fabrik handler det følgende. Den udviklede sig til en af Esbjergs største og mest moderne virksomheder.

Tobaksfabrikken var blevet startet i hurtig og hast i 1896. Den 1. april overtog kaptajn Søren Meinertz et pakhus af grosserer Th. Jensen for 14.800 kr. med grund i "Breinholdts toft" på Østerbro. Det var lige over for Lunds Margarinefabrik, en anden af byens ny fabrikker. Pakhuset beliggende ved Teglværksgade var ganske nyt. Th. Jensen havde bedt om tilladelse til at opføre det i maj 1895. I løbet af nogle måneder lod Meinertz pakhuset omdanne til en tobaks- og cigarfabrik med navnet "Tobaksfabrikken Esbjerg". Fabrikken blev anlagt efter at producere 1.000 pd. tobak om dagen, en betydelig produktion efter datidens målestok, og kom i gang hen på sommeren³.

FDB's bygningskompleks i Esbjerg 1906 set fra hjørnet Teglværksgade (th.) og Fynsgade. Det ældste fabriksanlæg er i billedets venstre halvdel; forrest t.h. direktørboligen og ved siden af den en ny bygning opført 1905-06 til brug for bl.a. FDB's Kolonial- og Isenkramafdeling. Illustration fra FDB's Årbog 1907.

Meinertz sørgede for finansieringen af fabrikken gennem oprettelse af et aktieselskab med en kapital på 50.000 kr⁴. Vi kan gå ud fra, at han har solgt aktierne til en pris grundet på urealistisk opskruede forventninger i forhold til indtjeningsmulighederne. Det var almindeligt i byen i den amerikanske periode. Selv fungerede han som administrerende direktør for tobaksfabrikken samtidig med, at han sad i bestyrelsen i andre virksomheder. Han var nemlig en mand med mange jern i ilden, der satsede på at få mest muligt ud af byens opgangskonjunktur og at sikre en spekulationsgevinst til sig selv. Egentlig var Meinertz en sømand, der var gået i land efter at have forlist to sejlskibe og havde fået job som bogholder hos Ditlev Lauritzen, hvis venskab han nød. Derved blev han parthaver i enkelte af Lauritzens mindre betydende virksomheder og begyndte så selv som storforetager⁵. Imidlertid var det forbindelsen til Lauritzen, egnens og snart en af landets største erhvervsdrivende, der forbandt Meinertz med den økonomiske formåen, forretningsekspertise og erfaring, han selv manglede. Efter midten af 1890'erne var

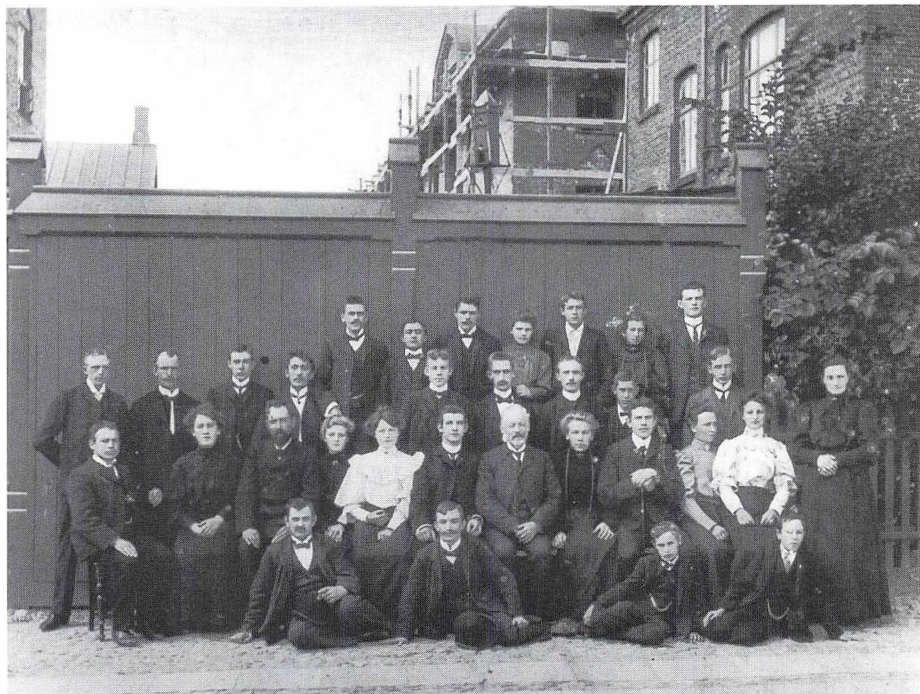
han involveret i trælasthandel, teglværksdrift og et nyanlagt svineslagteri i byen; dertil kommer så tobaksfabrikken.

Det siger sig selv, at Meinertz ikke havde nogen erfaring inden for tobaksfabrikation. Det samme gjaldt bestyrelsen. Bestyrelsen blev efter et par år indskrænket fra fem til to, nemlig foruden Meinertz selv konsul Ditlev Lauritzen. I 1898 blev der lavet en tilbygning til fabrikken, hvilket viser der var en vis optimisme med hensyn til fremtidsmulighederne. Virksomheden annoncerede i januar 1899 med at have 50 ansatte. Det er givetvis overdrevet, og endnu i samme måned blev en del af fabrikkens bedste arbejdere sagt op. Nedturen til noget, der nærmede sig lammelse af fabrikken, begyndte⁶. Meinertz formåede ikke at afsætte en tobaksproduktion i den skala, han havde lagt op til. 1000 pd. om dagen var meget. Han forventede på kort tid at slå igennem i en branche, hvor andre firmaer havde brugt årtier på at nå en tilsvarende afsætning. Derfor gik det galt. Produktionen var helt indstillet efteråret 1901, da der til alt held viste sig en solid køber til fabrikken⁷. På det tidspunkt havde gründeren kaptajn Meinertz også lidt skibbrud med både teglværksproduktionen og svineslagteriet⁸. Fra sidelinien kunne han de følgende år betragte sine forretningers videre skæbne. For tobaksfabrikken gik det bedst, men langt mægtigere kræfter havde også taget over og gjort fabrikken til en brik i et spil, hvor der stod store interesser på spil.

En ring brydes

Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger blev organiseret i 1896. I en lang række brancher mødte fællesforeningen misbilligelse og modstand i årene derefter. Det gælder bl.a. inden for trikotagefaget, hos sukkerfabrikkerne, hos trælasthandlerne, i cementbranchen og blandt tobaksfabrikanterne. I 1900 holdt de 50 største tobaksfabrikanter et møde i Odense, hvor de vedtog ret betydelige forhøjelser af priserne på deres varer samtidig med indførelsen af nye rabatmetoder. Især de ny rabatordninger var opsigtsvækkende, idet det blev meddelt, at "solidariske brugsforeninger, fællesindkøbsforeninger og sammenslutninger af handlende rangerer mellem de kunder, der ikke kan opnå de større rabatter, der gives ved større indkøb".

Den udfordring tog FDB's formand, Severin Jørgensen, straks op. I et indlæg i *Andelsbladet* gjorde han opmærksom på, at FDB aftog

Tobaksfabrikkens voksne personale fotograferet o. 1905 ved indkørslen i Fynsgade. T.h. direktørboligen og bagved den nye bygning mod Teglværksgade under opførelse. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

for over 200.000 kr. tobaksvarer om året og var en af tobaksfabrikkernes største kunder. Imidlertid ville FDB med den ny ordning komme til at rangere i klasse med handlende, der aftog for blot 1.200 kr. tobaksvarer årligt. Samtidig ville handlende, som kun købte $\frac{1}{10}$ af FDBs forbrug, kunne opnå betydelig større rabat. Dette forsøg på at slå FDB ned som en faktor i tobakshandelen ville foreningen ikke passivt finde sig i. Derfor rettede bestyrelsen i januar 1901 en opfordring til tobaksfabrikanterne om at ændre deres urimelige indstilling, men uden resultat⁹.

Fabrikanterne havde indgået en treårig overenskomst med hinanden. Den ville de ikke bryde, og en af bestemmelserne heri var, at fabrikanterne med alle lovlige midler ville bekæmpe en eventuel ny fabrik, som ville forsøge sig. Tobaksfabrikanterne ville således håndhæve en sluttet “tobaksring”. FDB’s modtræk var at true med at oprette sin egen fabrik. Enkelte tobaksfabrikanter tilbød da under

hånden at fabrikere alle tobakskvaliteter for FDB og med FDB's etiketter. Det blev pure afvist af FDB. På foreningens generalforsamling den 8. juni 1901 afgjorde Severin Jørgensen sagen: "Enten vil fabrikanterne snyde os og lave ringere kvaliteter, eller også snyder de Tobaksringen ved at bryde overenskomsten, og til ingen af delene vil vi række hånd". Derpå gav generalforsamlingen bestyrelsen fuldmagt til at købe en fabrik og begynde en selvstændig tobaksfabrikation for FDB¹⁰.

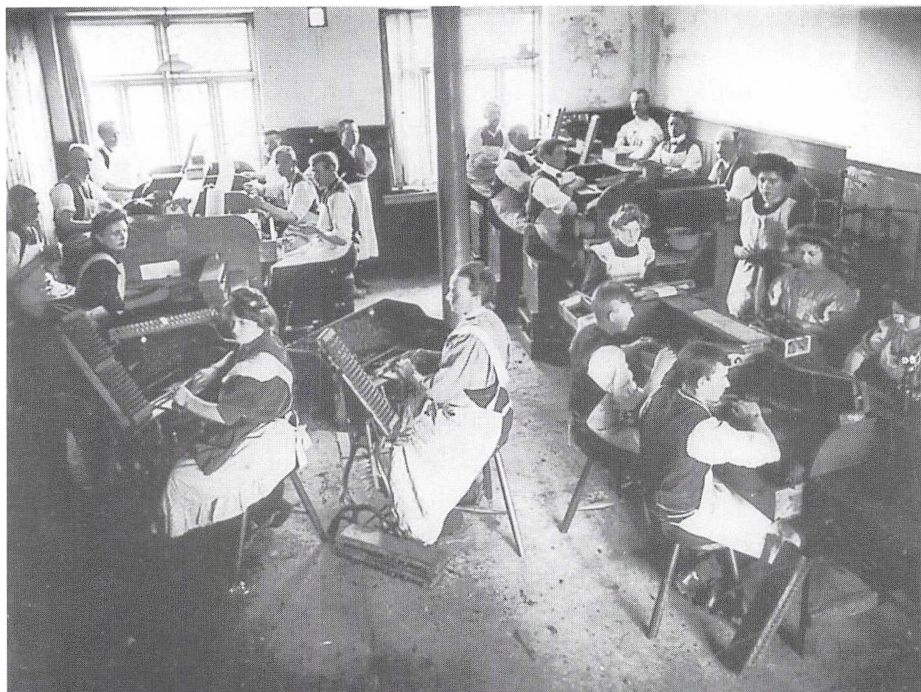
Som vedtaget, så gjort. I september 1901 gik man ind i forhandlinger om køb af Meinertz's tobaksfabrik i Esbjerg. Under forhandlingerne lykkedes det at presse prisen ned fra 25.000 kr. til 20.000 kr., og man sikrede sig tillige muligheder for at udvide fabrikken. Den 21. november 1901 var en delegation på ikke mindre end 37 brugsforeningsfolk med Severin Jørgensen i spidsen i Esbjerg. De underskrev en kontrakt om overtagelse af Tobaksfabrikken Esbjerg for 20.000 kr. fra 1. december 1901. Det var en særdeles fordelagtig pris for en veludstyret og moderne fabrik, der få år forinden havde haft en anlægsværdi på 50.000 kr.

Under forhandlingerne om købet var FDB blevet tilbudt en tobaksfabrik i Assens, men den var for dyr i forhold til virksomheden i Esbjerg. Købsprisen ringe størrelse troede nogle senere, havde sin baggrund i, at fabrikken var blevet overtaget af en ufyldestgjort panthaver¹¹, hvilket ikke var tilfældet. Søren Meinertz var selv sælger, og det økonomiske tab faldt hovedsageligt på ham, fordi fabrikken var lukket¹².

Dermed var FDB's problemer ikke løst, for tobaksfabrikanterne havde i deres aftale forudset, at der kunne komme en ny tobaksfabrik, som ikke ville indordne sig under Tobaksringens bestemmelser. Den fabrik ville da blive boykottet efter alle kunstens regler, bl.a. ved at den blev afskåret fra råstoftilførsler. De mellemhandlere, som var leverandører til Tobaksringen, måtte ikke forsyne andre.

Også dette problem løste FDB ganske enkelt ved at springe mellemhandlerne over og etablere kontakt direkte med udenlandske grossister, der ikke var afhængige af de øvrige danske tobaksfabrikker.

Således rustet til konkurrencen med hele den danske tobaksbranche havde FDB kun sine egne medlemmers "tungnemhed" at overvinde. Som det blev formuleret i foreningens årbog for 1907: "Det viste sig nemlig, at mange af medlemmerne var meget tung-

Cigarmagere på FDB's Tobaksfabrik ca. 1910. Med hænderne på ryggen ved væggen i midten bagest i lokalet står fabriksmester Carl Backs. Kvinderne i forgrunden er vikkelmagere, der laver vikler/indlæg til cigarer.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

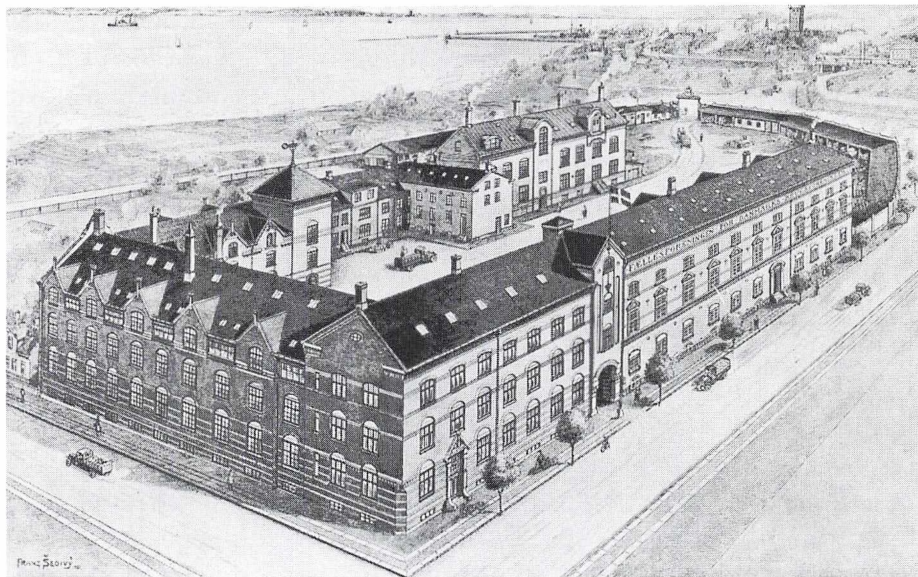
nemme til at forstå, hvem det var, de skulle støtte, Fællesforeningen eller tobaksfabrikanterne. Og mærkeligt nok findes der endnu brugsforeninger, der ikke synes at have fundet det rette standpunkt vedrørende dette spørgsmål”¹³.

Det fabriksanlæg, som FDB i november 1901 overtog fra Tobaksfabrikken Esbjerg, var fuldt monteret med få år gamle maskiner, redskaber og inventar. Drivkraften var en gasmotor. Bygningerne var fra 1896 i to etager foruden kælder og loft, med et samlet gulvareal på 2.000 kvadratalen. Der stod et fuldt udstyret kontor med pulte, stole, pengeskab, reoler m.m. Endelig var der indlagt gas og vand og anlagt kloak.

Således forefandt den nyudnævnte direktør P. Knudsen fabrikken ved sin ankomst fra København i begyndelsen af december. Knudsen havde erfaring med fabrikation af såvel røg- som skråtobakker og kendskab til indkøb af råvarer. Han rapporterede den 3. decem-

ber til FDB i København, at håndværkere var i fuld gang med at gøre lokaler og maskiner brugbare. Gassen havde midlertidigt måttet afbrydes under arbejdet, men råvarer kunne modtages når som helst. En uge senere var råvarerne ankommet fra Bremen, mens der samtidig blev lagt sidste hånd på indretning af lokalerne. Skærestuen var kommet i orden, og arbejdet var påbegyndt der den 11. december. Kort før nytår blev der installeret telefon, og P. Knudsen skrev optimistisk til sine foresatte, at råd og hjælp fra udenforstående ikke tiltrængtes. "Vi skal nok klare ærterne herovre". Ved midten af januar 1902 var to tobaksspindeborde sat i gang, og det gik fint med at skære tobak. Til pakhus var midlertidigt lejet en smørkælder, hvor to vognladninger tobak var anbragt. 1. februar meddelte han, at der var beskæftiget 33 personer, heraf 11 børn. I løbet af februar regnede han med at få brug for yderligere seks børn og to til tre voksne, men gjorde samtidig opmærksom på, at der med de eksisterende lokaleforhold højest kunne ansættes 50 personer. Det antal blev nået i løbet af 1902. I februar udgik også de første tobaksvarer fra fabrikken, men produktionen kunne indtil sommeren slet ikke holde trit med efterspørgslen, hvilket gav nogen utilfredshed i brugerne. Fabrikkens formelle åbning fandt sted den 15. marts 1902¹⁴.

Ved FDB's overtagelse af fabrikken blev det eksisterende cigarmageri straks omdannet til fabrik for røgtobakker, hvoraf der kunne fremstilles ca. 3.000 pd. om dagen. Det var en dagsproduktion, som ellers kun landets største tobaksfabrikker præsterede, og tre gange så meget, som den tidligere fabrik havde kunnet klare. Direktør P. Knudsen fik straks brug for at demonstrere sit kendskab til indkøb af råvarerne. Det var af stor betydning, hvis tobaksringen skulle brydes, da indkøbene skulle foretages direkte i udlandet. Imidlertid var vinteren en uheldig tid for indkøb af råvarer, dels var de dyrere end lige efter tobakshøsten, dels var der af en række sorter kun ringe kvanta tilbage. Derfor lykkedes det ikke straks at få fat i alle de kvaliteter, navnlig de lyse og lette tobakker, som fabrikken skulle bruge, forklarede direktør Knudsen senere. Først i anden halvdel af 1903 lykkedes det til fulde, men på det tidspunkt lå fabrikken stadig inde med et meget stort lager af tobak af ret dårlig kvalitet (for ca. 100.000 kr.), som Knudsen dristigt havde anskaffet ved fabrikkens start. FDB's bestyrelse måtte se i øjnene, at det ville blive meget svært at afsætte dette lager uden tab sammen med de nyere og bed-

Tobaksfabrikken set fra hjørnet Teglværksgade (t.h.) og Fynsgade o. 1920 før den sidste store udbygning af det gamle fabriksanlæg. Der var indkørsel til det lukkede anlæg fra Teglværksgade og Exnersgade helt i baggrunden. Illustration fra Fr. Voigt: Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem femogtyve år, 1921.

re tobakssorter. Derfor greb bestyrelsen til at give FDB's repræsentanter ude i landet 2% provision på salget af fabrikkens tobak. Det skulle stimulere salget¹⁵.

Der havde været betænkeligheder med hensyn til, hvordan forbrugerne ville modtage det ny tobaksprodukt. Ville de ikke holde sig til de allerede kendte mærker? Tobak var dengang som nu en udpræget mærkevare, og det var svært at få rygerne til at ændre forbrugsmønster. Der var flere begyndervanskeligheder. Fra forskellig side indløb der kritik af cigarerne. Først var de for stærke, siden for store. Over for de bekymrede fastholdt FDB's formand Severin Jørgensen, at FDB's medlemmer skulle gøres opmærksomme på, hvor vigtigt det var, at de købte tobak fra deres egen tobaksfabrik. Kun på den måde kunne de imødegå tobaksringens fordyrelse af varerne¹⁶. At der havde været tale om en stor fejl disposition ved indkøb af tobak fra starten blev holdt skjult for alle andre end en meget snæver kreds i FDB's ledelse. Sammen med andre vanskeligheder med fabrikken fik det FDB's bestyrelse til at overveje at sælge fabrikken

igen i september 1903, da der indløb et godt købstilbud, og man havde en formodning om, at tobaksringen ville gå i opløsning ved årsskiftet 1903-04. Med hensyn til det sidste blev man skuffet, og med hensyn til salget blev det ved overvejselsen¹⁷.

Allerede i foråret 1903 blev virksomheden udvidet første gang. Både i 1902 og 1903 blev der investeret næsten lige så meget i bygninger, som hele fabrikken havde kostet i 1901¹⁸. På et tilkøbt grundstykke, hvor der havde ligget en villa med have, opførtes en helt ny fløj til cigarfabrikationen, hvortil man i forvejen havde en del af de nødvendige maskiner og inventar fra den gamle fabrik. Hertil blev føjet en større gasmotor med 10 hestekræfter. Desuden skulle der være den plads til lagring og luftning af råtabakker, som i begyndelsen havde manglet til skade for kvaliteten. Af grunde, som behandles nærmere nedenfor, trak det ud med at få startet cigarfabrikationen til foråret 1905. En indvandret tysker, cigarmager Carl Backs, fik stillingen som mester for den ny cigarafdeling. Han havde tidligere været på Tobaksfabrikken Esbjerg, hvorfra han var kommet til Obel i Ålborg. Han vendte tilbage som medlem af en kristelig fagforening for at oplære fabrikkens lærlinge i cigarrulning på et tidspunkt, hvor Tobaksarbejderforbundet havde anlagt blokade mod fabrikken¹⁹. Cigarfabrikationen foregik på loftsetagen i den ny bygning. Her var i 1907 beskæftiget 52 voksne. Flere måtte der ikke være for myndighederne.

I de følgende år steg omsætningen jævnt. Røgtobaksomsætningen udviklede sig således, opgivet i pund:

1902	197.572	1905	296.501
1903	207.220	1906	303.641
1904	287.030	1907	324.661

mens antallet af cigarer efter startvanskelighederne udviklede sig på følgende måde, opgivet i mille (= 1.000 stk.):

1905: 260 mille	1906: 1.371 mille	1907: 2.215 mille ²⁰
-----------------	-------------------	---------------------------------

På FDB's generalforsamling i 1908 meddelte Severin Jørgensen, at den ene brugsforening efter den anden gik over til udelukkende at føre fællesforeningens tobak. På det tidspunkt var antallet af ansatte fordoblet i forhold til 1902, og det følgende år rundede afsætning-

gen den halve million kroner²¹. Det var to en halv gang så meget, som FDB havde købt tobak for hos andre i 1900. I 1908 var det rigtig mange penge. Til sammenligning kom omsætningen i en velfungerende københavnsk cigarfabrik som P. Wulffs først op på et tilsvarende beløb i 1912 – efter 40 års drift²². Nettofortjenesten steg også støt fra 28.627 kr. i 1902 til 112.300 kr. i 1910. Underskud var der trods store investeringer i konsolideringsårene på intet tidspunkt tale om²³.

Ved 1910 stod FDB med en af Danmarks største og mest moderne tobaksfabrikker²⁴. Trods tobaksringens bestræbelser og egne begyndervanskeligheder havde FDB effektivt brudt tobaksfabrikanternes monopol og prisaftaler. For FDB's ledelse gav denne konfrontation med en fabrikantring mod på også at følge sin egen kurs over for andre brancher med tilsvarende tilbøjeligheder²⁵.

Produktion og omsætning. Ny fabrik

Fremgangen for tobaksfabrikken fortsatte i årtier. Det blev en tilbagevendende begivenhed i FDB's årsberetning at notere en ny stigning i værdien af fabrikkens omsætning.

Under første verdenskrig faldt tobakstilførslerne drastisk, og det kunne ikke undgå forbigående at føre til et fald i tobaksproduktionen. Det kneb tillige med ledig arbejdskraft på grund af indkaldelse til militærtjeneste, så der blev arbejdet meget over i krigsårene. Trods det rundede virksomheden i 1916 for første gang en omsætning på en million kroner. Stigende priser på tobaksvarer mere end kompenserede for produktionsfaldet. Umiddelbart efter krigen placerede tobaksfabrikken sig pænt i gruppen af mellemstore tobaksfabrikker med mellem 100 og 200 ansatte, men der var langt op til de fire store fabrikker med over 500 ansatte²⁶.

Efter krigen steg produktionen kun gradvist igen, fabrikken havde et stort lager af færdigvarer, så først begyndelsen af 1930'erne produceredes der tilnærmelsesvis lige så meget som i 1915, da produktionen toppede.

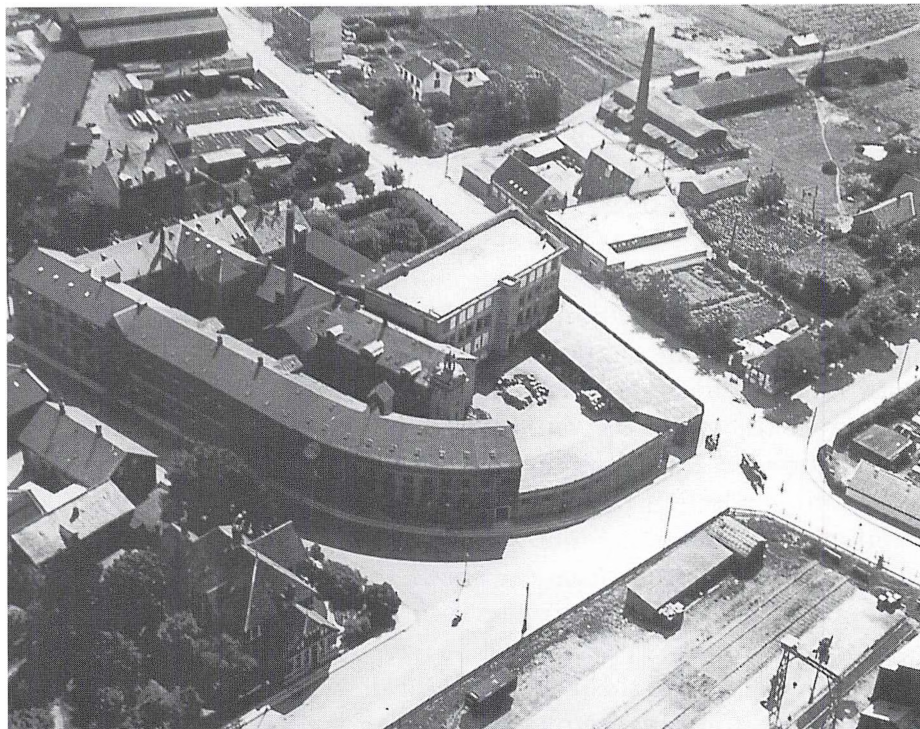
For tobaksfabrikken i Esbjerg kom den stigende afsætning af FDB's tobak til at betyde nye udvidelser af virksomheden i 1910, 1914 og 1925. 1910 blev der opført en toetagers fabriksbygning, i 1914 blev koloniallageret og fabrikken udvidet, og i 1925 blev der bygget en treetagers skråtobaksfabrik. Efter den sidste store udbyg-

ning stod bygningskomplekset som et stort treetages lukket anlæg, der strakte sig fra Exnersgade langs hele Teglværksgade og om hjørnet ved Fynsgade. Den gamle fabrik fra 1896 udgjorde da kun en ganske lille del af det samlede fabriksanlæg²⁷.

1930'erne betød ny fremgang for fabrikken. Ganske vist stagnerede produktionen i tons, men det modsvarede af, at virksomheden fik udvidet sit tobakssortiment og antallet af mærker, der kunne fås i brugserne. Især cigarillosfabrikationen gik stærkt frem. Der blev med andre ord gjort mere ud af den kvalitative udvikling end den kvantitative. Økonomisk var det en succes. Derfor blev der i 1934 begyndt drøftelser om en at modernisere fabrikken²⁸. Det indgik bl.a. i drøftelserne at flytte tobaksfabrikken til en anden by, nemlig Viborg. Da det blev kendt af Esbjerg byråd, rettede det en indtrængende henstilling til FDB om at lade fabrikken forblive i Esbjerg. Tilmed købte Esbjerg Kommune i 1935 et areal i forbindelse med tobaksfabrikken af tømmerhandler L. Hansen, så FDB kunne købe dette og opføre de nye fabriksbygninger herpå. Det var meningen, at byggeriet skulle være påbegyndt i 1936, men forarbejderne trak ud, og her spillede valuta restriktionerne også ind. Til den ny tobaksfabrik skulle der købes og indføres nye maskiner fra udlandet. Det krævede ifølge valutaordningens bestemmelser en indførselstilladelse, hvilket havde været praktisk taget umuligt at få til de maskiner, fabrikken ønskede.

Endnu i anden halvdel af 1938 var kun forarbejderne til projekteringen af den ny fabrik kommet i gang. FDB's teknikere besøgte en række store virksomheder i udlandet for at få den nye virksomhed indrettet så rationelt som muligt. Midt på året 1939 blev fabriksprojektet endeligt præsenteret for offentligheden. Med sans for reklameværdien kunne fabrikkens direktør, L. C. Larsen, forevise fotos af en model af hele den ny fabrik. "Alt holdes i lyse farver, og der bliver god adgang for sol og frisk luft til bygningen".

På grund af de vanskelige jordforhold blev fundamenteringen udbudt som et særskilt arbejde, og opførelsen af bygningerne først derefter. Byggeriet skulle være startet hen på sommeren 1939, men blev det ikke, og verdenskrigens udbrud forsinkede yderligere påbegyndelsen. Fra byens side blev der på grund af arbejdsløsheden presset på over for FDB, der ikke syntes at have nogen hast med anlægget af den nye tobaksfabrik. Hen på efteråret 1939 kom det store udgravningsarbejde omsider i gang, og der blev nedrammet over

Luftfoto af FDB's Tobaksfabrik o. 1935. I forgrunden Exnersgade, t.v. Teglværksgade med Kolonial- og Isenkramafdelingens lange bygning, hvoraf den sidste krumme ende var tilføjet ved den sidste udbygning i 1925. T.h. Gasværksgade og den nye store tre-etagers tværliggende bygning med fladt tag, som blev opført i 1925. I baggrunden t.v. L. Hansens Trælasthandel, hvor den ny tobaksfabrik senere blev opført. Stort set alle den gamle fabriks bygninger står endnu.

Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

700 pæle til det store nye bygningskompleks. Før årsskiftet var også de nødvendige materialer, bl.a. 450 tons jern, bragt til veje. Arbejdet var i fuld gang, da den tyske besættelse fandt sted, hvilket medførte så megen usikkerhed i FDB's ledelse, at arbejdet for en tid fik lov til at gå i stå. Først hen på sommeren 1940 blev det genoptaget i fuldt omfang. Bygningerne blev opførte som helstøbte jernbetonhuse, udvendigt isolerede med Leca-beton.

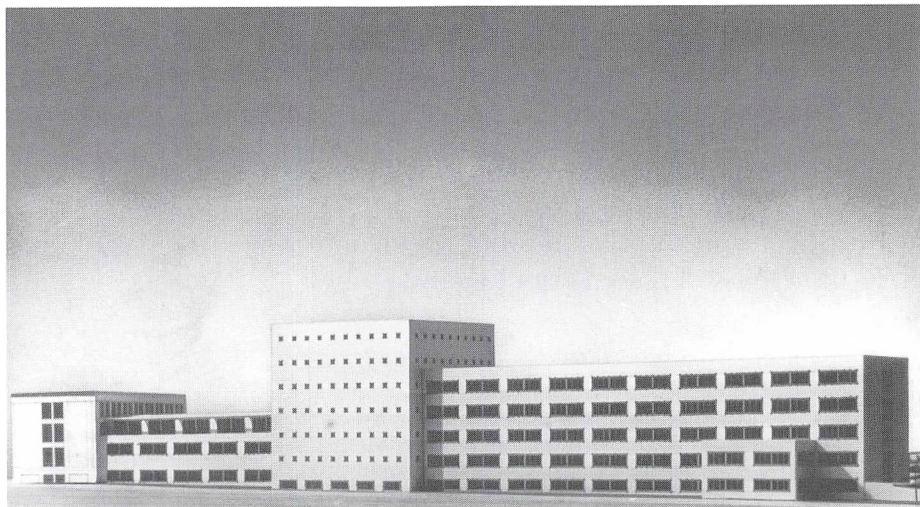
I juni 1941 kunne man tage den første halvdel af fabrikken i brug. Det drejede sig om en lagerbygning for råstoffer og færdigvarer, skæreri og pakkeri for shagtabak, samt ekspeditions- og kontorlokaler. Der var samtidig foretaget en ombygning af en del af de ældre bygninger, som fortsat skulle tjene selve tobaksfabrikationen. Derpå

gik man i gang med opførelsen af den egentlige cigarfabrik med kedelhus, kulsilo og emballagebygning. Den 16. september 1942 holdt man rejsegilde for hele fabrikken, der stod fuldt færdig i 1943²⁹. Den nye fabrik havde plads til 500 arbejdere og skulle kunne klare en årsproduktion på ca. 500 tons tobak. Det ville fremtiden vise, for de umiddelbare udsigter var ikke lyse.

Den nye fabrik blev straks rekvireret af den tyske værnemagt. Der måtte forhandlinger til med repræsentanter for værnemagten i Esbjerg og henvendelser til den tyske intendant i Silkeborg gennem Landbrugsrådet og gennem amtmand Herschends kontor i Silkeborg for at holde fabrikken på FDB's hænder. Til gengæld måtte Fællesforeningen afgive den gamle fabriksbygning, som man var ved at indrette til lagerbrug til FDB's Isenkram- og Kolonialafdeling, som havde haft til huse i bygninger ved fabrikken siden 1906. Isenkram- og Kolonialafdelingen havde længe lidt under stor pladsmangel. Nu kom den situation til at fortsætte. Efter værnemagts ønske blev den gamle fabrik istandsat for godt 30.000 kr. og overtaget af tyskerne i november 1943. Værnemagts lokale repræsentanter lovede på det tidspunkt FDB, at de ikke ville stille yderligere krav til fællesforeningen, men gentagne forsøg fra FDB's side på at få det skriftligt var forgæves. Senere mødte værnemagtsrepræsentanter op hos FDB's ledere i Esbjerg og krævede at overtage en tilbygning til den gamle fabrik. Tilbygningen var påbegyndt i efteråret 1943, og byggeriet havde fået lov til at foregå i langsomt tempo, vel i håb om at tyskerne var ude af landet før færdiggørelsen, så den blev først taget i brug af Isenkramafdelingen i slutningen af 1944. FDB forsøgte via alle kanaler, bl.a. gennem Esbjerg byråd og Landbrugsrådet, for at hindre denne tyske rekvirition, men forgæves. Fra tysk side blev der stillet det ultimatum, at enten overtog de tilbygningen pr. 15. januar 1945 eller også ville de tage hele den ny tobaksfabrik i besiddelse³⁰. Derpå bøjede FDB sig.

Besættelsen af en del af fabriks- og lageranlægget varede til 5. maj 1945. Derpå kunne FDB hurtigt tage bygningerne i brug igen, da de ikke havde lidt overlast i et omfang, som mange andre af de steder, tyskerne havde beslaglagt. Det var billigt sluppet blot at kunne foretage en grundig rengøring³¹.

I øvrigt betød verdenskrigen og besættelsen en nedgang i fabrikkens produktion, da råvaretilførslerne blev indskrænket. Fra 1. april 1940 blev leverancerne til brugsforeningerne nedsat i forhold til

Modelfoto af FDB's nye tobaksfabrik 1939. Facaden mod Gasværksgade. T.h. cigarfabrikken, hvor underste etage var opholds- og spiserum for arbejderne, i midten et 7-etagers pakhus med fugteri i kælderen og t.v. skråtobaksfabrik m.m. samt i øverste etage kontorlokaler. Nedrevet 1985.

omsætningen for 1939. Det betød en nedgang på 50% af cigarer, 40% af cerutter og 50% af cigarillos. Yderligere gik virksomheden som de øvrige tobaksfabrikker over til at anvende papir-omblade til cerutter og cigarillos for at strække tobaksbeholdningen. Tobaksimporten fra de oversøiske områder ophørte i 1940, mens importen fra det sydlige Europa fortsatte, suppleret med dansk dyrket tobak. Kun takket være rationeringen og besparelserne kunne de rigtige tobaksvarer produceres til ind i 1942, på hvilket tidspunkt lagrene af de oversøiske tobakker var ved at være helt opbrugt. Som konsekvens af råvaremanglen opgav fabrikken at producere nogle af sine gængse og populære mærker med rene erstatningsråvarer. Leverancerne heraf ophørte simpelthen for ikke at ødelægge tobaksmærkernes ry ganske og aldeles i fremtiden.

Det var ikke kun mangelen på tobak, der straks blev følelig. I lige så høj grad kom fabrikken fra 1940 til at stå uden de materialer, der anvendtes til emballage. Cedertræ til cigarkasser og blik til snustobak måtte erstattes af bøgetræ og pap. I de sidste to krigsåre var tobaksmangelen på fabrikken meget mærkbar, men takket være en fælles sammenslutning af så godt som hele tobaksindustrien i “Tobaksindustriens Fællesindkøb” blev virkningen af tobaksmangelen

ikke så mærkbar, som det ellers kunne være blevet tilfældet. Tvunget af krigsomstændighederne fandt tobaksbranchen sammen og fordelte den tobak, der kunne skaffes, imellem sig i forhold til fabrikkernes omsætning i 1937-39³². Det kunne FDB's tobaksfabrik kun være godt tjent med, da den gamle fabrik op til anden verdenskrig havde ydet det maksimale.

Fabrikkenes produktion af tobaksvarer var før og efter krigen i forhold til hele landets som vist i følgende tabel:

FDB's tobaksfabriks produktion i % af hele landets tobaksproduktion 1939-55³³.

	1939	1940	1951	1952	1953	1954	1955
Cigarer og cerutter	3,3	3,4	7,1	11,3	13,3	12,4	13,8
Cigarillos	3,1	3,3	2,9	4,1	3,5	3,6	3,2
Røg- og shagtobak	4,9	5,2	5,2	6,6	7,7	6,7	6,6
Spunden skrå	10,9	11,4	9,4	9,1	9,0	8,9	8,9
Kardusskrå	12,6	12,4	14,0	13,9	13,6	13,7	13,8
Snus	1,0	1,3	-	0,05	0,05	0,6	0,6

Hen i 1944 ophørte tilførslen af europæisk tobak som følge af de allierede hæres fremtrængen i Europa og indkredsning af Nazi-Tyskland³⁴. For tobaksnyderne betød det, at de fik tilsat endnu mere dansk tobak til varerne med en yderligere kvalitetsforringelse til følge. Samtidig var priserne i top, så fabrikkens omsætning i kroner nåede nye højder i 1944 (se bilag 3).

Ved samme tid var antallet af beskæftigede på fabrikken det laveste siden 1930. Der var med de begrænsede råvaremængder ikke arbejde til så mange som tidligere, og indførelse af indskrænket arbejdstid m.m. var ikke tilstrækkeligt til at undgå en betydelig arbejdsløshed blandt tobaksarbejderne. I sommeren 1942 var tobaksarbejderne i Esbjerg den faggruppe, der havde den højeste ledighed med 8,1% af de arbejdsløshedsforsikrede. Den faggruppe, der kom nærmest i ledighed, var Handels- og kontormedhjælperne med 3,9%. Det viser, hvor alvorligt krigen ramte tobaksarbejdernes beskæftigelse. Arbejdsløsheden førte til, at mange tobaksarbejdere i løbet af kort tid søgte til andre brancher, hvorfor vi allerede i sommeren 1943 kan konstatere, at der kun var en ledighed på 0,5% blandt tobaksarbejderne. I samme periode faldt antallet af medlemmer af Tobaksarbejderforbundet som en konsekvens af dette brancheskift. Der havde været 290 medlemmer i november 1941. Det var

blevet til 273 i november 1942 og et yderligere fald til 251 i november året efter. Bunden blev nået i november 1944 med kun 229 medlemmer. Derefter vendte udviklingen (se bilag 2)³⁵.

Krigsafslutningen betød kun en gradvis forøgelse af tobaksimporten. Endnu i 1946 måtte der anvendes dansk tobak for at klare efterspørgslen, men da havde produktionens størrelse også næsten nået førkrigsniveau. Det niveau blev nået helt i 1947, men derefter skulle den nye fabrik først rigtigt til at producere. Dens kapacitet var nemlig 50% større end den gamle fabriks. Først efter 1950 nåede tobakskvaliteten førkrigsniveau, og varerne var blevet dyrere for forbrugerne. For tobaksfabrikken skete der en vigtig forskydning i den samlede markedsandel. Mens salget af snus gik tilbage mellem 1939 og 1955, og produktionen helt blev indstillet i begyndelsen af 1956, vandt FDBs tobaksprodukter frem på de fleste områder til midten af 50'erne. Mest markant og væsentligst var den store fremgang i markedsandelen for cigarer og cerutter, der med knap 14% i 1955 gjorde tobaksfabrikken til en af landets væsentligste producenter. Fra 1930'erne havde det været en af landets 10 største tobaksfabrikker.

Den store tobakskrig

Tobaksarbejderforbundet fik den 1. oktober 1895 en afdeling i Esbjerg. Der var da beskæftiget så mange arbejdere ved et par mindre fabrikker, at de fandt sammen og organiserede sig. Fagforeningen fik udvidet sit medlemsgrundlag ganske væsentligt med Tobaksfabrikken Esbjergs grundlæggelse i 1896, og det var meget alvorligt for tobaksarbejdernes beskæftigelse, da fabrikken efter århundredskiftet gik ned. FDB's overtagelse af fabrikken reddede både beskæftigelsen og fagforeningens videre eksistens. Var FDB ikke trådt til, havde det været slut med tobaksproduktionen i byen. De øvrige tobaksfabrikker var ganske ubetydelige småforetagender.

På trods heraf kneb det stærkt med den gensidige forståelse mellem Tobaksarbejdernes Fagforening og FDB's ledelse. Godt et halvt år efter FDB's overtagelse af fabrikken, i juni 1902, udbrød der en stor og langvarig tobaksstrejke i byen, der kom til at give genlyd ud over landet, fordi den tog sig ud som et principielt sammenstød mellem andelsbevægelsen og fagbevægelsen, mellem bønder og arbejdere og i sidste ende mellem det mægtige Venstre og det fremvoksende Socialdemokrati. Som en af Fællesforeningens første fa-

briksvirksomheder blev tobaksfabrikken i Esbjerg anledning til et bittert opgør mellem FDB's formand Severin Jørgensen og formanden for Tobaksarbejderforbundet Ferdinand Møller. På den måde hele strejkeforløbet formede sig, er det ikke overdrevet at tale om den store tobakskrig.

Det var en tilsyneladende bagatel, der udløste konflikten den 4. juni 1902. Tobaksarbejdernes løntarif var sådan, at nyantagne arbejdere i de første tre måneder skulle have en ugeløn på 6 kr. for derefter at stige til 8 kr. om ugen. Tobaksfabrikkens direktør P. Knudsen fandt, at en 15 årig pige, Ane Thomsen, ikke var 8 kr. værd efter de tre måneder, men "nænnede" ikke at afskedige hende. Hun fik "lov til at blive" med en ugeløn på 7 kr. til hendes forældres fulde tilfredshed. Den tilfredshed delte Skråtobaksarbejdernes fagforbund ikke. De indgav en "protest, som et formentligt brud af løntariffens bestemmelser." Direktør Knudsen bøjede da af og gav pigen yderligere den krone mere om ugen, som tariffen bestemte, for den tid hun havde været ansat ud over de tre måneder – og afskedigede hende derpå. To arbejdere, der havde krævet at få tarifmæssig betaling, var tidligere blevet afskediget. I øvrigt mente direktøren, at arbejderne blot selv skulle henvende sig til ledelsen, når de skulle have lønforhøjelse ifølge tariffen.

Imidlertid lod direktør Knudsen det ikke blive derved. To andre piger, der heller ikke efter fabrikslederens mening var den tarifmæssige løn på 8 kr. om ugen værd, blev også afskediget, for ikke at fabrikken skulle "komme i unåde hos fagforbundet", da den ikke ville affinde sig med, at de kun fik 6 kr. Denne arbejdsgiverfremfærd fik fagforeningen til at erklære strejke fra den 4. juni, med mindre de afskedigede blev genansat. Det skete ikke, hvorpå alle arbejdere på nær to mand og nogle børn forlod fabrikken³⁶. Fabrikken var mildest talt faldet i unåde, og direktør Knudsens løfte til FDB ved nytårstid om, at han nok skulle klare ærterne i Esbjerg uden råd og indblanding udefra, var allerede efter et halvt år mere end han kunne holde.

Imidlertid blev der hurtigt skaffet ny arbejdskraft til røgtobaksarbejdet. Vanskeligere var det at få skråtobaksarbejderne erstattet, da der dertil kun kunne bruges øvede folk, "der så godt som alle var medlemmer af fagforbundet og derfor ikke turde tage arbejde i vor fabrik". På dette tidspunkt gled strejken ud af de lokale repræsentanters hænder og over til at blive en sag mellem hovedorganisatio-

FDB's Tobaksfabrik 1910. Sorterere og "klisterpiger" viser i sorterstuen eksempler på fabrikkens produkter.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

nerne. Udgangspunktet var ikke det bedste, da direktør P. Knudsen mildt sagt ikke havde handlet særligt smidigt og ikke var sluppet godt fra forsøget på at omgå overenskomsten. Måske kan det tilskrives hans manglende erfaring, men i hvert fald er det ikke forklaringen på det, der herefter udspandt sig på topplan.

På fagforeningssiden kompliceredes strejken i høj grad af, at der ikke kunne opnås aktionsenhed mellem Tobaksarbejderforbundet og Skråtobaksarbejderforbundet. Skråtobaksarbejderne var udtrådt af Tobaksarbejderforbundet i 1900 til forbundsledelsen store fortørnelse og havde fået mindre kammeratlige ord med på vejen ved den lejlighed. Dette brud var endnu i meget frisk erindring i sommeren 1902. Skråtobaksarbejderforbundet krævede indrømmelser af Tobaksarbejderforbundet for at indgå i en solidarisk strejke i Esbjerg. Disse indrømmelser, bl.a. at betale alle strejkeomkostninger og sørge for rejsehjælp til medlemmer i udlandet gennem internationale aftaler, ville Tobaksarbejderforbundet ikke give, så Skråtobaksarbejderforbundet sluttede en separataftale med FDB i juni

og igen i august. Den indebar, at de afskedigede fra Skråtobaksarbejderforbundet blev genantaget, bl.a. den tidligere omtalte unge pige, mens et fagforeningskrav om at få fjernet arbejdsmand Wisning, der dels havde optrådt som skruebrækker, dels agiteret mod fagforeningerne på fabrikken, blev frafaldet. Derpå gik arbejdet i gang igen, og yderligere nogle detailkrav fra Skråtobaksarbejderforbundet blev imødekommet, da "det måtte erkendes, at overenskomsten ej heller bogstaveligt var overholdt i alle punkter" (fremhævelsen er Severin Jørgensens)³⁷. Det hører med i hændelsesforløbet, at skråtobaksarbejderne på fabrikken var indstillet på at aktionere sammen med kollegerne fra Tobaksarbejderforbundet. Det fik de forbud mod fra deres egen fagforeningsledelse i København³⁸. I stedet måtte de efterleve følgende:

"Strejken på Fællesforeningens Tobaksfabrik i Esbjerg er slutet for den afdelings vedkommende, hvor skråtobaken fabrikeres... Arbejdernes fordringer blev fuldt gennemførte. Tilgang til Esbjerg for nævnte afdeling er atter tilladt. For Skråtobaksarbejdernes Forbund i Danmark: F. Larsen, forretningsfører"³⁹.

Arbejderne fra Skråtobaksarbejderforbundet udførte derpå deres hverv side om side med uorganiserede ansatte, mens Tobaksarbejderforbundet boykottede virksomheden. Direktør Knudsen skrev til FDB's forhandler i København, højesteretsagfører P. Høgsbro, at slaget var tabt for Tobaksarbejderforbundet, et slag der var begyndt med intet og ville ende med intet. Han skulle nok skaffe sig de nødvendige ansatte og skulle de hidtidige melde sig, ville han forbeholde sig kun at genantage dem, der passede ham og var brug for. "De øvrige må tage skade for hjemgæld og takke deres fører for deres skade"⁴⁰.

Det kan nok være, at den situation var med til at bringe gemytterne i kog i Tobaksarbejderforbundet, både mod skråtobaksarbejderne og mod FDB. På den måde fortabte løsningen af de lokale begrænsede problemer sig i det uvisse for at blive en brik i spillet mellem fagforeningerne. Der faldt mange drøje ord om Skråtobaksarbejderforbundet i arbejderpressen, bl.a. i Samarbejdet, som skråtobaksarbejdernes ledelse derfor opsgav abonnementet på. Det kaldte Samarbejdets redaktør, Thorvald Stauning, frem med barske

ord om forretningsfører F. Larsen og “åndsfrænder” i Skråtobaksarbejderforbundet, idet han lovede, at Samarbejdet lejlighedsvis ville blive sendt gratis til hver fabriks skråtobaksarbejdere, så de kunne få et sandt ord at vide engang imellem⁴¹.

Endnu voldsommere rasede forbundsformand Ferdinand Møller i Socialdemokraten og i Esbjerg-Kolding Socialdemokrat mod tobaksfabrikken og FDB. Han fremkom både her og ved forhandlingerne med FDB’s repræsentanter med særdeles uoverlagte udtalelser, bl.a. følgende trykt i en artikel i Socialdemokraten: “Man meddel mig fra Esbjerg, at de på fabriken beskæftigede arbejdere dårlig kan holde ud, da hele fabriken lugter af sveden røgtobak. Det er det værste, der kan ske med røgtobak, og arbejderne har altså dobbelt grund til at opgive nydelsen af at ryge denne tobak”. Artiklen sluttede med denne salut: “Det påstås at være en bekendt sag, at man kan proppe alt muligt dårligt kram i en stædig bonde. Overlad altså fabrikkens delikatesser til bønderne, men ingen arbejdere må bruge fabrikkens produkter, førend der foreligger bekendtgørelse om, at forholdene er ordnede”⁴².

Dette kunne Severin Jørgensen ikke lade stå uimodsagt. Han gjorde opmærksom på, at den svedne tobak var blevet destrueret, at svidningen var sket den 12. februar 1902 og ikke i august efter strejkens start, som påstået af Møller. Møller måtte give sig så meget, at han gerne ville tro, at Jørgensens påstand “ikke er pure usandhed”. Så let slap han ikke om ved det i den fortsatte ophedede kamp, hvor han bl.a. kom for skade at stemple Severin Jørgensens “historier” som løgn. Det lod FDB-formanden ikke sidde på sig. En dom af 12. september kendte Møllers udtalelser ubeføjede og gav ham en bøde. Dog blev Møller ikke klog af skade, men pådrog sig et nyt sagsanlæg for fornærmelser mod Severin Jørgensen i 1905. På et forretningsudvalgsmøde i Tobaksarbejderforbundet den 13. februar 1905 oplyste Møller til de øvrige tilstedeværende, at hans sagfører mente, at han også ville blive dømt i denne sag. Det blev taget til efterretning. Forretningsudvalget var på det tidspunkt hårdt prøvet og havde allerede på et møde den 9. januar 1903 vedtaget en enstemmig resolution: “Forretningsudvalget udtaler sin *misbilligelse* (min fremhævelse, JTL) af den forsømmelighed, som forretningsføreren (Møller) har udvist i den foreliggende sag (Esbjergstrejken), og pålægger ham at varetage forbundets interesser i højere grad og på en bedre måde, end tilfældet her har været”⁴³.

Forsømmelighed eller ej, så havde “en aldeles umotiveret hensynsløshed, for ikke at sige brutalitet” fra direktør P. Knudsens side fremkaldt “krigens udbrud”, som F. Møller ganske rigtigt skrev det i et brev til Severin Jørgensen den 7. oktober 1902¹⁴, men påfølgende varetog han selv fagforeningens og arbejderne interesser på en måde, der var alt andet end velmotiveret. Det gjorde bestræbelserne på en løsning af konflikten ulig vanskeligere. P. Knudsen fastholdt på sin side, at det var sludder, at strejken skyldtes et lønspørgsmål. Den skyldtes i virkeligheden fagforeningens magtstræb efter hans mening¹⁵. Forsøg på mægling var svært i det ophedede forhandlingsklima¹⁶, og en voldgiftskendelse kunne parterne ikke nå frem til alene af den grund, at de ikke kunne enes om voldgiftsrettens sammensætning! Begge parter krævede opmanden udpeget fra deres egen fløj. Det gik modparten ikke ind på, og mens breve udveksledes, møder afholdtes, indlæg i aviser og tidsskrifter blev skrevet og domme afsagt, gik tiden.

Lokalt fik tobakskrigen konsekvenser for Esbjerg og Omegns Brugsforening (EOB), idet det på et ekstraordinært bestyrelsesmøde den 28. juni 1902 blev besluttet ikke at forhandle FDB-tobak under konflikten. Det var brugsuddeleren, Chr. Sørensen, så utilfreds med, at EOB blev sprængt. Chr. Sørensen opsagde sin plads fra 1. januar 1903 og sammen med nogle ligesindede oprettede han en ny brugsforening i byen. Den fik navnet “Frem”¹⁷.

Arbejdet på fabrikken gik videre delvis med uorganiseret arbejdskraft. Børnearbejderne mødte også frem, selv om der blev lagt dem hindringer i vejen af deres tidligere “bonkammerater”, som direktør P. Knudsen udtrykte det¹⁸. Den hele situation gjorde forholdene både uholdbare og utålelige for Tobaksarbejderforbundets ledelse. I forretningsudvalget fandt man det i januar 1903 fornødent at lade udarbejde en skrivelse om strejken i Esbjerg til partifællerne i brugsforeningsbestyrelserne. Til at udarbejde skrivelsen blev valgt F. Møller og Thorvald Stauning. Baggrunden var, at Arbejdernes kredsorganisation i Esbjerg havde sendt en skrivelse til forbundet og forlangt en redegørelse angående strejken, idet et fællesbestyrelsesmøde havde ment, at det ville skade strejken, hvis forbundet havde nægtet at indgå på upartisk voldgift. Og det var lige sagen. Denne skrivelse blev i oktober 1903 fulgt op af en henvendelse til samtlige socialdemokratiske partiforeninger i landet og til et stort antal brugsforeninger om konflikten i Esbjerg. Henvendelsen blev udar-

Tobaksfabrikkens personale ca. 1914. Direktør Knudsen og fabriksmester Backs i midten i forgrunden. Af de o. 100 personer er 40% kvinder.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

bejdet af Møller, Stauning og V. Nielsen. Forinden var strejkeunderstøttelsen til forbundets medlemmer i Esbjerg i slutningen af maj blevet inddraget. Den var da blevet ydet i et år. Desuden var den lokale afdelingsformand i Esbjerg rejst til Ringkøbing, hvor han havde fået andet arbejde. Konflikten længde førte til, at også andre af forbundets medlemmer søgte andet arbejde, da strejkeunderstøttelsen bortfaldt. Derved overgik de til andre forbund, og det blev mere og mere meningsløst at kræve Tobaksarbejderforbundets medlemmer genansat og skruibrækkerne afskediget.

I sommeren 1903 var den situation allerede indtruffet, at skruibrækkerne havde været ansat på fabrikken længere end de tidligere organiserede arbejdere. Det gjorde FDB's ledelse endnu mindre motiveret for at afskedige dem igen og antage de organiserede. Dog viste FDB sig tidligt villig til at genantage de organiserede, når der blev brug for yderligere arbejdskraft. Til det kom, at fællesforeningen heller ikke havde noget imod, at de allerede ansatte uden for fagforeningen blev organiseret, ja de ville på et tidspunkt også

strække sig til at opfordre dem dertil, for at få blokaden afsluttet. Det var i sommeren 1904, og det drejede sig da om 14 personer. Imidlertid nægtede de 14 at søge om optagelse i fagforeningen, hvilket FDB ikke ville tvinge dem til. FDB ville heller ikke gå med til at afskedige dem, som krævet af Tobaksarbejderforbundet, hvis de ikke ville i fagforeningen.

På Tobaksarbejderforbundets 8. kongres i slutningen af juli 1904 måtte forbundsformand Ferdinand Møller konstatere: "Strejken på Fællesforeningens fabrik i Esbjerg er det ikke lykkedes at føre til sejr. Det drejer sig her om røgtobaksarbejderne, og vi havde sikkert nået et godt resultat, hvis Skråtobaksarbejdernes Forbund havde været villige til at stå solidarisk med vore medlemmer. Spinderne i Esbjerg var villige til at standse arbejdet sammen med vore medlemmer, men forbundsbestyrelsens adfærd var ikke pæn i denne sag". Fra en lang række delegerede faldt der også stærkt kritiske ord om Skråtobaksarbejdernes Forbund. Thorvald Stauning fandt således anledning til at udtale, at det var en fejl, at man ikke i 1900 havde sprængt spindernes splittelsesforening ved at nægte den anerkendelse som arbejderorganisation. C. Prehn, I. N. Knudsen m.fl. fulgte denne kritik op, og det hele mundede ud i, at man ændrede den misbilligelse af F. Møllers arbejde med sagen, som i januar 1903 var vedtaget i forretningsudvalget, til en "beklagelse"⁴⁹. Med andre ord: Kongressen væltede skylden for den udeblevne sejr i tobakskrigen over på skråtobaksarbejdernes ledelse.

Den 22. april 1905, næsten tre år efter udbruddet, fandt krigen en afslutning. I Tobaksarbejderforbundets Fagblad blev det i maj meddelt: "Tobaksarbejderforbundet i Danmark ophæver blokaden overfor Tobaksfabriken i Esbjerg og optager de på denne værende arbejdere som medlemmer af afdelingen i Esbjerg uden nogen som helst indskrænkning i stemmeret, valgbarhed eller nogen slags rettighed eller ekstra indskrivningspenge for at erholde medlemsret." Det er værd at bemærke, at forbundet frafaldt alle krav om sanktioner mod strejkebryderne. Endnu i februar 1905 var man på et forretningsudvalgsmøde blevet enige om, at skruibrækkerne skulle stå to år i afdelingen uden at være valgbare. End ikke denne ringe sanktion kom med i den endelige aftale, og det er et vidnesbyrd om, hvor svært det var for forbundet at holde skindet på næsen i denne sag.

Hvad der fik de uorganiserede på fabrikken til at ændre holdning fra sommeren 1904 til foråret 1905 er vanskeligt at afgøre, men i

hvert fald er det interessant, at den falder sammen med FDB's ønske om at få startet cigarfabrikationen i Esbjerg. For at få den produktion i gang var fabrikken nødt til at ansætte cigarmagere. De var organiseret i Tobaksarbejderforbundet, så FDB havde dermed en væsentlig interesse i at få forbundets blokade af fabrikken hævet. Derfor er det tænkeligt, at fabriksledelsen til sidst har overtalt eller presset de uorganiserede til at melde sig ind i Tobaksarbejderforbundet. De blev i hvert fald så længe i Tobaksarbejderforbundet, at fabrikken kunne få sine forhold med forbundet bragt i orden. Inden der var gået et år, havde de imidlertid udmeldt sig igen. Først i 1912 anmodede de kvindelige tobakarbejdere om genoptagelse i fagforeningen, hvilket blev godkendt på en generalforsamling⁵⁰.

På den måde fik forbundet det sidste ord i tobakskrigen. Det skal forbundet i 1905 også have her: “Hermed er altså konflikten i Esbjerg hævet, og vi venter, at Fællesforeningen og vor organisation herefter vil vide at ordne sine anliggender uden så langvarig strid”⁵¹.

Uden langvarig strid

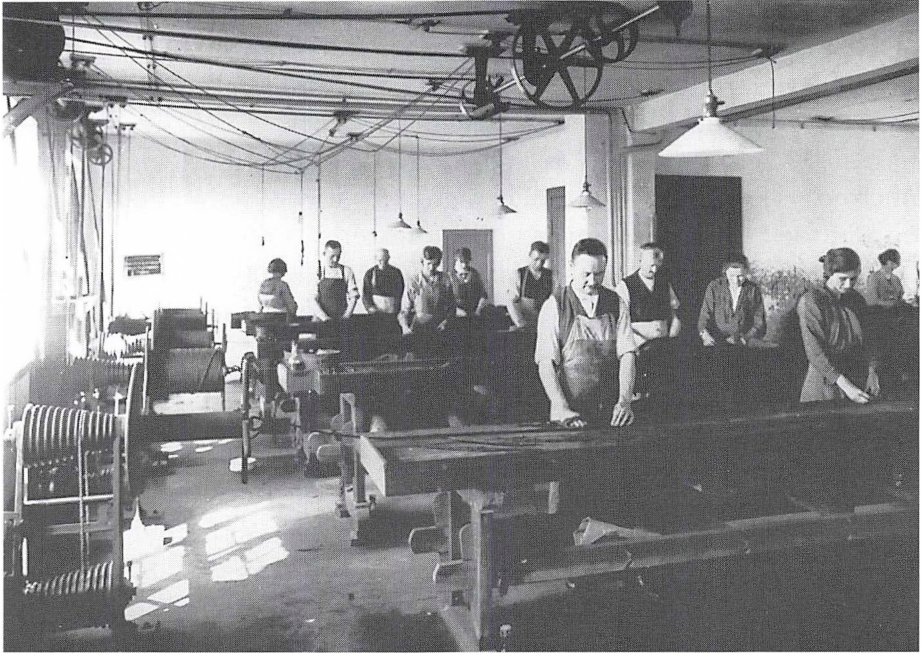
Den langvarige tobakskrig var næsten den dårligst tænkelige start for samarbejde mellem arbejdere og ledelse, en fabrik kunne få. 20 år senere ved Tobaksarbejderforbundets 30 års jubilæum i oktober 1925 var der kun en svag og forvansket erindring om denne storkonflikt i afdelingen. Dels var der ganske få medlemmer i forbundet fra før 1905, dels var afdelingens “hukommelse”, den første forhandlingsprotokol, blevet fremlagt i højesteret i en retssag under tobakskrigen og aldrig siden kommet tilbage⁵². Endelig havde arbejdertallet på fabrikken været begrænset, da konflikten fandt sted. Og nogle af dem, der kunne huske, har på grund af deres egen rolle ikke skiltet med deres viden. Altså kom konflikten ikke til at forårsage et dybtgående vedvarende modsætningsforhold mellem ledelse og ansatte, og de fleste arbejdere en generation senere vidste end ikke, at der havde været en sådan storkonflikt. Men der havde også været en anden konflikt siden, som der var en mere præcis viden om ved afdelingens jubilæum. Det var storstrejken på fabrikken i 1913.

Det år opsigde Tobaksarbejderforbundet overenskomsten med Fabrikantforeningen, og forhandlinger om en ny priskurant blev indledt. Da FDB's tobaksfabrik ikke var medlem af Fabrikantforeningen, henvendte tre af Tobaksarbejderforbundets bestyrelses-

medlemmer i Esbjergafdelingen sig til direktør Knudsen og spurgte, om Fællesforeningen ville garantere FDB's tobaksarbejdere samme løn som på de øvrige tobaksfabrikker efter den ny overenskomst og give efterbetaling i forhold hertil fra 1. maj 1913, når den gamle aftale udløb. Med den garanti ville arbejdet på fabrikken gå sin rolige gang uden strejke uanset udviklingen i den øvrige tobaksindustri. En sådan garanti ville Knudsen ikke inlade sig på at give, før han havde talt med sine overordnede. Tværtimod udtalte han, at der var stærk tale om, at FDB ville indmelde sig i Fabrikantforeningen. Nogle dage senere kom der imidlertid gennem mester Carl Backs besked fra Knudsen om, at FDB ville garantere efterbetalingen i tilfælde af konflikt og ellers overholde den nye overenskomst. Det blev godkendt af tobaksarbejdernes hovedledelse.

Stor var derfor tobaksarbejdernes overraskelse, da de gennem forbundets forretningsfører A. Christiansen den 3. maj erfarede, at FDB den 30. april havde indmeldt sig i Fabrikantforeningen. Da der ikke var opnået enighed om en overenskomst, blev FDB's tobaksarbejdere kastet ud i den samme storkonflikt som landets øvrige tobaksarbejdere. Den strejke varede otte uger. Under strejken ansatte fabrikken nogle arbejdsmænd til at udføre skruibrækkerarbejde. Det ville fagforeningen ikke finde sig i, men krævede disse fjernet, før arbejdet blev genoptaget. Det nægtede FDB, som heller ikke ville tvinge skruibrækkerne ind i fagforeningen. Derfor fortsatte strejken i Esbjerg to uger efter, at konflikten var bilagt alle andre steder. 81 stemte for en fortsættelse af strejken, fem imod og to var blanke, så holdningen var klar. Til gengæld var fabrikken i Esbjerg også den eneste, der havde benyttet sig af strejkebrydere i strejkeperioden. Først da de var blevet fjernet eller omplaceret, kom arbejdet i gang igen, og der blev arbejdet over i en lang periode derefter for at klare den store efterspørgsel efter strejken.

Tobaksarbejderne i Esbjerg fik under strejken støtte af Esbjerg og Omegns Brugsforening, der både opfordrede til ikke at købe FDB's tobaksvarer, så længe strejken varede, og kritiserede, at FDB havde meldt sig ind i Fabrikantforeningen. Foranlediget af kritik fra bl.a. en anden kritisk arbejderbrugsforening måtte formand Severin Jørgensen redegøre for FDB-ledelsens stilling i sagen. Her kom det frem, at direktør Knudsen tilsyneladende ikke havde informeret FDB's ledelse om, at fagforeningen i Esbjerg havde tilbudt at arbejde videre under en eventuel konflikt mod at få en garanti for efter-

Tobaksspinderiet 1921. Mænd og kvinder ved fælles arbejdsplads. Bemærk de tekniske installationer under loftet til overførsel af kraft.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

betaling. Punktet står noget uklart i Jørgensens forklaring, da han erkendte at have hørt om et sådant tilbud, men han havde fået at vide, at det ikke var kommet fra kompetente personer på fabrikken⁵³. Det ligner et forsøg på at vælte en del af ansvaret for ledelsens handlemåde over på direktør Knudsen. Havde Knudsen virkelig gjort sig skyldig i en så grov forsømmelse ikke at videregive dette vigtige tilbud, der kunne have sparet FDB for mange strejkeomkostninger, var han ikke egnet til stillingen. Imidlertid fortsatte han som direktør i endnu en del år til 1920, så vi har lov til at tro, at det var FDBs klare ønske at blive medlem af den fabrikantforening, som man tidligere så indædt havde kæmpet mod.

FDB blev i Arbejdsgiverforeningen til 1923. Derpå meldte Fællesforeningen sig ud uden en tilsvarende dramatik som 10 år tidligere. Begrundelsen for udmeldelsen var, at de forskellige fagforbundsledelser havde givet FDB positive og betryggende tilsagn for fremtiden. Dog var der samtidig pres fra en lang række brugsforeninger, der ønskede dette “unaturlige medlemsskab” bragt til ophør⁵⁴. Ud-

meldelsen kom tids nok til, at FDB ikke blev inddraget i storlockout-en i 1925, hvor FDB's fabrikker producerede, mens de andre under Arbejdsgiverforeningen stod stille. Det forhold blev karakteristisk ved overenskomstkonflikter fremover. FDB's og dermed tobaksfabrikkens ansatte blev ikke mere direkte inddraget i arbejdsmarkedets konflikter. I det hele taget blev forholdet mellem ansatte og ledelse mindre kamppræget med årene. Den næste og eneste større strejke på tobaksfabrikken efter 1913 var under den tyske besættelse, hvor tobaksarbejderne under den første folkestrejke i august 1943 blev presset til at nedlægge arbejdet. Det var arbejdsmand fra den nærliggende Esbjerg Spiralsengefabrik i Gasværksgade, Arthur Sørensen, som det til sidst lykkedes at overbevise tobaksarbejderne om, at de ikke kunne holde sig uden for. Tidligere opfordringer samme dag havde været forgæves⁵⁵.

Deltagelse i den første folkestrejke i begyndelsen af august 1943 var en svær beslutning at træffe på en fabrik, der i den grad var domineret af Socialdemokratiets tilhængere. Socialdemokratiet var et af de partier, der for en høj pris støttede forhandlings- og samarbejdspolitikken med tyskerne. Deltagelse i auguststrejken 1943 var ensbetydende med at sætte sig op mod ikke alene landets regering og Socialdemokratiet, men også mod fagbevægelsen, hvis fællesorganisation i Esbjerg, som alle andre "ansvarlige", fordømte strejken⁵⁶. Men "tobakken" nåede altså med i den første af de strejker, som sluttelig førte til samlingsregeringens og samarbejdspolitikens fald.

Tobaksarbejdernes socialdemokratiske sindelag kan dokumenteres på mange måder, men lettest og mest entydigt ved de afstemninger, der med mellemrum blev afholdt på fabrikken om, hvorvidt Tobaksarbejderforbundet skulle bidrage til den socialdemokratiske partikasse. På "tobakken" var der hver gang et sikkert flertal herfor. Omvendt fandt andre partier ingen støtte. End ikke i efteråret 1945 kunne der samles et flertal for at støtte den kommunistiske dagspresse på et tidspunkt, hvor DKP nød stor goodwill for sin indsats i modstandskampen. Den samme holdning prægede afstemningerne i forbindelse med afslutning af overenskomstforhandlinger, hvor Socialdemokratiet og fagbevægelse havde anbefalet et ja. Så kunne der regnes med støtte blandt flertallet af tobaksarbejderne⁵⁷.

På den måde var formandshvervet i lokalafdelingen af Tobaksarbejderforbundet også lig med et socialdemokratisk tillidshverv. Vi

er derfor vidner til, at Carl Lauritzen efter en ubrudt formandsperiode 1907-32 sluttede af med at blive den første pedel på Rørkjær Skole. Det var et socialdemokratisk byråd, der ansatte ham. Carl Lauritzens efterfølger som formand, Rasmus Nielsen, fik bare et par år på posten, før han i 1934 blev hvervet som fattigforstander på Østbo. I nogle år var han tillige formand for fællesorganisationen. Socialdemokrater placerede socialdemokrater, hvor det kunne lade sig gøre. Samme Rasmus Nielsen havde for øvrigt lige før sin afgang som tobaksarbejderformand måttet indkassere en dom på 10 dages hæfte, fordi han var underskriver på en særlig skarp resolution mod de københavnske betjentes optræden under den store havnearbejderstrejke i Esbjerg i 1934⁵⁸. Carl Ingvarsdén blev efter en ubrudt formandsperiode 1937-49 kaldt til København som ansat i hovedforbundet, og Carl Ekman sluttede sin karriere efter en formandsperiode i 1950'erne som pedel på Gammelby Skole.

Hvorfor tobaksarbejderne holdt op med at synge

Den socialdemokratiske dominans på fabrikken var ikke ensbetydende med, at næsten alle andre partiretninger ikke var repræsenteret. Kommunisterne vandt frem i 1930'erne, men havde det dengang som senere ikke let på arbejdspladsen eller under de faglige møder med at vinde ørenlyd for deres synspunkter. En af dem, der troligt forsøgte, var Gad Laursen. I det hele taget var det ikke så let at holde sit partipolitiske sindelag for sig selv på arbejdspladsen. I cigarafdelingen, hvor der sad mange cigarmagere sammen over for hinanden, fire på hver side af bordene, og hvor der var ro, d.v.s. ingen maskiner, kun hænderne gik uafbrudt, var der rig lejlighed til at diskutere alt – også politik. Det gjorde man så – det brød det ensformige og monotone arbejde, og selv om bølgerne kunne gå højt, skiltes man efter arbejdstid almindeligvis uden nag. Nag var der ikke rigtig plads til, når man skulle sidde over for hinanden dag ud og dag ind. Eller man sang til arbejdet. Nogle gange blev der samlet penge ind, så der kunne lejes en oplæser, som regel skuespiller Ottesen, til at komme og læse op for cigarmagerne. Han blev anbragt på en stol på et bord midt i lokalet og læste værker af bl.a. Jeppe Aakjær og Martin Andersen Nexø⁵⁹. Døde en arbejdskammerat, var det i mange år en fast praksis, at kollegerne mødte talstærkt op ved begravelsen med Tobaksarbejderforbundets røde fane i spidsen⁶⁰.

Fra marketenderiet i kælderen i den ny fabriksbygning efter 1943. I de første mange år sad de faglærte arbejdere for sig selv.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Før anden verdenskrig var arbejderne også meget sammen i fritiden. I den lange middagspause på 1½ time gik en del ned og spillede fodbold på en nærliggende mark. Det udviklede sig til, at der blev sammensat et "tobakshold", der spillede fodboldkampe med andre af kvarterets omkringliggende virksomheder, bl.a. Esbjerg Gasværk, Esbjerg Teglværk og Esbjerg Spiralsengefabrik. På tobaksholdet brillerede cigarmagerne Heinrich Waldeier og Jørgen Thim som habile fodboldspillere, men denne firmasport ophævede i øvrigt både grænserne mellem faglærte og ufaglærte arbejdere og kommunalt og privat ansatte.

Tobaksarbejdernes deltagelse i 1. maj-optog og festligheder for fællesorganisationen, børnehjælpsdage og lignende styrkede også sammenholdet. Der kunne f.eks. bruges megen fælles energi og tid på at udsmykke den vogn, der skulle deltage i et vognoptog eller skrive de sange og tekster, der blev brugt ved afdelingens og medlemmers jubilæer. Ved sådanne lejligheder blev "Ombladet" uddelt til deltagerens fælles fornøjelse, hvori var tekster til sang og satire⁶¹.

Ved projekteringen af den ny tobaksfabrik blev der lavet god plads i kælderetagen til det fælles marketenderi, som arbejderne havde startet i april 1938. I samme forbindelse blev arbejdstiden i 1938 ændret fra 7.30 til 17.30 med 1½ times frokostpause til 7 til 16 med ½ times spisepause⁶². De arbejdere, der ikke længere kunne nå hjem, havde i stedet marketenderiet at gå til i pausen. Efter anden verdenskrig blev marketenderiet arbejdernes fælles mødested, mens de fælles fritidsaktiviteter næsten ophørte. I stedet trådte en personaleforening til, der bl.a. havde nogle sommerhuse på Fanø, som medlemmer kunne leje. Oplæsere som skuespiller Ottesen blev afløst af radiohøjtalere og høretelefoner. Samvirke's udsendte, redaktør Eggert Nielsen berettede fra et besøg på fabrikken i 1949: "I et stort salslignende lokale – så lyst og venligt, at man skal lede længe efter et lignende arbejdslokale – står cigarmagerne ved deres pulte og udfører til en radiohøjtalers oplivende musikakkompagnement (musikkens inspirerende indflydelse på arbejdet er forlængst fastslået), den række imponerende taskespillerkunster, som hver enkelt cigars fremstilling i virkeligheden er"⁶³. Arbejderne lod sig ikke kun inspirere af musikken, men fulgte via høretelefonerne bl.a. engagerede med i eftersøgningen af lokale kuttere og fiskere, der var forsvundet på havet under stormvejr. Meddelelsen om en vellykket redning efter dages svigtende håb udløste nærmest stormende glædesscener i afdelinger, hvor man havde fulgt eftersøgningens gang time for time.

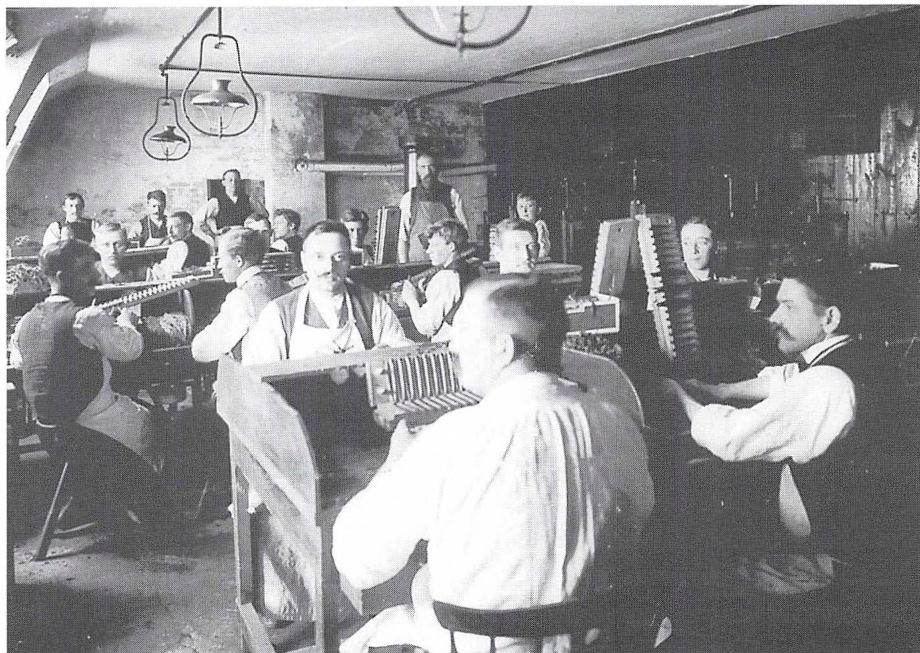
Gennem mange årtier var tobaksfabrikkens juletræsfest en af årets med stor forventning imødesete begivenheder for tobaksarbejdernes børn. Sigurd Borch, søn af cigarmager Søren Borch fortæller i 1986, at det var en stor oplevelse for ham og hans tre søskende omkring 1920. Festen blev holdt på Paladshotellet, hvor børnene fik fine poser og julegaver. 40-50 år senere holdtes disse fester stadig, nu som fastelavnsfester. Stadig var det en helt særlig oplevelse. Årets højdepunkt. Alle arbejdere fik en billet til festen for hvert af deres børn. Det hele blev arrangeret af fagforeningen. Til festen traf man sammen med både klassekammerater og legekammerater fra kvarteret. Foruden et udbud af gratis slik og gaver så børnene tegnefilm og deltog i konkurrencer. Nu foregik det på Hotel Esbjerg, men børnenes glæde var den samme. Den var festen helt for dem. Fabrikkens sommerudflugt var den anden store årlige selskabelige begivenhed. Udflugten gik f.eks. til Kors Kroen i hestevogn el-

ler med toget til Varde, hvor man tog i Lunden og morede sig med forskellige lege for hele familien⁶⁴. Udflugterne hørte op efter anden verdenskrig.

Der er ikke tvivl om, at flertallet af tobaksarbejderne i 1901 boede nær fabrikken, enten i Klatterup eller i de nærmeste gader på den anden side jernbanen. Dårlige vej- og transportforhold gjorde det nødvendigt i kraft af den lange arbejdstid. Omkring 1920 boede godt 25% af Tobaksarbejderforbundets medlemmer i Klatterup⁶⁵. Først fra 1930'erne kan der laves en pålidelig statistik på grundlag af fabrikkens lønningsbøger. Det er på et tidspunkt, hvor fabrikkens arbejdstal er blevet stort, og transportmidlerne, først og fremmest cyklen, er blevet udbredt. Det betyder, at fabrikken kunne trække arbejdskraft til fra en stor del af byen. Alligevel var 67 af 364 ansatte i 1936 fra Klatterup. Det svarer til 18,4%. Alene fra Grønnegade, Teglværksgade og Fynsgade kom 42 arbejdere. I de øvrige gader var det langt færre og i f.eks. Rørkjærsgade kun to⁶⁶. Rørkjærsgade var i 1936 stadig tyndt bebygget som en del af kvarterets øvrige veje.

Nærhed til fabrikken var praktisk og nødvendig for de arbejdere, der lavede hjemmearbejde. Især i århundredets første årtier, hvor fabrikkens produktion ekspanderede, og der var for lidt plads i bygningerne, sad en del arbejdere i deres eget hjem. Fagforeningen var stærkt imod det, men måtte erkende knapheden på plads og den beskæftigelse, det gav. F. eks. kunne en arbejder have cigarkassetræ med hjem den ene dag og aflevere færdige cigarkasser den næste.

Cigarmagerne og tobaksspinderne var fabrikkens elitearbejdere. Hos dem herskede en udpræget standsfølelse og selvbevidsthed, som gav sig udslag i en vis afmålthed over for fabrikkens ufaglærte. De var rigtige faglærte håndværkere, nogle af dem havde været på valsen i udlandet og høstet arbejds- og livserfaringer mange steder fra, før de blev bænket med fagfæller omkring bordene i Teglværksgade. De holdt gamle håndværkstraditioner i hævd og samledes i Nissens gæstgiveri i Exnersgade for at udveksle rejseminder ud over de almindelige faglige, politiske og dagligdags diskussioner. Det blev fra 1940 til en egentlig lavsklub, hvor mænd fra adskillige gamle håndværk fandt sammen⁶⁷. Undervejs blev der hældt en del alkohol indenbords. På en sådan dag var det en fin tjans for læredrengene at gå op til "Nissen" med lønnen. Det gav gode drikkepenge, når cigarmagerne eller sortererne var "muntre". Traditionen med en tur på valsen blev afbrudt af første verdenskrig, og selv om den kom

Tobaksfabrikkens cigarmageri i loftsetagen o. 1910. Børnarbejdere kom kun undtagelsesvis med på fabriks- og personalebilleder, men her ses en dreng bagest i lokalet lige t.h. for midten.

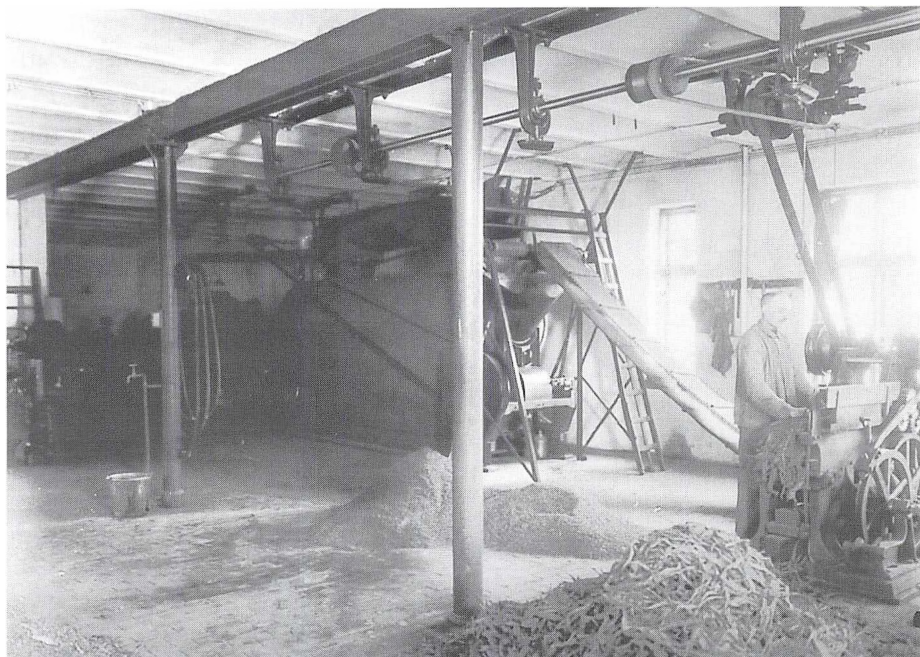
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

igang igen efter krigen, satte mellemkrigstidens urolige politiske forhold og de økonomiske kriser stigende grænser for rejsemulighederne. Fra 1930'erne var det en undtagelse, hvis en ny cigarmager havde været på valsen. Derefter blev det alene de ældre svendes opgave at lære de nye lærlinge og svende det særlige cigarmager- eller tobakssprog, som gennemsyrede tobaksfabrikken i århundredets første halvdel. Det var i hvert fald uforståeligt for udenforstående, hvad f.eks. en “fægubbe” eller en “sprosse” var, for slet ikke at tale om en “haleneger” eller en “leifig skralle”. En fægubbe var en person, der udviste ukammeratlig optræden, en sprosse var en dårlig rullet cigar, en haleneger var selvfølgelig (!) en hollandsk cigarmager og en leifig skralle en charmerende kvindelig kollega⁶⁸. Til cigarmagersproget føjede sig en udbredt brug af øgenavne om kolleger på alle niveauer. I takt med håndværkets vigende betydning og fabrikkens mekanisering aftog også standsfølelsen i forhold til de ufaglærte. Undtagen hos enkelte særlinge, som vil findes på alle arbejdspladser. Det var en svær omstillingsproces.

Over cigarmagerne stod kun tobaksmesteren og fabrikkens direktør. Under sig havde de lærlingene, og så var der fabrikkens øvrige mandlige og kvindelige ufraglærte arbejdere. Nederst i hierarkiet var børnearbejderne. Børnearbejde var udbredt i tobaksindustrien, men blev søgt begrænset af fagforeningen med lovgivningsmagtens hjælp. I 1901 forbød Fabriksløven anvendelse af børn under 12 år, hvilket i 1913 blev strammet til alle skolesøgende børn. Det vil i praksis sige alle under 14 år⁶⁹. Børnearbejdet i lovens forstand opførte på tobaksfabrikken i foråret 1903 samtidig med ibrugtagningen af den ny fabrik, hvis maskiner delvis overflødiggjorde børnearbejdet. Anvendelsen af skolesøgende børn over 12 år fortsatte dog til 1913. Bl.a. var de anvendt under den store tobakskrig⁷⁰, og siden blev børn mellem 14 og 18 beskæftiget. Det var eftertragtet for børnene at få arbejde på tobaksfabrikken. Dels var lønnen bedre end på de fleste arbejdspladser, dels var arbejdet ikke så tungt. Derfor var det et fast mønster, at forældre med tobaksarbejde hjalp deres børn til ansættelse på fabrikken.

William Backs var en af de børn. Han begyndte på FDB's tobaksfabrik i april 1914. Det var to dage efter hans konfirmation. Han var 14 år og blev først bydreng, gik i byen med varer, tog på toldboden m.v. Ind imellem arbejdede han som vikkelvender. Vikler er et indlæg af tobak til cigarer og cerutter. Arbejdet bestod i, at en form blev fyldt med vikler, som blev sat i pres ca. en time. For at der ikke skulle komme kanter på viklerne, skulle de imens vendes en halv omgang med en kniv. Både drenge og piger lavede det arbejde⁷¹. Andet børnearbejde bestod i at gøre tobakken løs, når den ankom i baller, dernæst at fugte den, strippe den og sortere de strippede blade. Børn afvejede også røgtobak, kom den i karduser og tilklistrede dem. I øvrigt var de håndlangere for de voksne arbejdere⁷². Børnearbejdet krævede få forkundskaber og var gennemgående fysisk let.

Børnearbejdet på tobaksfabrikken tog stærkt af efter første verdenskrig. For hele perioden 1921-1931 beskæftiges der i alt 77 børn under 18 år ifølge Arbejdstilsynets register⁷³, hvilket svarer til, at der gennemsnitligt var ansat syv børn om året. Endnu i 1950'erne kom en del unge straks efter afsluttet skolegang i 14-15 års alderen til tobakken. En hel del af børnearbejderne og ungarbejderne blev senere almindelige arbejdere på fabrikken, og enkelte af dem kom i lære. Lærlingepladserne var kun få og læretiden fire-fem år for at blive cigarmager. Det var lang tid. Havde man været arbejdsdreng

Tobaksblade bliver granuleret, d.v.s. findelt, maskinelt til indlæg i cigarer og cerutter på FDB's Tobaksfabrik o. 1921.
Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

længe nok først, kunne læretiden nedsættes. William Backs fik den således nedsat med $\frac{1}{2}$ år. Endnu i begyndelsen af 1950'erne havde fabrikken ca. 10 lærlinge. Til deres job hørte hver fredag i arbejdstiden at krads fagforeningskontingentet ind i afdelingerne. På den måde undgik fagforeningen restancer hos medlemmerne, der lige havde fået udbetalt ugelønnen. Det gav gerne en ekstra skilling at sælge fagforeningsmærkerne. Til gengæld skulle lærlingene så arbejde over og rydde tobak op efter svendene.

Det gav også en ekstra indtjeningsmulighed at sælge den tobaksration, som flertallet af arbejderne fik hver uge. F.eks. fik cigarmagerne tre cigarer hver dag og tolv til weekenden. Christian “Firkant” gik rundt og delte dem ud. Ud over rationen var det forbudt at tage af tobakken, men mange gjorde det alligevel. Der blev stjålet både til eget forbrug og med videresalg for øje. Fabriksledelsen var ikke blind for problemet, men Tobaksarbejderforbundet modsatte sig, at der blev indført visitation, som tilmed ville være dyr. I stedet skrev alle under på ikke at tage tobak, og ledelsen havde tilladelse til at la-

ve kontrolbesøg i garderoben. Det var ikke tilstrækkeligt til at hindre den form for svind, som især under den tyske besættelse rummede en ekstra stor fristelse. Tobak var stærkt efterspurgt, lige så god som hård valuta. Med tobak i bytte kunne fabrikkens ansatte få andre svært opdrivelige varer i bytte, f.eks. stof til habitter. I foråret 1944 var der en sag, hvor to ansatte blev taget i at levere tobak til en tredie kollega, som videresolgte det på den sorte børs. De to undgik kun afskedigelse ved at godtgøre, at der var tale om deres lovligt tildelte ration⁷⁴. Problemet med tobakssvindet bestod til fabrikkens lukning, men takket være en liberal indstilling, hvor der blev set igennem fingre med "enkeltilfælde", førte det gennem årene kun til få afskedigelser.

Mekanisering og rationalisering

I 1901 havde der kun været ganske få maskiner på fabrikken. Lidt efter lidt trængte maskinerne frem, men blandt cigarmagerne var der længe en tro på, at deres arbejde ikke kunne udføres godt nok af en maskine. Derfor ville de heller ikke blive overflødige. Tobaksindustrien var langt op i dette århundrede mindre mekaniseret end industrien som helhed. I 1939 drev tobaksfabrikkens 120 motorer følgende maskinanlæg⁷⁵ :

- 1 cigarmaskine
- 10 cerut- og cigarillosmaskiner
- 17 strippemaskiner
- 1 maskinanlæg til røg- og shagtobak
- 9 maskinanlæg til skråtobak

Specialiserede maskiner holdt imidlertid i stigende omfang deres indtog og gjorde cigarmagerens tro til skamme, og efter anden verdenskrig tog mekaniseringen et voldsomt opsving. Først erstattede to cigarmaskiner hele formarbejdet, hvilket førte til nedlæggelse af en hel afdeling, hvorpå der i 1957 kom den homogeniserede tobak, båndtobakken. Homogeniseret tobak er almindelige tobaksblade, der på specialfabrikker findeles og gendannes, så den kan rulles op i ruller (bobiner) – heraf navnet "båndtobak". Nu kunne fabrikkens maskiner betjenes af en person mod tidligere to.

Den udvikling afspejler sig også i sammensætningen af Tobaksarbejderforbundets medlemsskare på fabrikken. Fra starten havde en

god del af fabrikkens arbejdere været kvinder. I 1931 var omkring halvdelen af medlemmerne kvinder, og sådan var det endnu i 1945, men mellem 1945 og 1950 voksede de kvindelige medlemmers antal kraftigt på mændenes bekostning. Deres procentvise andel af arbejderne steg til 65% i 1952 for senere at nå næsten 80%. I omstillingsfasen var det som tidligere først og fremmest kvinderne, der røg ud i perioderne med arbejdsløshed, mens de mandlige arbejdere beholdt jobbet. Det kan belyses gennem fagforeningens medlemsstatistik for 1951 til 1955. I de fem år svigede antallet af mandlige medlemmer af Esbjergafdelingen mellem 124 og 134. Det var ret konstant fra måned til måned i hvert af de fem år. Modsat svigede medlemstallet for kvinderne fra 188 til 267. I november 1951 var der 188 medlemmer i afdelingen. Ved samme tid året efter 267 for så at falde til 247 i november 1953⁷⁶. Der var væsentlige svingninger i det kvindelige medlemstal året igennem. Blev kvinderne arbejdsløse på tobakken og fik arbejde et andet sted, skiftede de fagforening. Fabrikken praksis var at genantage de arbejdere, der blev sendt hjem, når der på ny var arbejde, ligesom der ved bortrationalisering af arbejdsfunktioner blev anvist arbejderen anden beskæftigelse på fabrikken i videst muligt omfang. Der er endog eksempler på, at der blevet tilpasset en maskine eller arbejdsopgave til en person, der ellers ville været blevet permanent afskediget. Dette sociale hensyn på fabrikken var med til at tage en del af brodden af den kritik, der ellers kunne have rejst sig, mens det var en stor fabrik med mange arbejdspladser. Den sociale indstilling betød, at fabrikken beskæftigede en del personer, som på grund af deres begrænsede effektivitet og kvalifikationer ville være blevet afskediget andre steder.

Der blev brug for færre faglærte cigarmagere i 1950'erne. Ufaglærte kvinder og maskiner overtog deres arbejde. Det betød stop for uddannelsen af flere lærlinge. I det omfang, det var muligt, blev cigarmagerne overflyttet til andet arbejde og ikke afskediget⁷⁷. På den måde svandt de mange “tobaksfamilier”s antal langsomt ind: Backs, Hansen, Waldeier og adskilligt flere, selv om det blev ved med at være kutyme, at ansatte skaffede andre familiemedlemmer arbejde på fabrikken. Tag som f.eks. familien Waldeier, hvor brødrene Alfred og Heinrich Waldeier kom fra Waldeiers tobak- og cigarfabrik i Vejen. Alfreds kone Edith arbejdede også på fabrikken. Heinrich Waldeiers sønner Bent og Peter blev siden udlært som cigarmagere

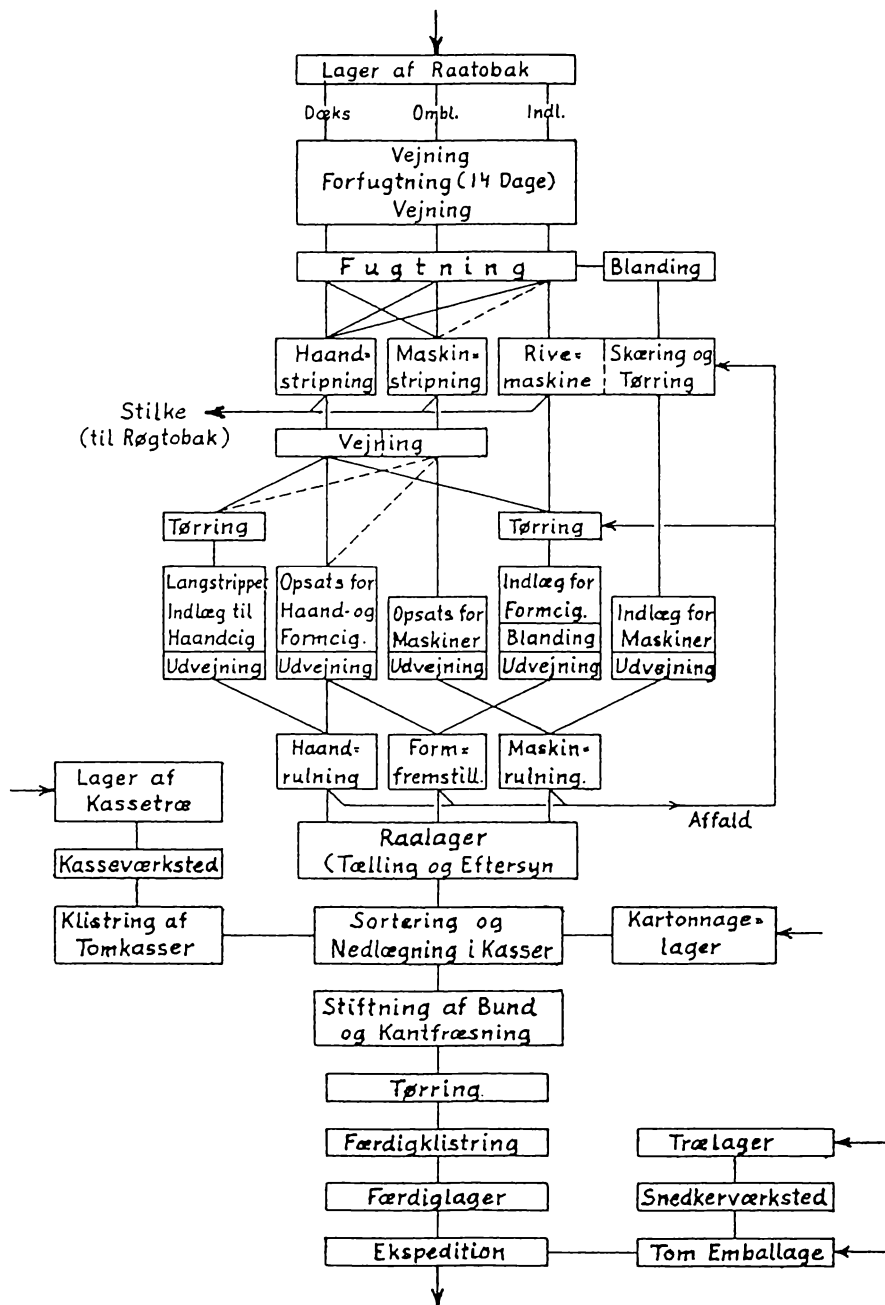

Tobaksfabrikkens håndstripperstue i 1940'erne. "Stripperne", der tog stilken af tobaksblade, var udelukkende ufaglærte kvinder. I baggrunden mesterens kontor med glasvægge, så han havde udsigt til flere arbejdsstuer på en gang. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

på fabrikken i begyndelsen af 1950'erne, men holdt sig kun inden for branchen ved at søge til andre fabrikker og siden avancere til lederniveau. Der var ikke cigarmagerarbejde til dem i Esbjerg⁷⁸. I begyndelsen af 1960'erne ophørte håndcigarmageriet helt på fabrikken.

Hånd i hånd med mekaniseringen gik nye rationaliseringer i 1950'erne og 1960'erne. Der blev anvendt arbejds- og tidsstudier, hvor den enkeltes arbejdsbevægelser blev iagttaget og beskrevet, og der blev lavet målinger af effektiviteten ved specifikke typer arbejder, så der kunne udarbejdes en norm. Normen kom så til at danne grundlag for lønudbetalingen. Arbejdedes der hurtigere end den fastsatte norm, gav det mere i lønningsposen. Det var et såkaldt produktivitetsfremmende lønsystem. På den måde kunne tobaksarbejderne, der var i normallønsområdet, få del i fremgangen. Det blev til et akkordafhængigt lønsystem, hvor udgangspunktet, arbejdsnormen, helt afgjort kom til at ligge højere end det hidtil gennemsnit-

Fabrikationsdiagram.

Fabrikationsdiagram for arbejdets opdeling i den ny fabriksbygning. Uden år. Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

lige arbejdstempo, idet arbejderne meget forståeligt lå under for den menneskelige reaktion i iagttagelses- og målingssituationen at yde mere i den korte tid, end de kunne klare en hel arbejdsdag igennem. Rationaliseringerne gav mere i lønningsposen, men kostede tillige på længere sigt mange arbejdspladser. 1968 var året, hvor arbejdsstyrken blev nedskåret mest drastisk med henvisning til rationaliseringer⁷⁹. Hvor der i 1967 havde været ansat 276 personer, var der kun de 200 tilbage året efter uden, at det påvirkede produktionens omfang af betydning.

Det gav et andet arbejdsmiljø. Maskinernes støj gjorde diskussioner og sang besværligere eller helt umuligt. "Så blev man ør i hovedet af at skulle råbe *over* en maskine", som tobaksmester William Bachs har formuleret det. På maskinstuerne måtte kvinderne tage høretelefoner på, hvis de ville have adspredelse til arbejdet.

For FDB var de nye "videnskabeligt baserede" lønssystemer det bedst egnede middel til at presse arbejdsydelsen ved maskinerne i vejret. For Tobaksarbejderforbundet var det en måde at skaffe medlemmerne andel i den økonomiske fremgang på⁸⁰. Medlemskritik af fagforeningens arm i arm politik med fabriksledelsen på dette område blev mødt med bemærkninger som: "Du er da vist kommunist!". På den måde kunne faglige diskussioner for let fejes ind under tæppet i 1950'erne og 1960'erne, hvor den kolde krig ude i verden også påvirkede klimaet på tobaksfabrikken. Derfor må Tobaksarbejderforbundet dele ansvaret for det opskruede og stressede arbejdstempo med arbejdsgiveren – og værre endnu – også tage sin del af skylden for, at så mange tobaksarbejdere efter 10-15 år med de skærpede arbejdsforhold fik en lang række helbredsproblemer.

I et interview i 1978 konstaterede den da pensionerede mangeårige tobaksmester William Bachs, at der var ældre kvinder, som var trænet op til at følge med maskinerne, "men ellers er det mest unge, der kan holde til at arbejde der nu". I 1976-1977 iværksatte fagbevægelsens forskningsråd en omfattende undersøgelse af arbejdsmiljøet i syv brancher, deriblandt tobaksbranchen. Både brancherapporten og en særrapport om tobaksarbejdernes helbredssituation generelt i Danmark, publiceret fire år senere, gav Bachs ret. Samtidig viste undersøgelserne, at tobaksarbejdernes sygdomssymptomer på en lang række områder lå over gennemsnittet for medlemmer på LO-området. Typisk havde tobaksarbejderne rygmuskelsmerter, hovedpine, stress, smerter i håndled og

arme, nervøsitet og svimmelhed i dobbelt så stort omfang som andre LO-arbejdere⁸¹.

Derfor holdt tobaksarbejderne op med at synge.

Den sidste cigar

Målt i penge toppede fabrikkens omsætning i 1964 med over 23 millioner kroner. Da blev 94% af fabrikkens cigar- og cerutkapacitet udnyttet. Det var efter en snes år med en vedvarende stigning i omsætning. Alene mellem 1945 og 1950 fordobledes værdien af omsætningen fra godt 5 millioner kroner til over 10 millioner. I 1955 blev de 15 millioner kroner i årlig omsætning passeret og i begyndelsen af 1960'erne de 20 millioner. Alligevel var FDB's optimisme begrænset med hensyn til fabrikkens fremtidsmuligheder. Bestyrelsen udsatte en planlagt udvidelse af virksomheden, som det gik allerbedst med omsætningen. Byggetilladelsen til udvidelsen blev ellers givet i foråret 1965 og omfattede 1.200-1.300 kvadratmeter⁸². Den umiddelbart følgende udvikling synes at give skeptikerne ret. Hvad var baggrunden?

I 1963-64 blev den første større rapport om sammenhængen mellem kræft og rygning – især cigaretrykning – offentliggjort. Den fik udbredt medieomtale. Af frygt for cigaretrykningens konsekvenser gik mange rygere over til cigarer, cerutter eller cigarillos⁸³. Det var både et dansk og et europæisk fænomen. Tobaksfabrikken mærkede det ved en vældig salgsfremgang. Fra 1963 til 1964 steg fabrikkens salg med 40% til 60 millioner stk. Det fik FDB til at forberede en udvidelse af fabrikken, men skeptikerne i ledelsen advarede om, at forbrugsomlægningen kun ville være midlertidig. Når chokket havde lagt sig, ville rygerne vende tilbage til deres gamle rygevaner. Det kom til at holde stik.

Fra 1964 gik det næsten lige så konstant ned ad bakke, som det før var gået op. Efter 1965 kom omsætningen under 20 millioner kroner, og i 1972 under 15 millioner kroner (se bilag 3). Det var et faretruende fald i omsætningen, som i de første år til dels kunne bortforklares, men derefter stod som en kendsgerning, der ikke var til at se bort fra. En af konsekvenserne var, at dele af produktionen gradvist blev flyttet til andre fabrikker: spinderiet kom til Horsens, skræen gik til Ålborg og shag-afdelingen til Assens i 1972. Shagafdelingens maskiner var nedslidte, hed det, og ledelsen så ingen renta-

bilitet i nyinvesteringer. Tidligere årtiers treholdsskift ophørte. For at klare beskæftigelsen gik arbejderne på fleks- og deltid. Det vil sige, at de kunne komme på mindre end fuld tid efter lyst og behov og møde forskudt i forhold til de gængse mødetidspunkter. Selv om det skete i en krisesituation, var der mange, som var glade for den nye ordning⁸⁴. Imidlertid hindrede det ikke en kraftig tilbagegang i medlemstallet i Tobaksarbejderforbundet. I 1970 var det kommet under 200, i 1976 under 100 (se bilag 3).

På produksiden forsøgte man sig bl.a. i foråret 1972 med en ny cerutserie Mini, Midi og Maxi og en ny cigar-cerut "Elcela". Dertil kom i 1974 "Delito", en cerut der kunne brækkes midt over. Der blev lavet særlige markedsfremstød for FDB's tobaksvarer, hvor brugsforeningerne i 1973-1974 medvirkede i demonstrationsprogrammer. Der blev også købt nye, dyre maskiner og yderligere rationaliseret, hvor det kunne lade sig gøre. Arbejderne gjorde deres i forsøget på at bevare arbejdspladsen, og kreativitet skortede det ikke på. Nogle af dem – maskinmester Bent Nielsen og driftsleder Finn Broch Nielsen – opfandt i 1973 et stableapparat, der lettede arbejdet for dem, der rullede cigarillos. Der var først nogen skepsis over for dette "Storm-P.-apparat", men den forstummede. Ideen var nemlig så god, at apparatet blev patentanmeldt og sat i produktion i Vesttyskland i 1974⁸⁵.

Lige lidt hjalp det altsammen på lidt længere sigt, for en kendsgerning var og er det, at cigaretrygerne blev flere og flere på bekostning af de andre tobakstyper. Så langt tilbage som i 1949 var der tale om, at tobaksfabrikken skulle til at påbegynde cigaretproduktion⁸⁶, men det var blevet ved snakken. Imens gik tiden. Markedsforskydningen til fordel for cigaretter var til at mærke år for år. Alene i 1974 faldt forbruget af cigar, cerut og cigarillos med 6%; for FDBs varer var nedgangen på 15%⁸⁷. Her spillede det en ikke ringe rolle, at FDB i 1974 ophørte med at udbetale dividende til medlemmerne. Og cigaretter var lige præcis den eneste røgtobak, som FDB ikke selv producerede. Der var røster fremme om, at FDB skulle begynde herpå, men dels ville investeringen blive kolossal, da cigaretproduktionen er endnu mere mekaniseret og automatiseret end den øvrige tobaksproduktion, dels var man oppe mod en gigant, Skandinavisk Tobakskompagni, som havde vundet monopolagtig status med 98% af cigaretmarkedet. Det var en ting at bryde en fabrikantring omkring år 1900, noget andet at lokke forbrugerne væk

Reklameplakat for FDB's tobaksprodukter udført af Aage Sikker Hansen hos Permild & Rosengreen i 1950'ernes begyndelse.

fra tobakskompagniets næsten enerådende populære mærkevarer. Det kom slet ikke seriøst på tale.

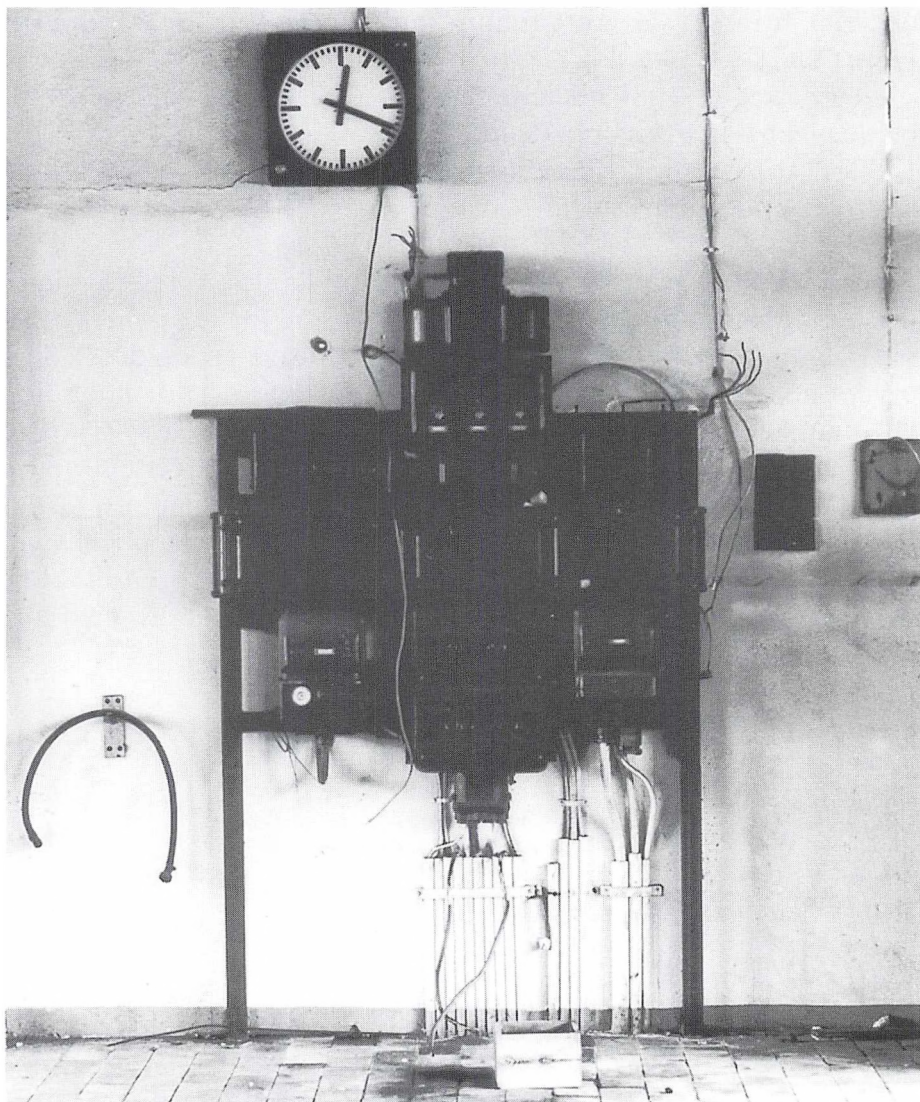
I stedet valgte FDB's ledelse den samme vej, som adskillige fabrikker allerede havde betrådt: At indlede et samarbejde med Skandinavisk Tobakskompagni. Fra 1975 havde der kun været fire større fabrikker, som ikke var tilknyttet Skandinavisk Tobakskompagni. Foruden FDB's tobaksfabrik i Esbjerg var det Smith jun. i Fredericia, Nobel i Nykøbing Falster og Hallberg i Svendborg⁸⁸. For FDB's vedkommende betød samarbejdet, at fabrikken i Esbjerg skulle lukkes, og produktionen og maskinerne overføres til tobakskompagniets afdelinger andre steder i landet. Midlertidigt fik tobaksfabrik-

ken tilført noget overrullningsarbejde fra Skandinavisk Tobakskompagni, hvilket for en kortere periode sikrede arbejdspladser. Samarbejdsaftalen indebar også, at Skandinavisk Tobakskompagni i 10 år skulle videreføre FDB's mærkevarer. På pakningerne kom der i stedet for "fremstillet af FDB" til at stå "fremstillet for FDB".

Forhandlingerne herom blev selvfølgelig ført uden arbejderens vidende, og offentliggørelsen af aftalen blev præsenteret som en kendsgerning for alle tobaksfabrikkens arbejdere på et møde i marketenderiet den 22. januar 1980. Det var en stor, ubehagelig overraskelse for de fleste, ja et chok, selv om alle vidste, at omsætningen i en årrække havde været for nedadgående. Det indebar imidlertid ikke samtidig, at fabrikken var tabsgivende, og det havde givet arbejderne forhåbninger om fortsat arbejde, et håb som fabrikkens direktør, Erik Kragh-Müller ikke tog fra dem. Tværtimod. Det gav umiddelbart en troværdighedskløft, som ikke blev mindre af, at der på mødet i januar 1980 blev meddelt, fabrikken skulle lukkes inden for tre år, men hvornår kunne direktøren ikke oplyse, da tidspunktet ikke var fastsat. Derefter gik det hurtigt. De første 13 tobaksarbejdere forlod fabrikken i foråret 1980, og nogle måneder senere – den 5. november – kom så den besked, at den sidste cigar skulle forlade fabrikken i august 1981⁸⁹.

Efter beslutningen om lukningen måtte FDB prøve at forklare, hvorfor det skulle ske. Det var ikke helt let for arbejderne at forstå, da fabrikken havde givet overskud i de seneste år. Direktør Kragh-Müller angav i stedet manglende investeringer i ny teknologi for år tilbage som en af årsagerne. Ny teknologi var for dyr i forhold til den forventede rentabilitet, og så ville det have krævet oplæring af helt nye folk. Når direktøren blev mødt med den indvending, at to andre uafhængige fabrikker, Nobel og Hallberg, samtidig kunne klare sig i konkurrencen og i det teknologiske kapløb, blev han svar skyldig. "Nobel og Hallberg har været både dygtige og heldige"⁹⁰. Det sidste kunne arbejderne ikke være uenige i!

Tobaksarbejderforbundet mente, at FDB havde overtrådt samarbejdsreglerne ved ikke at inddrage og orientere samarbejdsudvalget på et tidligere tidspunkt om en så helt afgørende beslutning. Imidlertid førte forhandlinger parterne imellem kun til, at FDB indvilgede i at betale fratrædelsessummer til arbejderne. Blandt arbejderne blev de beløb straks omdøbt til "affindelsessummer". 10 års arbejde på fabrikken gav 10.000 kr., 15 års arbejde 20.000 kr., 17 år og

Et fabriksliv ophører. Urene på Tobaksfabrikken gik i stå den 5. august 1981.
Foto: Henrik Ulstrup Jørgensen (Esbjerg Byhistoriske Arkiv).

derover 24.000 kr. Sådanne affindelsesbeløb var tidligere givet til cigarmagere, der blev overflødige⁹¹. På en måde var udbetalingen af beløbene en indrømmelse, selv om FDB har fratrædelsesbeløb som en del af sin personalepolitik over hele landet. Hvad var det, FDB betalte for? Goodwill hos de mange kvinder, der mistede arbejdet i

en alder, hvor det var svært at finde anden beskæftigelse, vandt FDB i hvert fald ikke.

Den 5. august 1981 lukkede fabrikken. Strømmen blev afbrudt, og de elektriske ure stoppede kl. 12.19.

FDB's tobaksfabrik ville være blevet 80 år i november 1981. Der blev ikke noget at fejre.

Tobaksfabrikken blev til på trods, da en ring skulle brydes. Den kom ud i et dramatisk opgør og var i søgelyset i sine første år, men fandt siden hen en stabil plads i både Esbjergs erhvervsliv og det faglige organisationsliv. Her var en trofast bastion for socialdemokratiet. Ubemærket, men sikker. Fabrikken voksede sig betydende og måtte skifte bygningsmæssige rammer under den tyske besættelse. Stor, hvid og imponant lå det ny fabrikskompleks solidt plantet i Østerbro-kvarteret, som skulle det ligge der i århundreder. Men rask måtte det gå. Kræfter udefra havde givet fabrikken liv og brød til arbejderne. De samme kræfter beseglede dens skæbne til sidst. Med lukningen blev en stor ring sluttet og mange små brudt.

Bilag

Bilag 1: Ansatte på Tobaksfabrikken.

År	Antal	Kilde
1902	33	Erhvervsarkivet, FDB's arkiv, Tobaksfabrikken, Kopibog 1901-24, den 2. feb. 1902.
1904	52	Trap: Danmark 3. udg. 1904: 716
1907	88	Erhvervsarkivet, FDB's arkiv, Tobaksfabrikken, Kopibog 1901-24, den 11. jan. 1908; jfr.FDB's årbog 1907: 46
1908	100	Frank 1939: 1389
1914	169	Bruun 1922: 83
1933	300	Tønnesen 1952: 518
1936	364	EBA. Tobaksfabrikkens arkiv: Lønningsregnskab 1931-36
1939	320	Larsen 1939: 99
1945	400	Tønnesen 1952: 518
1948	390	Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1950: 3, s. 2.
1948	406	Erhvervstællingen 1948 (Houmark-Nielsen 1957: 8).
1949	359	Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1950: 3, s. 2.

1950	335	EBA. Tobaksfabrikkens arkiv: Lønningsregnskab 1937-53
1953	393	FDB's beretning
1954	384	FDB's beretning
1965	337	Trap 5. udg. 23: 774
1966	278	FDB's beretning
1967	276	FDB's beretning
1968	200	FDB's beretning
1969	178	FDB's beretning
1970	180	FDB's beretning
1971	159	FDB's beretning
1972	138	FDB's beretning
1973	124	FDB's beretning
1974	105	FDB's beretning; FDB Nyt nr. 5, 1974: 3 opgiver 160
1980	50	FDB Nyt nr. 46, 1980

Bilag 2: Medlemmer af Tobaksarbejderforbundets Esbjerg afdeling⁹².

1. okt. 1895 starter fagforeningen i Esbjerg

jan.	1910	51	nov.	1939	312
feb.	1911	57	nov.	1940	303
nov.	1912	64	nov.	1941	290
nov.	1913	128	nov.	1942	273
nov.	1914	128	nov.	1943	251
nov.	1915	139	dec.	1944	229
nov.	1916	136	nov.	1945	249
nov.	1917	142	nov.	1946	305
okt.	1918	140	nov.	1947	269
okt.	1919	186	nov.	1948	352
jan.	1921	175	nov.	1949	366
dec.	1922	127	nov.	1950	353
nov.	1923	165	nov.	1951	327
dec.	1924	187	nov.	1952	411
dec.	1925	198	nov.	1953	371
dec.	1926	178	nov.	1954	377
dec.	1927	167	okt.	1955	365
nov.	1928	178	nov.	1956	322
nov.	1929	189	nov.	1957	314
nov.	1930	245	nov.	1958	295
nov.	1931	288	nov.	1959	320
nov.	1932	238	nov.	1960	318
nov.	1933	245	nov.	1961	295
nov.	1934	238	nov.	1962	364
nov.	1935	305	nov.	1964	327
nov.	1937	–	dec.	1965	256
nov.	1938	–	dec.	1967	239

jan.	1969	212	nov.	1976	99
nov.	1970	188	jan.	1978	96
nov.	1972	164	okt.	1978	82
nov.	1973	165	juni	1979	79
nov.	1974	137	dec.	1979	79
nov.	1975	128			

31. dec. 1979 ophørte afdelingen. Forbundet indgik i Nærings- og Nydelsesmiddelarbejderforbundet

Bilag 3: Den samlede værdi af fabrikkens produktion 1902-1981⁹³.

1902	130.000	1950	10.400.000
1910	572.000	1958	15.200.000
1915	962.000	1963	20.322.000
1916	1.126.000	1964	23.355.000
1919	2.040.000	1965	21.400.000
1925	2.751.000	1969	18.176.000
1933	2.784.000	1970	18.206.000
1937	2.865.000	1971	17.772.000
1940	3.527.000	1972	14.087.000
1943	4.507.000	1973	15.538.000
1944	6.230.000	1974	13.473.000
1945	5.107.000	1975	13.000.000

Bilag 4: Tobaksfabrikkens direktører

1901-20	P. Knudsen	1935-55	L. C. Larsen
1920-27	Julius Nielsen	1955-56	H. V. Hoffmeyer
1927-35	J. P. Dommerby	1956-81	Erik Kragh-Müller

Bilag 5: Formænd i Tobaksarbejderforbundet, Esbjerg afd.⁹⁴.

1895	Ole Bahnsen	1935-36	Peter Sørensen
1899	C. Sørensen	1936-37	Jørgen Hansen Thim
1901	V. Haldorsen	1937-49	Carl Ingvardsen
1901-03	O. Sørensen	1949-51	Gunnar Sørensen
1903-05	Nelly Hansen	1951-53	Harry Andersen
1906-07	V. Haldorsen	1953-55	Heinrich Waldeier
1907-32	Carl Lauritzen	1955-59	Carl Ekman
1932-34	Rasmus Nielsen	1959-66	Heinrich Waldeier
1934-35	Peter Nielsen	1966-72	Mæry Lambertsen
		1972-83	Lydia Botteleth

Kilder og litteratur

Utrykte kilder

Samtaler med og oplysninger fra tidligere ansatte, som jeg hermed bringer min tak: Harry Andersen, Hans Christensen, Erik Kragh-Müller, Sonja Lauridsen, Bent Nielsen, Bent Waldeier, Ingrid Waldeier.

Henvendelser til til Nærings- og Nydelsesmiddelarbejderforbundet er forblevet ubesvarede. FDB har ikke givet adgang til benyttelse af bestyrelsens ældre forhandlingsprotokoller, m.m.

Erhvervsarkivet, Århus

FDB, Tobaksfabrikken, Esbjerg
1902-23 Hovedbog
1901-22 Journal
1901-24 Kopibog over udgåede breve.

Esbjerg Kommune, Stadsarkitektens Forvaltning Byggesager

Esbjerg Byhistoriske Arkiv (EBA)

Tobaksarbejderforbundet, Esbjerg afdeling
Forhandlingsprotokoller 1905-1983
Medlemsfortegnelser
Uddrag af Tobaksarbejderforbundets forhandlingsprotokol 1902-05 vedr. strejken i Esbjerg

Virksomhedsarkiver:

F.D.B.s Tobaksfabrik (er til dels en rest af det store fabriksarkiv)
Interview m. William Backs 14.11.1978.
Licitationstilbud 1906-40
Korrespondance 1941-46
Lønningsregnskab 1931-36 og 1937-53
Reklamer m.m.

Personarkiver

Jørgen Jørgensens erindringer, ms. 1985.

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Kbh.

Henry Bruun: Tobaksarbejderforbundets historie, ms. 1949

Aviser og tidsskrifter

Andelsbladet 1900-1981
Beretning om Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers virksomhed 1910, ff. (forkortet FDB's beretning)
Brugsforeningernes Tidsskrift 1911-15
Dansk Industrieretning

Esbjerg. By- og Erhvervsøkonomiske oversigter 1945
 Esbjerg Avis
 Esbjerg Folkeblad
 FDB Nyt
 Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeningers årbog 1907-10, 1908-11. Ved Severin Jørgensen.
 JydskeVestkysten 1991
 Medlemsblad for Foreningen af Danmarks Uddelere 1908-09.
 NNF-Arbejderen 1980-81
 Samarbejdet 1901-02
 Samvirke
 Socialdemokraten 1902
 Sydvestjylland 1942
 Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1-51, 1905-56
 Tobakkens fagblad 51-64, 1956-69
 Tobakken 65-75, 1970-80
 Uddrag af Esbjerg Byråds forhandlinger 1935/36
 Vestjyllands Social-Demokrat
 Vestkysten

Litteratur

- Alkærsig, Søren: *Esbjergs historie II: Byen*. 1914.
 Arnfred, J. Th.: *Severin Jørgensen*. 1942.
 Axelsen Dreier, A. (red.): *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger 1896-1946*. 1946.
Betænkning afgiven af den ved kgl. anordning af 20. december 1917 nedsatte Tobakskommission. 1921.
 Borch, Sigurd: *En Esbjergdreng fortæller – om løse typer og aviser*. 1986.
 Borch, Sigurd: En 10 års drengs oplevelser af lugte og lyde i Esbjerg 1920. *Fra Ribe Amt* 25:3, 1992, s. 334-341.
 Bruhn, Verner: *Esbjerg – by og borger*. 1972.
 Bruun, Daniel: *Danmark. Land og folk*. 4, 1922.
 Emerek, Ruth/Birthe Siim: *Kvindens arbejds- og levevilkår – belyst gennem kvinder i Tobaksindustrien*. 1976.
 Engelbert Nielsen, A.: *De Samvirkende Brugsforeninger 1907-1937*. 1937.
 Erichsen, Erich: Guld og grønne skove – Billeder fra Esbjergs amerikanske dage. *Jydsk Månedsskrift* 1911, 2, s. 39-49.
Esbjerg, Varde og Ribe Købstæders Vejviser 1899.
FDB's regnskab 1933.
 Frank, Peter: F.D.B.'s Tobaksfabrik gennem 40 år, *Andelsbladet* 40, 1939, s. 1388-1390.
 Frifelt, Salomon J.: *Konsulen. Konsul Ditlev Lauritzens levnede*. 1939.
 Green, Th.: *Danske Fonds og Aktier*. 1896 og 1899 udg.
 Grelle, Henning: *Tobaksarbejdere gennem hundrede år*. 1987.
 Henningsen, Sven: *Esbjerg under den anden verdenskrig*. 1955.
 Houmark-Nielsen, Svend: *Industrien i Esbjerg*. 1957.
 Hyldtoft, Ole: *Københavns industrialisering 1840-1914*. 1984.
 Jessen, Laurtitz: *Min barndom*. 1940
 Johansen, Hans Chr./Per Boje/A.M. Møller: *Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*. 1984.
 Just, Flemming: *Brugsforeningsbevægelsen 1866-1920 – med udgangspunkt i Ribe amt*. 1984.
 Kirchhoff, Hans: *Augustoprøret 1943*, 1, 1979.

- Larsen, L. C.: Tobaksfabrikken i Esbjerg. *Kemisk Månedstidning* 1939, s. 98-99.
- Lauridsen, J. T.: “Klatterup” – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890-1990. 1992.
- Logue, John: “Da blev jeg svend og så tog jeg på valsen”. Svendevandring og internationalisme i fagbevægelsens barndom. *Arbejderhistorie* 20, 1983, s. 3-24.
- Malmose, Claus: P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914. *Erhvervshistorisk årbog* 1974, s.71-144.
- Nielsen, Lisette Albæk: Det industrielle børnearbejde og årsagerne til dets ophør. *Arbejderhistorie* 31, 1988, s. 49-63.
- Om tobak*. Lærebog til brug ved den faglige undervisning indenfor tobaksfagene. Udg. af Tobaksfagernes Fællesudvalg. 1952.
- Statistisk Tabelværk* 5. Rk., Litra A, bd. 1, 1897.
- Stauning, Th.: *Danske tobaksarbejderes organisation*. 1921.
- Søndergaard Kristensen, Tage: *Arbejdsmiljø og helbred i tobaksbranchen*. 1981.
- Thestrup, Poul: *Nærbutik og næringslovs-omgåelse. En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919*. 1986.
- Trap, J. P.: *Danmark*. 3. og 5. udg.
- Trommer, Aage: Besættelsestidens første folkestrejke i Esbjerg 1943. *Historie*. Ny Rk. 7:2, 1966, s. 149-231.
- Tønnesen, Einar H.: FDB’s industrivirksomheder. *Arbejdsmændenes Fagblad* 57, 1952, s. 517-20.
- Voigt, Fr.: *Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger gennem femogtyve år*. 1921.

Noter:

1. Om Esbjergs amerikanske periode, se Alkærsig 1914: 161-72; Erichsen 1911 og Lauridsen 1992: 33-50.
2. Resultatet af håndværks- og industritællingen i 1897 for Esbjerg kendes gennem Esbjerg Folkeblad 27.6.1897. I den officielle statistik figurerer Esbjerg ikke særskilt (se Statistisk Tabelværk 5. Rk., Litra A, bd. 1, 1897) og de originale tællingsskemaer er siden kasserede (Hyltsoft 1984: 452).
3. Esbjerg kommune, Stadsarkitektens Forvaltning: byggesag mat. 1080b; Esbjerg Avis 7.3. og 15.5.1896.
4. Green 1896: 504; Green 1899: 348.
5. Frifelt 1939: 82, 264, 274; Lauridsen 1992: 60ff.
6. Vestjyllands Social-Demokrat 3.1. og 17.1.1899; Esbjerg, Varde og Ribe Købstæders Vejviser 1899: 91.
7. FDB’s årbog 1907: 45; Frank 1939: 1389; Axelsen Dreier 1946: 359 nævner alle Esbjerg Tobaksfabrik som nedlagt, men sidstnævnte sted (s. 137) omtales tillige, at det var en igangværende fabrik, der købtes !
8. Herom Lauridsen 1992: 16, 23.
9. Andelsbladet 1900: 611-13 (Severin Jørgensen: En Tobaksring); sst. 1901: 41-42 (Severin Jørgensen: Til Danmarks Tobaksfabrikanter); sst. s. 56 (Tobaksringen).
10. Frank 1939: 1388 f.; Thestrup 1986: 435.
11. Voigt 1921: 56.
12. Vestjyllands Social-Demokrat 21.11.1901. Om forhandlingerne Thestrup 1986: 435.
13. FDB’s årbog 1907: 45 f.; Axelsen Dreier 1946: 359.
14. Erhvervsarkivet. FDB’s arkiv, Tobaksfabrikken. Kopibog over udgåede breve 1901-24: breve 1901-02).
15. Erhvervsarkivet. FDB’s arkiv, Tobaksfabrikken: Kopibog over udgåede breve 1901-24, P. Knudsen beretning 11. jan. 1908. Thestrup 1986: 436.
16. Andelsbladet 1902: 36 f.; 348; sst. 1903: 545f. Brugsforeningernes Tidsskrift 1911: 7 f.
17. Thestrup 1986: 436.

18. Erhvervsarkivet. FDB's arkiv, Tobaksfabrikken. Fabrikkens journal for 1902 og 1903 under byggekonto.
19. Andelsbladet 1902: 36; sst.1903: 545; Esbjerg Byhistoriske Arkiv (herefter forkortet EBA).Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: afskrift af forretningsudvalgsmøde 1.4.1905; EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: interview m. William Backs 14.11.1978 (ved Peter Dragsbo).
20. Erhvervsarkivet. FDB's arkiv, Tobaksfabrikken: Kopibog over udgåede breve 1901-24, P. Knudsens beretning 11. jan. 1908. Denne beretning på adskillige sider om fabrikkens udvikling 1901-1907 blev sendt til ledelsen i København med henblik på trykning i FDB's årbog. Den blev imidlertid stærkt forkortet og ændret før publiceringen anonymt i årbogen for 1907, s. 45-46.
21. FDB's årbog for årene 1907-10. Kritikken af FDB's tobak forstummede dog ikke, s. f.eks. Medlemsblad for Foreningen af Danmarks Uddelere 4. årg. 1908-1909: 366 m. svar s. 490.
22. Malmlose 1974: 107.
23. Erhvervsarkivet, FDB's arkiv, Tobaksfabrikken: Hovedbog 1902-23, hvor nettofortjenesten for årene 1902 til 1911 er beregnet.
24. Brugsforeningernes Tidsskrift 1911: 18.
25. Se herom Voigt 1921; Arnfred 1942; Axelsen Dreier 1946; Thestrup 1986: 435-437.
26. Betænkning afgiven af den... nedsatte Tobakskommission, 1921: 96. Bilag 1-2 her.
27. FDB's Tobaksfabriks arkiv: Licitationstilbud 1906-40; Esbjerg Kommune, Stadsarkitektens Forvaltning: Byggesag mat. 1080b (her kan udbygningen følges i detaljer); Brugsforeningernes Tidsskrift 1911: 18; sst. 1915: 54; Axelsen Dreier 1946: 359, 377.
28. FDB's beretning 1933: 15 f.
29. Esbjerg Kommune, Stadsarkitektens Forvaltning: Byggesag mat. 1180; EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: korrespondance 1941-46 (!): breve af 8.5. og 29.7.1935; FDB's beretninger 1938 ff.; Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1939, nr. 6: 3 f.; Sydvestjylland 17.9.1942.
30. EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: Korrespondance 1941-46, brev fra FDB til fabrikken 25.10.1943, brev til Indenrigsministeriet 3.12.1943, brev til Landbrugsrådet 11.1.1945.
31. Axelsen Dreier 1946: 360.
32. Jfr. Dansk Industrieretning 1942: 101 f.; sst. 1943: 97 f.
33. FDB's beretning 1943: 45; sst. 1952-55.
34. FDB's beretning 1945; jfr. Dansk Industrieretning 1944: 93.
35. Esbjerg. By- og Erhvervsøkonomiske Oversigter, nov. 1945: 3-4.
36. Erhvervsarkivet. FDB's arkiv, Tobaksfabrikken: Kopibog over udgåede breve 1901-24, P. Knudsen til F. Larsen 3.6.1902 ; F. Larsen i Samarbejdet, nr. 12 15.6.1902; Severin Jørgensen i Andelsbladet 1902: 759 ff., 823 f.; afdelingsformand O. Sørensen i Vestjyllands Social-Demokrat 9.6.1902. Strejken bliver kun lige nævnt, men ikke nærmere behandlet i Henry Bruuns store utrykte værk om tobaksarbejderforbundet 1949, s. 325 (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv), mens Thestrup 1986: 436 ikke er opmærksom på, at der var stærk splittelse mellem fagforbundene. Derfor er det ikke rigtigt, når han skriver, at forbundene (!) havde erklæret blokade mod fabrikken.
37. Andelsbladet 1902: 760.
38. F. Møller i Samarbejdet 15.8.1902.
39. Vestjyllands Social-Demokrat 16.7.1902.
40. Erhvervsarkivet. FDB's arkiv, Tobaksfabrikken: Kopibog over udgåede breve 1901-24, P. Knudsen til P. Høgsbro 21.6.1902.
41. Samarbejdet 15.6.; 1. og 15.8; 1. og 15.9; 1. og 15.10.1902.
42. Socialdemokraten 7.8.1902.
43. Andelsbladet 1902: 759-64; sst. 1903: 53-55, 194 f., 545 f.; sst. 1904: 829 f. (aftryk af dommen); Socialdemokraten 8.7., 17.7. og 23.7.1902, 14.1., 13.2.1903; EBA. Tobaksarbejder-

- forbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Uddrag af Tobaksarbejderforbundets forhandlingsprotokol, ref. af forretningsudvalgsmøde 9.1.1903.
44. Aftrykt i Andelsbladet 1902: 762.
 45. Erhvervsarkivet, FDB's arkiv, Tobaksfabrikken: Kopibog over udgæede breve 1901-24, P. Knudsen til P. Høgsbro 25.5.1904.
 46. Mæglingforslag fra andelsbevægelsen til FDB, se Andelsbladet 1903: 534 og Severin Jørgensens svar sst. s. 545 f. Fra Strandvejskvarterets Brugsforening til Tobaksarbejderforbundet, se EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Uddrag af Tobaksarbejderforbundets forhandlingsprotokol for 4.2. og 7.5.1904.
 47. Engelbert Nielsen 1937: 170 f.; Just 1984: 75 f., Thestrup 1986: 443.
 48. Erhvervsarkivet, FDB's arkiv: Tobaksfabrikken: Kopibog over udgæede breve 1901-24, P. Knudsen til P. Høgsbro 22.6.1902.
 49. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Uddrag af Tobaksarbejderforbundets forhandlingsprotokol.
 50. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokol 1905-15, møde 18.5.1905; Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1925, nr. 10.
 51. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Uddrag af Tobaksarbejderforbundets forhandlingsprotokol; endvidere Forhandlingsprotokol 1905-15, møde 15.4.1905, 2. og 11.12.1912; Tobaksarbejderforbundets Fagblad 15.5.1905.
 52. Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1925, nr. 10. Se også Stauning 1921: 56.
 53. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokol 1905-15, møderne mellem 3.5. og 7.8.1913; Andelsbladet 1913: 600, 647-51, 672-73 ; Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1913, nr. 17.; sst. 1925, nr. 10; Brugsforeningernes Tidsskrift 1914: 50; Just 1984: 77. Hos Thestrup 1986: 437 henlægges FDB's indmeldelse i Arbejdsgiverforeningen til 1910. Da jeg ikke som Thestrup har kunnet opnå adgang til FDB's forhandlingsprotokoller kan uoverensstemmelserne ikke afklares her.
 54. Andelsbladet 1923: 35.
 55. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokol 1942-61, notat 11.8.1943: "Der blev i dagens løb afholdt 2 bestyrelsesmøder i anledning af den udbrudte generalstrejke. Strejken udbrød uden beslutning i nogen af arbejderne kompetente forsamlinger"; Trommer 1966: 190. Se dog også Jørgen Jørgensens erindringer (ms. 1985), afsnit "Under krigen", hvor forf. tildeler sig selv den aktive rolle.
 56. Henningsen 1955: spec. 157 f., 169; Trommer 1966: 190; Kirchhoff 1979: 295 f.
 57. De talrige afstemningsresultater er trykt i Tobaksarbejderforbundets Fagblad; EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokoller, div. år.
 58. EBA. Jørgen Jørgensens erindringer (ms.1985); Uddrag af Esbjerg byråds forhandlinger 1935/36: no. 5; Bruhn 1972: 209.
 59. Per Sørensen i JydskeVestkysten 15.9.1991.
 60. Jfr. Borch 1992: 339f.
 61. EBA. Jørgen Jørgensens erindringer (ms. 1985); EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: Interview m. William Backs 14.11.1978; Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1935, nr. 10, 1945, nr. 12, 1956, nr. 1-2.
 62. Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1938, nr. 5.
 63. Samvirke 22. årg., nr. 8, 1949: 9.
 64. Borch 1986: 14; EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv : Interview m. William Backs 14.11.1978.
 65. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Medlemsfortegnelse ca. 1920.
 66. EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: Lønningsregnskab 1931-36. Jfr. for Odense, Johansen m.fl. 1983: 145 f.
 67. Esbjerg Museum rummer billeder og inventar fra Nissens gæstgiveri som "naverkro". Lauridsen 1992: 177-178.
 68. Logue 1983: 22; Om tobak, 1952: 81-89.

69. Nielsen 1988: 59 f.
70. Erhvervsarkivet, FDBs arkiv, Tobaksfabrikken: Kopibog over udgåede breve 1901-24, P. Knudsens beretning 11.1.1908 og i brev 22.6.1902 til P. Høgsbro..
71. EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: Interview m. William Backs 14.11.1978.
72. Jessen 1940: 81-90 med erfaringer som tiårig fra tobaksfabrik i Vejle.
73. EBA. FDB's Tobaksfabriks arkiv: Arbejdstilsynets register 1921-31.
74. EBA. Tobaksarbejderforbundets arkiv, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokol 1942-61, feb. 1944.
75. Larsen 1939: 99.
76. Statistik lavet på grundlag af Tobaksarbejdernes Fagblad de nævnte år.
77. Jfr. Heinrich Waldeier i Aktuelt 28.11.1964.
78. Bent Waldeier vendte senere tilbage til FDB's Tobaksfabrik som mester, mens broren Peter avancerede til direktør i Skandinavisk Tobakskompagni.
79. FDB's beretning 1968: 27-28.
80. Om Tobaksarbejderforbundets politik se bl.a. Tobakkens Fagblad 1959, nr. 9-10: 16-18; Emerek/Siim 1976: 102-17.
81. Søndergaard Kristensen 1981, tabel 1 og 2.
82. Optimisme og udvidelsesplaner blev viderebragt i bl.a. Vestkysten 10.5.1965 og i Samvirke 1. april 1966: 10 f.
83. FDB's beretning 1965: 27.
84. Andelsbladet 1971: 16; NNF-Arbejderen 1981/8: 13; FDB's beretning 1971; Emerek/Siim 1976: 113.
85. FDB's beretning 1972: 20 og 1973: 20; FDB Nyt 1974, nr. 5: 3-4; Tobakken 1974, nr. 4 (stalleapparatet som forsidestof). Det var firmaet Friedrich Pietruska K. G. i Memmingen, der stod for produktionen.
86. Samvirke 22. årg., nr. 8, 1949: 10.
87. FDB's beretning 1974: 20.
88. Emerek/Siim 1976: 62 f.
89. Andelsbladet 1980: 53; EBA. Tobaksarbejderforbundet, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokol 1974-83, møderne 1980-81. Heri indsat "Medarbejderinformation" 22.1.1980 fra FDB.
90. NNF-Arbejderen 1981/8: 13.
91. Om lukningen: Vestkysten 1980-81; NNF-Arbejderen 1980/2 og 9 og 1981/8. Lukningen forblev uomtalt i Andelsbladet og omtaltes kun kort i FDB Nyt nr. 46, november 1980. Det havde selvsagt ingen reklameværdi for FDB.
92. Tobaksarbejderforbundets Fagblad 1905-1956; Tobakkens Fagblad 1956-1969; Tobakken 1969-1979.
93. FDB's regnskab 1933: 14; FDB's beretning 1910 ff.; Tønnesen 1952. Oplysninger savnes efter 1975.
94. Samarbejdet, årg. 1901-1902; EBA. Tobaksarbejderforbundet, Esbjerg Afdeling: Forhandlingsprotokoller 1905-83.

Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium

AF SØREN BITSCH CHRISTENSEN OG SØREN TOFT HANSEN

De væsentlige kildegrupper til belysning af industrialiseringsprocessen i Danmark er kendt af enhver økonomihistoriker. Men hvorledes forholder det sig, når man skal bruge det til at belyse udviklingen i et lokalområde? Søren Bitsch Christensen og Søren Toft Hansen har gjort eksperimentet for Randers, og det viser sig, at materialet godt kan være mangelfuldt. Med udgangspunkt i dette forhold suppleres der i analysen af byens industrielle udvikling med andre kilder, ligesom selve udviklingsprocessen anskues i forhold til den eksisterende teoridannelse.

Indledning

Denne undersøgelse består i et punktstudium af den danske industrialisering, som den udfoldede sig i Randers i årene 1865-1902. Et sådant lokalstudium bør imidlertid ikke foretages uden et bredere udsyn til de nationale forhold og forskningen herom. I de senere årtier har der været en omfattende forskning i etableringen og omfanget af den tidlige danske industri. Omdrejningspunktet for debatten var længe tidspunktet for “det industrielle gennembrud” – uanset om analyseredskabet var optælling af antallet af virksomheder og af arbejdere i disse eller nationaløkonomiske beregninger.¹ Den senere tids forskning er gået delvis bort fra en sådan snævert begrænset periodisering, hvor fastsættelsen af vendepunktet er afhængig af, hvilke kriterier, der sættes til grund for, om samfundet kan betragtes som industrialiseret.

Ikke mindst Ole Hyldtoft har markeret sig med et væsentligt alternativ til den traditionelle opfattelse af det “industrielle gennembrud”. I sin disputats om Københavns industrialisering søger han at klarlægge udviklingen i den københavnske industri fra dens spæde start. I Hyldtofts industrialiseringsteori er drivkraften den enkelte

kapitalists reaktion på de regelmæssigt tilbagevendende kriser.² Ifølge teorien ligger løsningen på en sådan krise enten i rationalisering/effektivisering af arbejdskraften eller den faste kapital, og som følge deraf vil industrialiseringsforløbet kunne inddeles i faser, der af Hyldtoft benævnes arbejdsintensive og kapitalintensive. Faserne benævnes efter den faktor, der udviser den største årlige vækst.

Et grundlæggende krav til et lokalstudium af den danske industrialisering er efter vores opfattelse, at udviklingen i det lokale samfund beskrives i termer, der umiddelbart kan overføres til udviklingen på nationalt plan. Kun herved sikres, at resultaterne fra det lokale niveau kan bidrage til en yderligere forståelse af udviklingen på nationalt niveau. Nyere lokalstudier af bl.a. Odense og Aalborg har da også taget trådene fra industrialiseringsdebatten op ved at opbygge industriens struktur omkring de to størrelser, arbejdstallet og hestekræfter, HK.³ I de to nævnte værker indgår desuden analyser af bl.a. industriens boligforhold, bygeografiske placering og afsætningsforhold som andre bud på, hvad et lokalstudium med rette kan indeholde.

I nærværende undersøgelse vil en systematisk inddragelse af disse forhold imidlertid sprænge den givne ramme, inden for hvilken der dog er fundet plads til spredte betragtninger især over afsætningsforhold. Undersøgelsen sigter på branchevis at opregne og beskrive de i Randers købstad beliggende industrivirksomheder, antallet af arbejdere og størrelsen af den mekaniske kraft.⁴ Ud fra disse nøgletal søges den overordnede udvikling i den randrusianske industri fremdraget og sluttelig perspektivet til den nationale udvikling. Endelig er to særlige aspekter ved industrialiseringen trukket særskilt frem, nemlig aktieselskabsdannelsen og købmændenes indflydelse på den industrielle udvikling. Tidsrammen om undersøgelsen er fastsat til 1865-1902, da denne periode kan siges at indeholde alle de væsentlige udviklingstrin, man sædvanligvis henfører til industrialiseringen. Hyldtofts metode har tjent som forlæg for branchegennemgangen, inspireret af, at han har hævdet, at der fandtes en parallellitet mellem udviklingen i København og provinsen⁵. Den københavnske industri var, iflg. Hyldtoft, i perioden ca. 1865-1895 arbejdsintensiv, domineret af traditionelle varer og produktionsmetoder. Følgelig skulle den provinsielle industri i store træk have været ligeså. Anvendelsen af Hyldtofts metode er dog ikke uproblematisk, for vi anlægger ikke som han et krisesyn på industriens ud-

vikling. Men vi har fundet, at metoden kan bidrage til at skabe et ikke uvæsentligt overblik over den industrielle udvikling og forholdet mellem dens interne kræfter.

Kildemæssige overvejelser ved et lokalstudium af den danske industrialisering

Det kildemæssige grundlag for en beskrivelse af den danske industrialiserings kvantitative udvikling er under ideelle forhold ikke genstand for en større forskningsmæssig uenighed. Disse ideelle forhold består i et forholdsvist ensartet mønster af kilder, der oftest er udformet af statslige eller kommunale myndigheder og derfor fordeler sig jævnt uden geografiske forskelle og desuden ofte har et fælles koncept. Derfor kan de også sammenstykkes til brug for en beskrivelse af landsdækkende forhold. Dette mønsterbillede krakelerer imidlertid, når det sammenholdes med den udbredt mangelfulde bevaring af disse kilder.

Det er situationen med mange af de potentielle kilder til industrialiseringen i Randers, hvorfra man ikke har bevaret flere af de væsentligste kildegrupper. Det er tilfældet med bl.a. Arbejds- og fabriksilsynets inspektionsprotokoller, der fra 1873 berettede om alle virksomheder med arbejdere under 13 år og fra 1889 udvidedes til at omfatte alle virksomheder med mekanisk kraft. Industritællingen fra 1855 modtog aldrig besvarelser fra Randers amt. Brandtaksationsprotokollerne med bl.a. oplysninger om installerede dampmaskiner er kun bevaret for 1865-1872,⁶ og Dampkedeltilsynets protokoller fra 1876-1889 er heller ikke til rådighed. Desuden er primærmaterialet til Industri- og Håndværkertællingen i 1897 for Randers amt kasseret.⁷

Det er således vigtigt at holde sig for øje, at udgangspunktet for vores arbejde i denne henseende er at forsøge at kompensere for tabet af nogle af de mest værdifulde kilder. Dette arbejde har i det væsentligste taget sigte på at tilvejebringe og vurdere en tilstrækkelig og kronologisk udstrakt kildemængde for derefter at foretage en udviklingsanalyse på dette fundament. Hovedparten af kilder, der er benyttet hertil, er velkendte, hvorfor der her kun kort skal nævnes: Industri- og Erhvervstællingerne fra 1871/72 er benyttet via den kartotekiserede afskrift, som Richard Willerslev udfærdigede til

eget brug, og som vore undersøgelser ikke har fundet anledning til at korrigere.⁸ Desuden er inddraget J.T. Bayer's værk, "Dansk Provindsindustri 1881-1883",⁹ der sædvanligvis bliver vurderet til at være ukomplet, men dog i hovedtrækkene korrekt, hvilket også vores undersøgelser bekræfter. Vi mener dog at kunne føje 3 industrielle virksomheder til. Tællingstidspunktet har efter al sandsynlighed været perioden mellem januar 1882 og januar 1883 og er derfor fastsat til 1882.

Toldvæsenets årsberetninger udgør en kildegruppe, der finder stadig større anvendelse i industrihistorien,¹⁰ og da de foreligger fra Randers Toldkammer fra 1865 og fremefter, er de et stort aktiv i bestræbelserne på at opstille egentlige talserier. Årsberetningernes anvendelighed falder imidlertid forskelligt ud, afhængige som de er af bemandings-, lovgivnings- og administrative forhold; således lader de sig for Randers vedkommende inddele i fire perioder: I beretningerne fra 1842 til og med 1876 indbefattede de "en almindelig Beretning .. om Handelen, Skibsfarten og Industrien",¹¹ og for årene 1865 og 1866 er dette gjort ved at opstille skemaer, der er opdelt i fabriksart, henholdsvis voksne- og børnearbejdere, drivkraft, værdien af produktionen samt forbrugte råmaterialer. Fra 1866 til 1877 er der ingen systematiske optegnelser over antal arbejdere og mekanisk kraft, men det disponible sammenligningsmateriale giver grund til at antage, at der er foretaget en konsekvent skelnen mellem håndværk og industri (efter ovennævnte definition), omend der er tale om underrepræsentation i årsberetningerne. I beretningerne fra 1877 og 1878 afløses det hidtidige koncept af en "Fortegnelse over de Bedrifter i Tolddistriktet, i hvilke Dampkraft anvendes".¹² Tællingerne var velorganiserede og havde indbygget både lokale og regionale kontrolinstanser og kan tillægges en betydelig repræsentativitet og sikkerhed. Efter 1878 er det usikkert, hvilke retningslinier, der er udstukket for årsberetningerne. Sikkert er det, at omfanget af deres industrielle oplysninger falder fra 1884, men frem mod århundredets sidste år fastholdes en tydelig skelnen mellem håndværk og industri, foruden at perspektiveringerne til den lokale økonomi udbygges. Netop årsberetningernes berettende afsnit er af stor værdi, idet de ofte orienterer om oplysningernes holdbarhed og angiver mulige fejlkilder.

Industri- og Håndværkertællingen fra 1897 har det ikke vist sig muligt at supplere. Alligevel forekommer det utilfredsstillende, at

Et kriterium for industri er produktion til et ukendt marked. Konkurrencen på markedet var ofte hård. Derfor blev der i vanskelige tider appelleret til (lokal)patriotismen for at bibeholde lokale arbejdspladser. Et eksempel er artikelserien »Randrusiansk industri« i Randers Dagblad 15.jan – 19.april 1902. Her opfordrer Thors bykuse til køb af danske varer 1913. Foto: Randers lokalhistoriske arkiv.

denne tilsyneladende fuldkomne repræsentativitet ikke lader sig udmønte i præcise angivelser for de enkelte virksomheder, da man er afhængig af tællingens publicerede form, fordi tællingens primærmateriale ikke er bevaret. Vi skulle dog være nået frem til den bedst mulige opdeling af tællingen m.h.t. arbejdere og mekanisk kraft.

På denne baggrund må følgende kilder benyttes i videre udstrækning, end deres ophavssituation og præcision umiddelbart berettiger til: Trap Danmarks 3. udgave fra 1906 indeholder fyldige oplysninger, men flere markante virksomheder kan konstateres at være udeladt, ligesom tællingstidspunktet ikke kan angives eksakt. Det kan indkredses til årene 1899 eller 1900 med førstnævnte som det sandsynligste. Enkelte oplysninger er dog bevisligt fra 1900, og

de vil derfor i det følgende blive angivet. Randers Dagblad offentliggjorde i første halvår af 1902 artikelserien "Randrusiansk Industri", der var baseret på virksomhedsbesøg og således på ingen måde underlagt de almindelige kriterier for industritællinger. Kildeværdien støttes dog af, at artiklerne var henvendt til en lokalbefolkning med "fælles hukommelse" og viden, hvilket turde have ansporet til en vis kritisk holdning til oplysningernes sandhedsværdi. De to kilder understøtter desuden hinanden derved, at udviklingslinier, der omtales i Randers Dagblad i 1902, bekræftes af bevægelserne i arbejdstallet fra 1899, angivet i Trap. Dette ændrer dog ikke på det forhold, at kildematerialet aftager i værdi efter almindelige videnskabelige standarder, når vi nærmer os århundredskiftet.

På baggrund af disse overvejelser er det plausibelt at konstruere følgende kildegrundlag: Det har ikke vist sig muligt at opstille fortløbende årlige talserier, som kunne gøres til genstand for en inddeling af industrialiseringsforløbet i udviklingsfaser. Sådanne faser er derfor nødvendigvis bestemt ud fra de år, hvor det er muligt og rimeligt at postulere tilnærmelsesvist dækkende oplysninger, d.v.s. 1872, 1877/78, 1882 og 1897. For at få en oversigt over udviklingen i antallet af industrivirksomheder er det forsøgt at angive et skøn over de virksomheder, der i de mellemliggende år opfylder vores industridefinition. Udgangspunktet herfor er de år, hvor der foreligger oplysninger om virksomhedens navn, antal arbejdere og HK, d.v.s. foruden ovennævnte årstal toldvæsenets årsberetninger fra 1865/66 og artikelserien "Randrusiansk Industri" i 1902. Virksomhedernes eksistens følges da bl.a. med inddragelse af yderligere kilder.¹³ Det er en generel betragtning, at en virksomhed ikke tildeles industriel status, før dette er verificeret, selvom dens eksistens kan påvises tidligere.

Næringsmiddel og fortæringsgenstande

Denne branche består af så mange forskellige industrier, at det ikke giver mening at behandle dem samlet, hvorfor de vigtigste trækkes separat frem.

Tobaksindustrien

Tobaksindustrien var meget arbejdsintensiv og oplevede på landsplan en uafbrudt fremgang i hele perioden.¹⁴ Den største frem-

gangsperiode i København var årene fra krigen i 1864 frem til 1873, hvor cigarproduktionen vandt indpas i en sådan grad, at den – bl.a. begunstiget af importbeskyttelse og hertugdømmernes bortfald – voksede kraftigere end den rene tobaksproduktion. Industrien som helhed nød dog fordel af periodens højkonjunktur. Cigarproduktionen var fortrinsvis placeret i København, hvor 69% af landets cigararbejdere fandtes i 1883.¹⁵ Den var ydermere langt den mindst kapitalkrævende del af tobaksindustrien, medens produktionen af røgtobak i årene op til 1880'erne i stigende grad inddrog skærema-skiner, tørreovne m.m.

Tabel 1: Tobaksindustrien i Randers 1865-1902

	virksomheder	arbejdere	arb/virksomhed	deraf arb. u/18 år
1865	7	115	16	
1871	4 ¹⁶	76	15	
1872	5	121	24	88
1882	3	61	20	43
1897	3	77-81	26-27	
1899	2	94	47	
1902	2	90	45	

Vender vi blikket mod Randers, fremgår det af tabel 1, at det overordnede mønster var, at arbejdertallet faldt fra højkonjunkturs sidste år i 1870'ernes første halvdel frem til århundredskiftet, hvorefter det atter bevægede sig opad og således fulgte ikke bare industriens, men også det almindelige økonomiske konjunkturforløb. Bedømt ud fra mængden af indført og fortoldet råtabak var industriens kulminationsår 1868-1873. Herefter satte en alvorlig nedgangsperiode ind, hvor den absolutte bund blev nået i 1882. Fra 1885 kan der iagttages en tendens til langsomt voksende indførselsmængder indtil århundredskiftet.¹⁷ Bevægelserne i arbejdertallet ses således at svinge i takt med udviklingen i indførselstallene. Et andet fremtrædende træk var en udpræget koncentration af de tilbageblevne arbejdere på færre virksomheder.

I modsætning til hovedstaden, men ikke atypisk for provinsen som helhed, var det produktionen af røgtobak og andre tobaksformer, der afstak udviklingens retning: Produktionen af cigarer faldt fra 864.303 i 1872 til ca. 131.150 i 1882. De tilsvarende tal for produktion af røgtobak var 136.730 pund i 1872 og ca. 131.150 pund i

1882, men vel at mærke da fordelt på halvt så mange arbejdere.¹⁸ Når man dels sammenholder dette med, at der i 1882 i Randers fandtes 5 tobaksskæremaskiner, 2 tobakspresser m.m., og dels med, at tobaksproduktionen var langt mere kapitalkrævende end cigarproduktionen, får man konturerne af en industri, hvor den faste kapital efter 1872 voksede hurtigere end arbejdertallet. Dermed bevægede industrien sig ind i en kapitalintensiv fase. Byens daværende største tobaksfabrik, ejet af H.F. Therkildsen, havde for så vidt selv støbt fundamentet for denne udvikling, da den i 1868 udviklede og patenterede en tobaksskæremaskine, der udbredtes til "de fleste industrier i landet".¹⁹

Tobaksindustrien påkalder sig ofte interesse ved dens udstrakte benyttelse af børnearbejdere, noget der i høj grad også gjorde sig gældende i Randers. Fabriksloven af 1873 har ingen betydning haft for dette forhold, som det ses af, at børnenes andel af arbejdsstyrken lå fast mellem 1872-1882 på ca. 71%. Forløbet kan både før og efter disse år følges i detaljer hos F.O. Thostrup & Sønner, der fortrinsvis producerede tobak: 1870'ernes højdepunkt blev nået i april 1876 med 16 børn og unge, hvorefter antallet mellem 1877 og 1881 svingede fra 7 til 11 for herefter at lægge sig fast på ca. 12 indtil 1889. Fra 1890 begyndte en langsom stigning indtil 1895, hvor antallet steg til 30.²⁰ I 1899 udgjorde "børn" 40 arbejdere ud af samlet 54 arbejdere.²¹ Thostrup & Sønner beskæftigede i perioden 1874-1897 i alt 191 børn og 33 unge. Da 26 af de unge arbejdere tidligere havde været ansat som børnearbejdere, er det nærliggende at konstatere, at virksomheden i praksis forestod en egentlig industriel opdragelse af børnene.

Dampbrænderier

Udviklingen inden for brændevinsbrænderiet kan generelt følges ret nøje, bl.a. fordi den havde toldvæsenets særlige bevågenhed, hvorfor betragtninger herover findes udførligt i toldinspektørens årsberetninger. Det giver mulighed for skønsmæssigt at opveje, at skemaerne fra industrien i Erhvervstællingen fra 1872 er meget mangelfuldt bevaret.²² Man kunne vælge at se bort fra dette skøn, men brænderier indgår i alle øvrige tællinger.

Tabel 2: Dampbrænderier i Randers 1865-1902

	antal virksomheder	arbejdere	HK	HK/arb
1865	17	–	–	–
1872	14	54 ²³	189 ²⁴	3.5
1877	12	43-46	159	3.5
1882	1	7	6	0.9
1897	3	62-74	–	–
1899	2 ²⁵	52	–	–
1902	2	70	45 ²⁶	0.9

Brændevinsbrænderiet mekaniseredes i 1840'erne som en af de første industrier. Moderniseringen fortsatte i 1865-1897, særligt p.g.a. nye og dyre produktionsteknikker. Ellers er det kendetegnende, at brændevinsbrænderiet var et udpræget provinsfænomen, der havde historiske rødder tilbage til en traditionel arbejdsdeling mellem land og by og mellem bønder og købmænd.

Den tidlige mekanisering af brænderiet bevirkede imidlertid, at det før end andre industrier blev stillet over for en nødvendig udvidelse af den dampdrevne maskinpark. Tolddistriktets årsberetninger for Randers taler således i årene 1865-1880 deres tydelige sprog om overproduktion og krise, hvor kreaturholdet i forbindelse med brænderidriften og substitutionen af korn med majs ofte var eneste overlevelsesmuligheder.

Da brænderne, der alle var købmænd, i 1881 fandt en vej ud af krisen, var årsagen, at der ifølge toldinspektøren fandtes "et udtrykkeligt ønske fra købmændene om at slutte sig sammen for at spare arbejdskraft og for at kunne få nye redskaber".²⁷ Udviklingen af nye produktionsapparater og et faldende indenlandsk forbrug udhulede således brænderiets status som købmændenes nebengeschæft i snæver forbindelse med købmandsgården.

Måden at overvinde krisen på viste sig at være et interessentskab bestående af 9 brændevinsbrændere, der i 1881 koncentrerede deres produktion på én virksomhed, "Odin", og destruerede deres egne materialer.²⁸ Herved mødtes to udviklingslinier på samme punkt – eller rettere i samme virksomhed: "Odin" var netop oprettet i 1874 som et interessentskab for spritdestillationen i byen, og fra 1881 blev den således også resultatet af den koncentrationstendens inden for brænderiet, der så småt kunne anes allerede efter 1865. "Odin" integreredes i 1881 i A/S De Danske Spritfabrikker, der først valgte at la-

de virksomheden overgå til rektifikation af råsprit for senere delvis at opgive det igen, og samme år anskaffedes 12 mæskekar à 75 tdr. Først med etableringen af A/S Randers Dampbrænderi i 1887 blev "Odin"s dominans truet effektivt, og allerede året efter stod det nye dampbrænderi med en produktion på 805.048 potter brændevin for ca. 30% af byens samlede produktion på ca. 2,6 mill. potter brændevin.²⁹ Meget taler da også for, at dette forblev størrelsesforholdet mellem de to virksomheder i resten af århundredet. Således beskæftigede "Odin" 50 arbejdere i 1899 og A/S Randers Dampbrænderi 20 arbejdere i 1902. Produktionen steg også løbende og anløb i 1897 samlet 3.174.460 potter brændevin.

På denne baggrund var industriens skelsår 1881. Før dette år havde brænderiet befundet sig på et kapitalintensivt niveau med udpræget overkapacitet og gentagne virksomhedsnedlæggelser, men herefter skiftede industrien karakter og fandt et stabilt, mindre kapitalintensivt niveau med efterfølgende store stigninger i arbejder-tallet.

Ølbryggerierne

Brygningen af øl var før 1850 typisk en hjemmeproduktion med et klart håndværkspræg. Især udviklingen af lagerøllet, det bayerske øl, ændrede dette forhold og krævede store kapitalanlæg i form af bl.a lagre. Denne produktionsomlægning slog for alvor igennem fra 1870'erne og førte på landsplan med tiden til en udpræget stordrift og koncentration af produktionen på få, store fabrikker op mod århundredskiftet.

Det bayerske øl introduceredes i Randers i 1850'erne, men sit egentlige gennembrud fik det først i 1870'erne.³⁰ Herefter undergik ølindustrien i Randers da også i lighed med industrien på landsplan betragtelige strukturelle ændringer, som det kan ses i tabel 3:

Tabel 3: Ølbryggerier i Randers 1871-1902

	antal virksomheder	arbejdere	HK
1871	1	6	0
1877	1	8	8
1882	3	26	10
1897	3	39-41	-
1899	3	63	-
1902	3	78-92	-

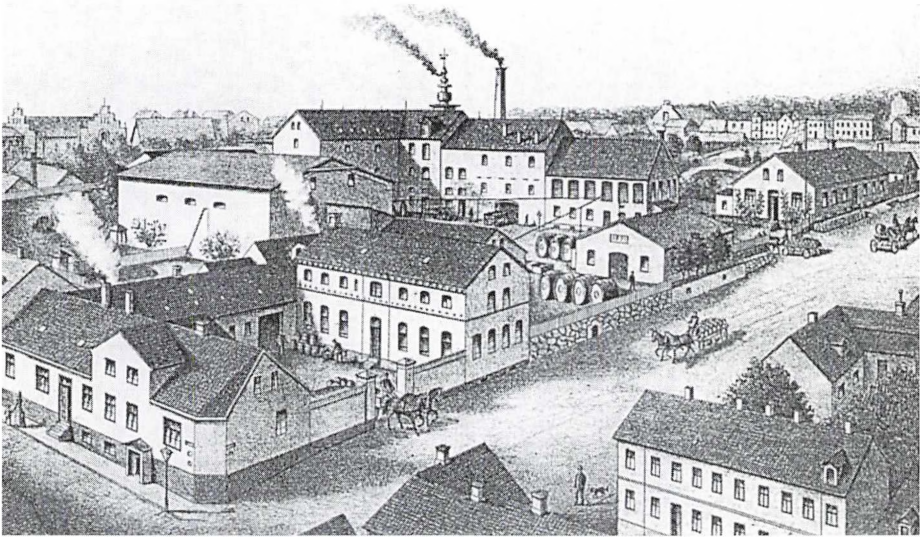

Ølbryggeriet Thor 1856. I takt med industrialiseringen skiftede byen profil. I 1856, mens bryggeriet stadig var håndværkspræget, havde Thor til huse i bygninger, der ikke stak af i bybilledet.

Foto: Randers lokalhistoriske arkiv.

Det første tegn på afgørende ekspansion inden for bryggeriet var "Thor's" overgang til aktieselskabsform i 1873 med en så stor aktiekapital som 290.000 kr. Det resulterede i udvidelser af lokaler og produktionsanlæg, herunder erhvervelse af en dampmaskine på 8 HK i 1875.³¹ Det næste trin i udviklingen var gennembruddet for produktionen af bayersk øl. "Thor" havde været blandt de første producenter heraf, men med driftsudvidelsen blev alle sejl sat i bestræbelserne på at erobre det voksende marked for denne øltype: I 1871 havde "Thor" brygget 2000 tdr. bayersk øl, men i 1878/79 var tallet oppe på 6526 tdr.³² Hos "Heimdal" vandt øltypen indpas i 1881,³³ og hos begge virksomheder førte omlægningen til omfattende investeringer i nye produktionslokaler og lagerkældre.³⁴ Omfanget af disse investeringer afspejles i aktiekapitalen hos "Thor", der til formålet i 1880 udvidedes med 65.000 kr.

Tilsyneladende ekspanderedes der for voldsomt, for "Thor's" aktieudbytte faldt fra 19% i 1881 til 8% i 1882, hvorefter det holdt sig på dette niveau frem til 1895. Meget overraskende fandtes fremtidsmulighederne i *en gammel vare*, hvidtøllet. Produktionen af den-

Efter 1876 udviskedes håndværkspræget både i bygninger og produktion. En karakteristisk industriel byggestil trådte frem. Det afspejlede bryggeriets mekanisering og de større krav til produktionslokalerne. Under jorden udvidede virksomheden med lagerkældre og kølerum til brygningen af det bayerske øl.

Foto: Thor efter 1876. Danmarks industrielle etableringer 1888.

ne øltype var stagneret efter 1882,³⁵ men de 2 dominerende virksomheder, “Thor” og “Heimdal” satsede på den efter 1898, bl.a. ved “Thor”s opkøb af 3 hvidtølsbryggerier,³⁶ der alle havde eksisteret siden 1869. Heimdal overgik i samme periode til aktieselskab, og da også “Thor” udvidede sin aktiekapital med 245.000 kr, udgjorde deres aktiekapital tilsammen 770.000 kr.

Det er altovervejende sandsynligt, at denne udvikling var medvirkende til den store stigning i arbejdstallet efter 1897, og at dette skete som en reaktion på især de store københavnske bryggeriers satsning på bayersk- og pilsnerøl, der efterlod et marked for hvidtøl til Randers: I 1902 udgjorde hvidtøl ca. 67% af den samlede produktion af øl i Randers, medens tallet i København i 1897 var 40%.³⁷

Uden at man kan sætte præcise angivelser på, tyder ovenstående på, at bryggerierne blev mere kapitalintensive fra 1881/82 til 1897/98; en udvikling, der havde sit udspring i det foregående årti, mens arbejdstallet ikke kunne holde trit. Efter 1897 peger udviklingen derimod i arbejdsintensiv retning: Foruden arbejdstallets

fordobling er det et argument herfor, at hvidtølsproduktionen ikke var så kapitalkrævende som brygningen af bayersk øl.

Industrier med direkte forbindelse til landbruget

Storhedstiden for *svineslagterierne* indledtes fra 1880'ernes slutning som et resultat af ændringer på eksportmarkederne. Tyskland og England indførte importforbud mod levende dyr, men den engelske arbejderklasses efterspørgsel på bacon og flæsk kompenserede herfor.³⁸ På det organisatoriske plan fandt fremkomsten af andelsbevægelsen sted, således at disse i 1890'erne havde ca. 1/3 af markedet for slagtede svin.³⁹

På denne baggrund ses det, at svineslagteriernes udvikling i Randers i hovedtrækkene lignede den nationale *en miniature* m.h.t. udvikling og størrelsesforholdet mellem de privatejede – og andelslagterierne. Randers Svineslagteri blev grundlagt i 1883 og Andelssvineslagteriet i 1890. Det er et karakteristisk træk ved slagterierne, at de allerede ved deres oprettelse i henholdsvis 1883 og 1890 var mekaniseret.⁴⁰ Da der ikke findes eksakte oplysninger om deres maskinpark, kan man om omfanget af deres faste kapital kun fremføre, at deres etableringsomkostninger lå på 100.000-150.000 kr. hver.

Produktionen er derimod udførligt beskrevet i tolddistriktets årsberetninger: I 1885 slagtedes 23.157 svin, men dette antal steg kraftigt, og i 1891 slagtedes på de to slagterier tilsammen 65.210 svin, i 1894 56.651 og i 1897 46.155. Faldet efter 1891 udtrykker, at Randers Svineslagteri ikke kunne holde fodslag med Andelssvineslagteriet og måske derfor måtte indskrænke produktionen med 52% fra 1891-1897. Omvendt steg Andelssvineslagteriets andel af produktionen i samme tidsrum fra 23% til 45%, hvilket ikke var væsentligt forskelligt fra landsgennemsnittet, om end lidt højere end dette. Bag de høje produktionstal skjuler sig det forhold, at svineslagterierne fandt deres afsætning uden for lokalsamfundet: De to hovedmarkeder var København og England, der tilsammen i 1889 aftog 89% og i 1897 93% af produktionen.

Kildematerialet til slagteriernes arbejdsantal og HK er mangelfuldt: I 1897 levner Industri- og Håndværkertællingen mulighed for 32-60 arbejdere og nævner 3 mekaniserede virksomheder inkl. en pølsefabrik. Trap angiver for 1899 andelsslagteriet til 20-30 arbejdere og svineslagteriet til 20 arbejdere. Sammenholder man dette forholdsvis lave antal arbejdere med det høje teknologiske stadium,

slagterierne allerede ved deres oprettelse befandt sig på, tegner der sig et billede af en meget kapitalintensiv industri.

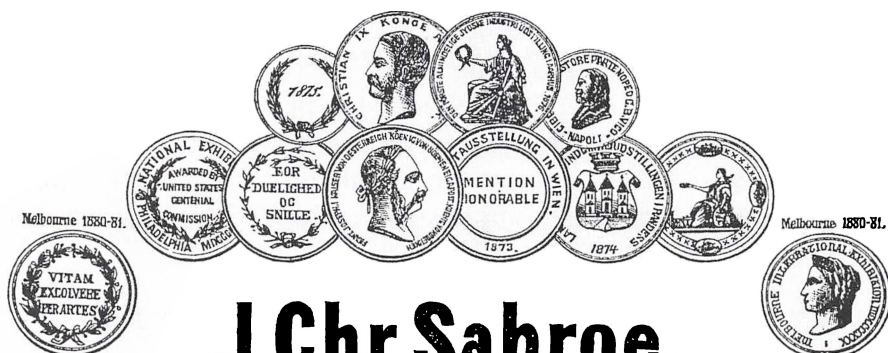
Foruden slagterierne fandtes desuden Melchiors pølsefabrik, der med erhvervelsen af mekanisk kraft i 1888 opnåede industristatus.⁴¹ Nærmere angivelser findes ikke bortset fra, at virksomheden sandsynligvis var en af de nævnte 3 virksomheder i Industri- og Håndværkertællingen i 1897 (se ovenfor).

Andre næringsmiddel- og fortæringsindustrier

Denne kategori indeholder dels mindre nicheproduktioner og dels nogle få større virksomheder.

Blandt de første figurerede konsul Michaelsens saltraffinaderi, der dog ikke opnåede industristatus. En rimelig forklaring herpå er dens langt overvejende lokale afsætning.⁴² Metz' chokolade- og sukervarefabrik havde allerede i 1865 en dampmaskine indlagt, mens arbejdertallet i perioden lå forholdsvis stabilt på 4-7 arbejdere. Her gjorde det omvendte forhold sig gældende, da fabrikkens fortsatte virksomhed sandsynligvis kan forklares med dens omfattende udenbys salg.⁴³ Mineralvandsproduktionen fremkom ca. 1870⁴⁴ og udbyggedes i 1880'erne for derefter at opnå en – beskeden – industristatus i 1890'erne og senere. Denne industri havde generelt sin afsætning hos den voksende bybefolkning, og samme marked har vel gjort sig gældende for "von Kösters Bitter", men med den tilføjelse, at den tillige havde et større oversøisk marked. Et kortvarigt forsøg på fabrikation af kunstigt smør fra 1874-77 søgte at finde fodfæste for en eksport til England, men bestræbelserne bar ingen frugt.⁴⁵ Et senere forsøg på en margarineproduktion kronedes med større held, da det nystiftede aktieselskab, A/S Randers Margarinefabrik i 1892 med en aktiekapital på 50.000 kr. og med 6 arbejdere så dagens lys, for allerede i 1896 var aktiekapitalen steget til 150.000 kr. Arbejdertallet voksede fra et beskedent antal på 6-7 i 1892 til 14 mænd og 6 kvinder i 1899 og senere i 1902 til 30 arbejdere.⁴⁶

De få større virksomheder indgik ligeledes typisk i en arbejdsdeling med andre markeder. Cikoriefabrikken havde et ikke uvæsentligt udenbys salg og oppebar derfor et arbejdertal på 48 i 1865 og 30 i 1877, mens den faste kapital, målt i HK, holdt sig næsten stabilt på 8 HK.⁴⁷ Men denne tilsyneladende stabilitet kunne ikke forhindre, at virksomheden indstillede driften ved årsskiftet 1877/78 for derefter at blive opkøbt i 1878 af det C.F. Tietgen-dominerede A/S De

J. Chr. Sabroe.

Randers,

er for den af ham tilberedte, mavestyrkende v. Køsters Mavebitter tildelt Hædersdiplom i Wien 1873. Hædersdiplom i Filadelfia 1876. Næststørste Pris i Melbourne 1881.

Denne Bitter, som adskiller sig fra de andre hidtil kjendte ved en fin, behagelig Lugt, er ordenlig styrkende og Spiselysten befordrende Middel.

Denne Bitter, som Medicin betragtet, er med største Nytte at anbefale imod fordærvede Mavesmerter og hypokondriske Besværgelser, Kolik, Forkjølelse og Svækkelse af Underlivet, som ogsaa imod Mavesmerter og Diarrhoer, som hidrører fra Svækkelse af Fordøelsesredskaberne.

Imod Søsye er denne Bitter et udmærket Middel.

Iøvrigt henvises til vedstaaende Attester, ligesom den Anerkjendelse, Publikum har vist den ved den store Udbredelse, den i en meget kort Tid har vundet, maa være den bedste Anbefaling.

Bitteren er tilberedt til at nyde som den er uden nogensomhelst Tilsætning.

Enhver Flaske er i Proppen forsejlet med mit Firma, Etiketten er mørkeblaa med Broncestryk og foruden Bitterens Navn forsynet med Randers Vaaben og mit Firma.

Da mange Fabrikanter for at faa Afsætning paa deres Bittere have efterlignet mine Etiketter, bedes bemærket, at i den Ægte er Firmuet J. Chr. Sabroe. Udbredt over hele Verden.

Von Kösters mavebitter kunne måske nok afsættes til store dele af verden og kurere mavesmerter og søsye, men mod pekuniære smerter hjalp medicinen ikke. Da De danske Spritfabrikker o. 1892 vurderede virksomhedens kreditværdighed, noterede de sig følgende: »Sabroe havde før sin Død bragt Fabrikationen op til at blive betydelig og meget anset, men gav alt bort, saa at hans Enke ved hans Død maatte afstaa Forretningen til Commissen Chr. Andersen ... (som) ikke kunde klare sig, han passede Forretningen mindre godt og havde det Uheld at tabe en Proces ved Højesteret angaaende Beretigelsen til at benytte det til Fabrikationen brugte Navn... For et Aars Tid siden toges Forretningen til Administration... En begrænset Kredit antages med Forsigtighed at kunne ydes«. (De Danske Spritfabrikker, Randers, referencebog, EA.) Efter al sandsynlighed ophørte virksomheden snart herefter.

Foto: Von Kösters Bitter. Annonce fra Kongeriget Danmarks Handelskalender 1883/84.

danske Cikoriefabrikker med en såkaldt "kapitaldestruktion", en total nedlæggelse af virksomheden, til følge.¹⁸

Det er karakteristisk for disse større virksomheder inden for næringsmiddel- og fortæringsbranchen, at de næsten alle uanset størrelse var afhængig af udenbys salg. Det afsluttende eksempel herpå leveres af Den jyske Sukkerfabrik, men med omvendt for-

tegn: Virksomheden blev genstand for en kapitaldestruktion, da den i 1900 blev opkøbt og nedlagt af A/S De danske Sukkerfabrikker efter et par års intens konkurrence – og dette på trods af en aktiekapital på 100.000 kr. i 1895.⁴⁹ Den skærpede konkurrence mellem de to virksomheder havde nemlig presset priserne og dermed tvunget driften ned. Resultatet var, at sukkerfabrikken ikke kunne opretholde sit udenbys salg, men var henvist til lokalt forbrug, hvilket var et for skrøbeligt eksistensgrundlag.

Tekstilindustrien

Med tekstilindustri menes bearbejdning af tvestoffer som bomuld, uld, hamp, hør og silke, hvoraf de to førstnævnte materialer var langt de vigtigste i Danmark i den her beskrevne periode. Under søgelsen i Randers er derfor koncentreret om de to hovedbrancher: *Klædefabrikation*, der betegner uldforarbejdning, fortrinsvis uldspinderier, klædefabrikker og farvere, der overvejende farvede uld. Og *Bomuldsindustrien*, der betegner bomuldsvæverier og -spinderier, tøjfabrikker og linnedvæverier (selv om linned også kunne være lavet af hør).

Rebslagere er også en del af tekstilindustrien, men de behandles her separat.

Fabrikationen af klæde var blandt de tidligst industrialiserede i Danmark. Derfor placeredes den hovedsageligt i landdistrikterne i provinsen, hvor der var adgang til vandkraft. Med indførslen af damp som den foretrukne drivkraft var der en tendens til, at klædefabrikkerne atter rykkede ind i byerne.

Den private husflid spillede dog sideløbende en ikke ubetydelig rolle, hvilket var medvirkende til, at en del af processerne i produktionen af klæde udskilte sig som selvstændige erhverv såsom farvere, overskærere og valkemøller. Den private husflids rolle kan også ses af, at klædefabrikkerne modtog uld til kartning og spinning.⁵⁰

I modsætning til uldfabrikationen var bomulds- og linnedvæverne forholdsvis sent mekaniseret. Selve bomuldsspindingen blev aldrig betydende i Danmark, da man ikke kunne konkurrere med udenlandske spinderier i specielt England.⁵¹ Indtil omkring 1865 var produktionen fortrinsvis forlagsorganiseret. I 1880 var industrigrenen blandt de mest mekaniserede i landet og fortrinsvis beliggende i København.

Tabel 4: Tekstilindustrien ekskl. rebslagerne 1866-1902

	Antal virksomheder	arbejdere ⁵²	HK ⁵³	HK/arb ⁵⁴
1866	1	–	4	
1871 ⁵⁵	2	11 (18)		
1872	3	17 (13)	14	0.82
1877	3	41	21	0.51
1878	3	41	19	0.46
1882	4	27	34	1.26
1897 ⁵⁶	4	52	–	–
1899	3	110 (47) ⁵⁷		
1902	2	125 (35)	150	1.07

Klædeindustrien

Klædeindustrien havde ingen fremtrædende stilling i den randrusianske industri i begyndelsen af perioden. Nok var der en del farvere, men de fleste hævdede sig ikke til industristatus. Farverne kom dog til at spille en fremtrædende rolle i industrialiseringen af klædeproduktionen, da de store klædefabrikker var farvere, der sideløbende havde udviklet en klædeproduktion, med Junchers Klædefabrikker og Halkjær, senere Severin Hansen, som de toneangivende.

De farvere, der overlevede som selvstændig industrigren, var dem, som havde kapital til at investere i dampkraft. Således var der i 1897 kun et farveri med over 6 arbejdere, og dette havde sandsynligvis dampkraft.⁵⁸ De farvere, der nævnes i årsberetningerne fra 1876 til 1884,⁵⁹ hævdede sig ikke op til industristatus, men nogle fortsatte dog efter al sandsynlighed deres virksomhed, da Industri- og Håndværkertællingen i 1897 opregner 2 med under 6 arbejdere. Ud fra den forudsætning, at både Juncker og Halkjærs efft. (det vides ikke, hvornår Halkjær indstiller driften) havde eget farveri, må disse små farverier fortrinsvis have farvet for private, hvilket må betyde, at husfliden stadig var relevant.

Industrigrenen havde et opsving fra 1866-1877, og det synes at være i denne periode, grundlaget for industrien blev lagt.⁶⁰ Produktionen har sandsynligvis været afsat i lokalsamfundet, ligesom vel også en del af ulden har været indenlandsk. Toldinspektøren lader i hvert tilfælde ikke til at interessere sig synderligt for industrigrenen, hvilket kan tages som et udtryk for, at omsætningen væsentligst foregik lokalt. Randers Dagblad nævner da også, at Juncker var den første fabrik i Danmark, der opkøbte gamle klude og brugte dem i produktionen.

Væksten var stor både relateret til arbejdertal og mekanisk kraft; men stigningerne skyldtes væsentligst Halkjær, der i 1872 havde 4 arbejdere og 6 HK og i 1877 henholdsvis 25 og 10.

Det var da også Halkjær, der i perioden 1877-1882 undergik de væsentligste forandringer, nemlig en nedgang fra 25 arbejdere og 10 HK til 4 arbejdere og 4 HK. Perioden bød på et fald i arbejdertallet samtidig med, at der tilkom 1 ny virksomhed, P.C. Niensens dampfarveri. Antallet af HK steg i perioden, ligesom antal HK pr. arbejder steg fra 0.51 til 1.26.

Fra 1882-1902 skete der en koncentration, og kun Junchers Klædefabrikker overlevede. Halkjærs efft. kunne åbenbart ikke klare sig i konkurrencen og forsvandt inden 1897. Dette år oprettedes et nyt uldspinderi, der allerede året efter blev udvidet, og i 1899 oprettedes endnu en uldvarfabrik.⁶¹ Desværre er der ikke vidnesbyrd om disse virksomheders eksistens senere, og de er muligvis forsvundet igen. Kun Junchers Klædefabrik nævnes i artikelserien "Randrusiansk Industri" i Randers Dagblad 1902 og er da en betragtelig virksomhed i fremgang. Fra 1899 til 1902 steg arbejdertallet fra 110 til 125, og det samlede antal HK var på 150.

Der skete helt tydeligt et opsving i perioden, specielt fra 1897. Der skete tillige en udvidelse af den faste kapital. I 1894 udvidedes fabrikken, som anskaffede flere maskiner og senere i 1900 udflyttede til nye fabriksbygninger.⁶² Denne generelle opgang kan ikke, isoleret betragtet, ses som værende hverken kapitalintensiv eller arbejdsintensiv.

Bomuldsindustrien

Bomuldsindustrien var i periodens begyndelse repræsenteret ved Max Bernhards Tøjfabrik med 13 arbejdere i 1872 (ingen mekanisk kraft). Der er ingen spor af ham efter 1872, hvilket tyder på, at han enten lukkede eller blev kraftigt reduceret. At der blev forarbejdet bomuld efter 1872, tyder spor i de øvrige kilder på. Dansk Mercantilcalender og Kongeriget Danmarks Handelskalender nævner 4 bomuldsværverier i 1867 og 1869 samt 2 i 1879 og 1 i 1883/84, der dog ikke kan verificeres som industri. Disse kan have været forlagsorganiserede og vil derfor være svære at spore.

Max Bernhardt havde som nævnt ikke dampkraft i 1872, og hans forsvinden fra det industrielle billede tyder på, at byens vævere ikke har kunnet konkurrere med de store mekaniserede fabrikker.

Først i 1897 oprettedes der igen en mekaniseret konkurrent til de udenbys (og udenlandske) fabrikker. Det var A/S Randers Linnedvarefabrik, der startede som et aktieselskab med en forholdsvis stor aktiekapital på 200.000 kr. Et anseligt beløb, men det var også en virksomhed i en stærkt mekaniseret branche, der krævede en stor startkapital. Noget tyder dog på, at det gik relativt dårligt for fabrikken, idet mængden af indført råbomuld efter en brat stigning i 1897/98 igen faldt mærkbart.⁶³ Randers Dagblad opregner den optimale arbejdsstyrke til 70, i 1899 var den 47, mens der i 1902 kun beskæftigedes ca. 35. Fabrikken afsatte varer til Norge, men eksporterede ikke til andre steder på grund af importrestriktioner.⁶⁴

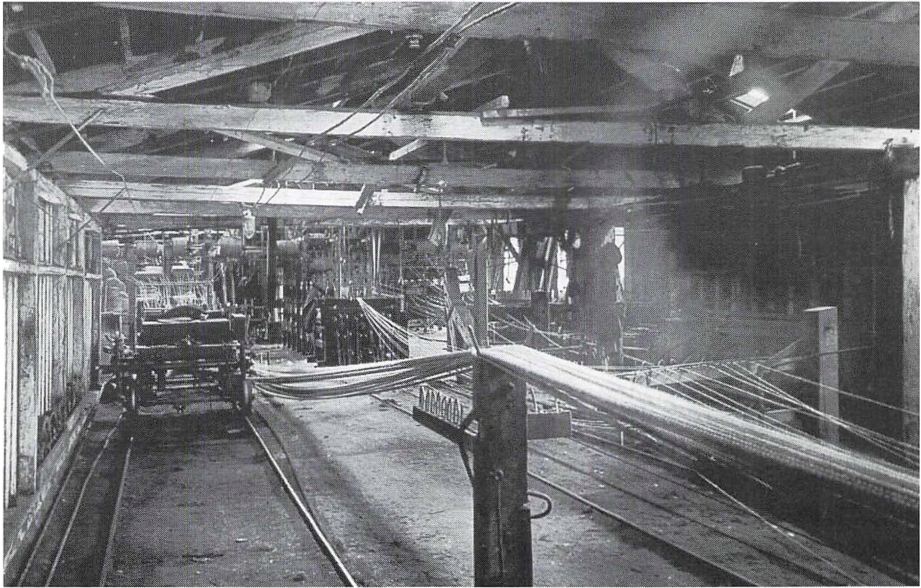
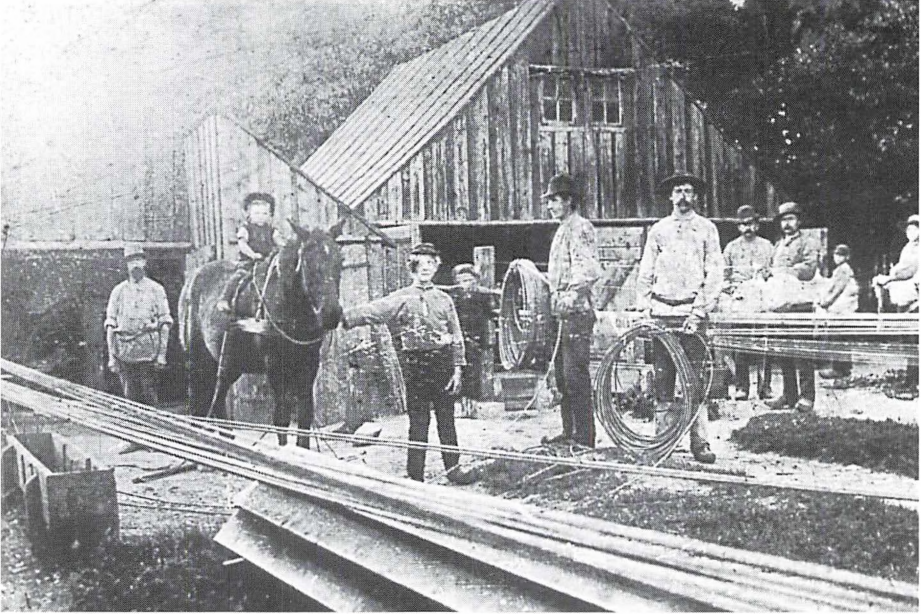
En mulig faktor bag den ringe bomuldsindustri i Randers kunne være, at en af Danmarks største linnedvarefabrikker, Crome & Goldschmidt i Horsens, der havde billig arbejdskraft i form af tugthusfanger, havde et fabriksudsalg i Randers by.⁶⁵

Rebslagerier

Rebslagerierne var en branche inden for tekstilindustrien og havde store traditioner i Randers. Randers Reb var kendt og værdsat i hele landet. Det betydeligste var Wingses rebslageri, der allerede i 1857 benyttede heste til trækraft.⁶⁶ Også Soelberg synes at gøre sig bemærket fra 1872. De blev slået sammen i 1898 og overgik til et aktieselskab, A/S Randers Rebslageri, med en aktiekapital på 200.000 kr., et arbejdsantal på 60-70 og 1 dampmaskine på 100 HK. De små håndværksprægede rebslagerier, der nævnes spredt i årsberetningerne, kunne ikke klare sig i konkurrencen med det nye rebslageri, der var altdominerende på det lokale marked. Men det var ikke lokal- eller hjemmemarkedet, der alene var grundlaget for A/S Randers Rebslageri. Virksomheden var en del af et større internationalt marked, og der afsattes reb til hele landet og en del til Sverige.⁶⁷ Dermed var rebslageriet på et væsentligt område forskelligt fra den øvrige beklædningsindustri.

Beklædningsindustrien

Beklædningsindustrien var ifølge Hyldtoft blandt de arbejdsintensive i det københavnske industribillede. Indtil 1870'erne var disse erhverv fortrinsvis forlagsorganiseret. Da det tilligemed var sæsonaf-

Overgangen til den nyeste teknik betød væsentlige udvidelser af bygninger og køb af maskiner. Det var grunden til Winge og Soelbergs sammenslutning og overgang til Aktieselskabet Randers Rebslageri i 1898. Billederne afspejler tydeligt ændringerne fra håndkraft/hestegang til mekanisk drevet produktion.

Foto: Soelbergs Reberbane ca. 1890 og Randers Rebslageri udateret (efter 1906). Randers lokalhistoriske arkiv.

hængige erhverv, er det talmateriale, der er til rådighed i industri-tællingerne, meget usikkert.

For Randers vedkommende dukker de nævnte industrigrene pludselig op i Industri- og Håndværkertællingen i 1897 med 29 virksomheder og et arbejdetal mellem 236 og 324. Der er ikke spor af dem før nævnte tælling, sandsynligvis på grund af deres forlagsstruktur. Et indicium på, at der har været hjemmesyersker i Randers, er tilstedeværelsen af 2 “symaskinefabrikker” i Handelskalenderne i 1884, 1888 og 1892. Selv om disse ikke kan kategoriseres som industri, verificerer deres funktion som forhandlere og/eller reparatører tilstedeværelsen og udbredelsen af symaskiner og dermed (hjemme)syersker.

Handskefabrikation.

Den eneste industrigren, der kan følges inden for beklædningsindustrien i Randers, er handskefabrikationen. Denne beskrives af Hyldtoft som stærkt ekspansiv i årene 1855-73, hvor den formåede at fortrænge udenlandske fabrikater i landet samt at etablere en vis eksport. Baggrunden for denne konkurrencedygtighed var en stor vækst i den kvindelige del af bybefolkningen og dermed adgang til billig arbejdskraft, ligesom det oftest var kvinder, der var hjemmesyersker.⁶⁸ Men med den øgede mekanisering inden for branchen i perioden 1872-87 var det kvinderne, der måtte forlade arbejdspladsen, mens mændene, der oftest var tilskærere, ikke blev berørt. Dette betød for København et fald i antallet af arbejdere pr. virksomhed fra 91 i 1873 til 26 i 1897. Udviklingen i Randers var følgende:

Tabel 5: Handskefabrikker i Randers 1865-1902

	antal virks.	antal arb. ⁶⁹		antal virks.	antal arb.
1865	3	127	1882	2	23
1866	3	16 ⁷⁰	1893	2	20 ⁷¹
1871	4	159	1897	2	86
1872	4	90	1902	2	112 + 40 ⁷²

Til trods for de store udsving må perioden 1865-1872 siges at have været præget af et stort antal arbejdere. Det store fald i arbejdetallet fra 1865-1866 kan ikke udelukkende forklares med, at der mangler oplysninger fra en virksomhed, men må være et udtryk for en

stor usikkerhed i optællingen af hjemmesyersker. Der er ingen oplysninger om mekanisering i perioden.

Den efterfølgende periode 1871-1882 er karakteriseret ved et fald i arbejdertallet. Den ene virksomhed havde i 1882 3 håndsymaskiner, men nedgangen i antal arbejdere kompenseredes ikke ved en tilsvarende produktivitetsforøgelse, idet produktionstallene fra 1872 var 69.400 par handsker, mens de tilsvarende fra 1882 var 8.400 par og 20.000 stk. allunskind.⁷³

Selv om tallene er behæftet med stor usikkerhed, må de dog siges at udtrykke et betydeligt fald. Det ses, at det var kvinderne, der blev afskediget, idet antallet af kvindelige arbejdere, der fortrinsvis arbejdede i hjemmet, i perioden 1872-1882 faldt fra 67 til 12, mens mændenes antal i samme periode faldt fra 17 til 11.

Fra 1893-1902 steg arbejdsstyrken igen. Samtidig var der sket en mekanisering. Randers Dagblad nævner 24. marts 1902, at der var dampdrevne symaskiner i de 2 eksisterende virksomheder.

De fremdragne tal for handskeindustrien er svære at drive statistik på. Perioden 1872-1893 viser et fald i antal arbejdere. Der var tale om en generel lavkonjunktur med dertil hørende afmatning i beskæftigelsen. At det i den forbindelse gik ud over de ufaglærte kvindelige arbejdere i stedet for deres i større grad faglærte mandlige kolleger, var et udtryk for en delvis omlægning af produktionen. Nedgangen blev for Mattats vedkommende søgt opvejet ved at satse på salg af halvfabrikata i form af allunskind. Derved blev de faglærte i garveriet ikke i så høj grad berørt af krisen. Perioden 1893-1902 må vurderes som arbejdsintensiv.

At vurdere tendensen inden for resten af beklædningsindustrien må siges at være umuligt på grund af det spinkle materiale. Men uden at kunne vurdere udviklingen inden for industrien, må dens stadium siges at være arbejdsintensiv.

Trævareindustrien

I trævareindustrien var specielt savværkerne og maskinsnedkerierne stærkt knyttet til byggeindustrien og tillige for visse virksomheders vedkommende til emballageindustrien, f.eks. produktion af cigarkasser.

Savværkerne indførte hurtigt dampkraft, og deres beskæftigelsesområde var fortrinsvis opskæring og høvling af træ til planker og

brædder, medens maskinsnedkerierne gik et skridt videre i produktionen og bearbejdede træplankerne til døre, vinduer, gulvbrædder m.m.⁷⁴ Savværkerne var lavt bemanded, medens de, for Københavns vedkommende, udvidede antallet af HK i perioden 1873-82. Derefter steg antallet af mindre snedkerier, der havde gavn af opkomsten af de små gasmotorer.⁷⁵

Tabel 6: Trævarefabrikker og savskærerier 1872-1902⁷⁶

	antal virksomheder	arbejdere	HK	HK/arb
1872	5	37 (14)	10 (6)	0.27 (0.31)
1877	3	50 (25)	22 (6)	0.44 (0.37)
1878	3	40 (25)	22 (6)	0.55 (0.43)
1882	3	38 (25)	21 (6)	0.55 (0.43)
1897	6	99-115	— ⁷⁷	—
1899	4 ⁷⁸	166		
1902	4	181 ⁷⁹	130	

I perioden 1872-1878 forsvandt 2 virksomheder, Jensen/Ludvisen og Bay, begge kartefabrikker. Det lader til, at produktionen af karter blev overtaget af P.T. Petersen, der øgede arbejdetallet og anskaffede sig dampkraft. Antal HK pr. arbejder steg, og generelt må perioden siges at være præget af en kapitalintensiv udvikling, hvad enten man tager A.F. Berg med i beregningerne eller ej.

Den efterfølgende periode 1878-1882 var karakteriseret af stagnation. Både antal arbejdere og HK faldt en smule. Det synes ikke at stemme overens med de oplysninger, vi har om byggeriet, idet toldvæsenets årsberetninger både i 1881 og 1882 beretter om øget byggeri,⁸⁰ mens stagnationen først indtraf de efterfølgende år.⁸¹

Perioden 1882-1902 var præget af vækst, nærmest en eksplosiv vækst i antal HK pr. arbejder. Dette forhold er dog kun udregnet for 2 af virksomhederne, nemlig Justesen, der havde en ekstraordinær stigning i HK og en noget mindre vækst i antal arbejdere, og A.F. Berg's efft. Juuls savskæreri og maskinsnedkeri. Men et yderligere indicium på øget investering i fast kapital i perioden er Juuls udvidelse af savskæreriet til tillige at omfatte maskinsnedkeri med "flere af Nutidens moderne Maskiner" i 1899.⁸² P.T. Petersen blev i 1898 aktieselskab. Aktiekapitalen kendes dog ikke, men han udvidede produktionen fra i 1882 at have omfattet "kartefabrik og savskæreri" til i 1902 at beskæftige sig med "snedkerbrug, karetmager, karter,

møllefabrikation, vognaxler og træskofabrikation". P.T. Petersen var den eneste tilbageværende producent af karter i Danmark og havde tillige omsætning i Island og Norge. Det bliver da også nævnt, at produktionen udvidedes kraftigt fra 1882.⁸³ En sådan produktudvidelse vil fordrø forøgelse af den faste kapital i form af nye maskiner og nye lokaler.

Ligeledes Justesens Maskinsnedkeri stod i 1902 over for udvidelse og anlagde en ny fabrik. Brdr. Steenbergs savskæreri overgik i 1870'erne til aktieselskab, men da savskæreriets forbindelse med en stor tømmerhandel, er det umuligt at vurdere, om der skete en kapitalindsprøjtning i selve savskæreriets maskiner var "de bedste der er fremme i tiden".⁸⁴

Derudover tyder det på, at der i perioden fremkom flere små savskærerier. Der dukker flere anonyme op i årsberetningerne i 1883, 1884 og 1891, og Industri- og Håndværkertellingen i 1897 nævner 3 mekaniserede savskærerier med under 6 arbejdere. Denne opkomst skete som før nævnt i forbindelse med udviklingen af de små gasmotorer. Disse små mekaniserede industrivirksomheder er også en bestyrkelse af en kapitalintensiv udvikling. Dermed kan det slutes, at perioden 1882-1902, specielt op mod århundredskiftet, var forholdsvis kapitalintensiv, selv om også arbejdstallet steg.

Denne stigning i arbejdstallet hidrørte væsentligst fra P.T. Petersens kartefabrik, der som sådan ikke var afhængig af byggeriet. De byggeriafhængige industrier, savskærerier og maskinsnedkerier, viser en lav vækst i antal arbejdere. A.F. Berg, senere Juul, gik ned i arbejdstal, da han koncentrerede driften om savskæreri (fra 25 i 1877 til 6 + 8 temporære i 1902), et fald, der dog kan stå som resultat af, at han afhændede maskinproduktionen.

Man må være varsom med at vurdere arbejdstallene for en industri, der var så sæsonafhængig på grund af dens tilknytning til byggeriet. Byggeriet lå stille om vinteren, og derfor vil arbejderopgørelser variere meget, alt efter om de blev foretaget om vinteren eller om sommeren. I ovennævnte opgørelse vil det dog ikke berøre sammenligningen nævneværdigt, idet årsindberetningerne, som ligger til grund for tallene 1877/78, og muligvis også Bayers undersøgelse i 1882 (J.T. Bayer var tidligere ansat i toldvæsenet og har efter al sandsynlighed sine oplysninger fra forbindelser i etaten) er skrevet i januar måned. Således vil de angivne tal, hvis de beskriver den i skrivende stund værende arbejdssituation, være minimumstal. Derved

vil de bare yderligere bekræfte den lave stigning i arbejdsdeltal i perioden, hvis man forudsætter, at byggeriet kan være kommet så småt i gang i midten af marts måned 1902, hvor artiklen er forfattet i Randers Dagblad.

Foruden savskærerier og maskinsnedkerier er der i trævarebranchen inkluderet korkvarefabrikker. Der er med sikkerhed spor af en korkvarefabrik, Randers Proppeeskjæreri v/Ernst Hoff, der oprettedes i 1882, og yderligere et i 1883, som dog ikke kan verificeres.⁸⁵ Der eksisterer kun oplysninger om Randers Proppeeskjæreri fra sidst i perioden.⁸⁶ Der produceredes medicinpropper til hele landet; men der importeredes tillige propper fra Spanien, Portugal og Algeriet billigere, end de kunne produceres. Denne import bevirkede en stigning i omsætningen, selv om der skete en nedgang i antal arbejdere fra 30 til 12.

Korkaffaldet eksporteredes til England til brug i linoleumsproduktion, og således var fabrikken en del af et større europæisk marked.

Jern- og metalvareindustrien

Denne industri vurderes sædvanligvis som basisindustrien i 1870'erne, dels på grund af en eksplosiv vækst efter 1840 og dels på grund af dens leverancer til landbruget, byggeriet og den øvrige industri. Den var således meget afhængig af den samlede økonomiske konjunktur. Den ekspansion, den udviste omkring 1870, tages da også til indtægt for en generel højkonjunktur.⁸⁷ Den stigende og mangesidede efterspørgsel efter jern- og metalvarer medførte desuden en specialisering af den enkelte virksomheds produktion.

De traditionelle grene af jern- og metalvareindustrien var jernstøberierne og maskinfabrikkerne, og et blik på industriskemaet afslører, at man i Randers bevarede denne førerposition i hele perioden. De tages derfor særskilt frem, hvorfor de øvrige bedrifter nedtones i denne fremstilling, da de tillige er kildemæssigt dårligt belyst.

Jernstøberier og maskinfabrikker

Disse virksomheder var i årene 1865-1902 en arbejdsstærk branche, men som det fremgår af tabellen nedenfor, var en egentlig fremgang begrænset til 1865-1882 og 1897-1902. Om end der næsten ik-

ke foreligger arbejderoplysninger herom, må den mellemliggende periode indledningsvis bedømmes som stagnerende.

Tabel 7: Jernstøberier og maskinfabrikker i Randers 1865-1902

år	antal virksomheder	arbejdere	HK	HK/arb
1865	2	32	— ^{ss}	—
1872	3	41	12	0.29
1877	3	89	24	0.27
1882	3	72+25 ^{su}	22+6	0.29
1897	4	112	—	—
1899	6	318 ^{uu}	—	—
1902	6	253	95 ^{vi}	0.38

En fornyet fremgang satte ind fra starten af 1890'erne, eller rettere sagt fra 1888-1892, hvor to-tre virksomheder opnåede industristatus og støt udvidede arbejdsstyrken frem til 1902. Den exceptionelle stigning fra 1897-1902 skyldtes dels én virksomheds, Jochumsen & Nøddelunds, kraftige produktions- og bygningsudvidelse i 1898, hvorefter den beskæftigede ca. 100 arbejdere,⁹² og dels anlæggelsen af Randers Ny Jernstøberi (20 arbejdere i 1899) og A/S Pasteur (50 arbejdere i 1899) i 1898.

I denne sammenhæng er en oversigt over indførslen af rå-, stang- og båndjern til Randers Toldsted (se fig.1) yderst illustrativ. Man skal dog være opmærksom på, at tabellen også indeholder leveran-

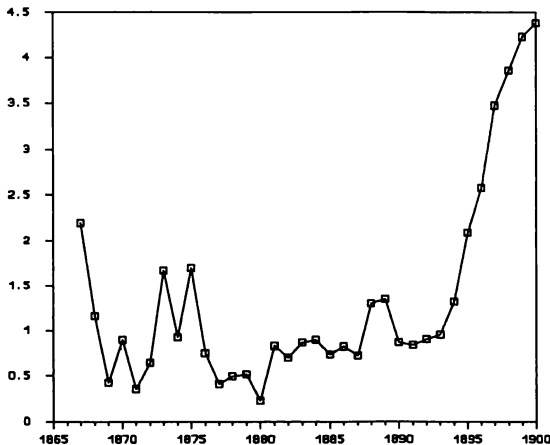
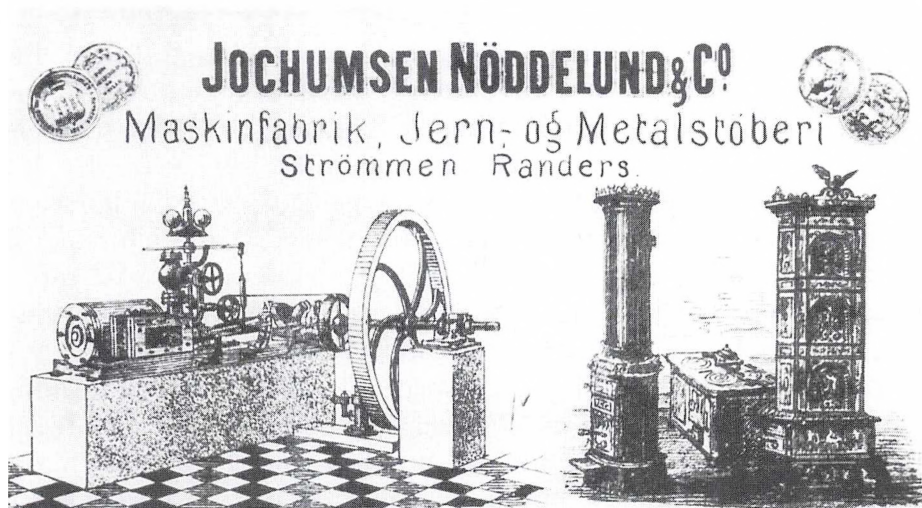

Fig.1: Indførsel af rå-, stang- og båndjern til Randers Toldsted i 1000 pund (kilde: årsberetningerne)

I forbindelse med overgangen til aktieselskab i 1875 udvidede Jochumsen & Nøddelund sin virksomhed betydeligt og blev byens største maskinfabrik. Som annoncen viser, producerede virksomheden i 1877 sine egne dampmaskiner foruden en bred vifte af andre produkter. Med tiden specialiserede den sig i landbrugs- og mejeriartikler og – op mod århundredskiftet – i bageriovn. Jochumsen & Nøddelund passer således fint ind i det generelle mønster, hvor maskinfabrikkerne gik fra en alsidig fabrikation til en mere ensidig satsning på enkelte produkter.

Foto: Jochumsen & Nøddelund 1877. Randers lokalhistoriske arkiv.

cer til vognfabrikken Scandia (se senere), men alligevel gengiver den det skildrede forløb i et tydeligt mønster.

Aktieselskabsdannelsen er med til at understrege et sådant forløb, idet de to største virksomheder blev sat på aktier i 1875 og i 1880. Hertil kommer, at aktiekapitalen hos Jochumsen & Nøddelund holdt sig på 136.000 kr. fra 1875 helt frem til 1896, hvor der tilførtes yderligere 32.000 kr. I henholdsvis 1897 og 1898 etablerede Buchtrup Maskinfabrik og Pasteur Mejeriartikler sig som aktieselskaber med en samlet aktiekapital på 290.000 kr. For Smith A/S's vedkommende ændrede aktiekapitalen på 20.000 kr. sig dog ikke århundredet ud. Denne udlægning af udviklingen – og især at 1880'erne overvejende var stagnationens årti – bestyrkes yderligere dels af, at Jochumsen & Nøddelunds aktieudbytte kulminerede i 1882 med 12,1% for derefter at falde til 5,5% i 1891, og dels af, at den ene af de daværende tre industrivirksomheder, A.F. Berg, i 1884 udskilte sin maskinproduktion og koncentrerede sig om savskæret.

Sideløbende med stigningen i arbejdetallet, der allerede var sat ind ved periodens begyndelse, blev det også tydeligt, at de enkelte virksomheder blev større: Fra 1865 til 1872 var den gennemsnitlige virksomhedsstørrelse på ca. 14 arbejdere for derefter at stige til 30 arbejdere i 1877; et niveau, der blev fastholdt indtil 1897, hvorefter det voksede til 53 arbejdere i 1902. At arbejdetallet herefter faldt, havde sin årsag i, at Smith's Jernstøberi indskrænkede, og at Buchtrup opgav aktieselskabsformen i 1901.⁹³ De øvrige virksomheder ekspanderede heller ikke yderligere, hvilket tyder på, at de foregående års eksplosive vækst havde kulmineret og resulteret i en overkapacitet.

Mekaniseringen foregik mere ujævnt, idet antal HK nok fordobledes fra 1872-1877, men derefter stagnerede indtil omkring 1898, hvor Jochumsen & Nøddelund anskaffede sig yderligere 65 HK, og hvor også de nytilkomne, mindre virksomheder havde gennemført en mekanisering. Kendetegnende for de øvrige virksomheder var deres satsning på gaskraft, som de næsten alle havde investeret i, især efter midten af 1890'erne.

Sammenholder man da, hvad man på denne baggrund kan udlede om arbejdetallet og den mekaniske kraft, fremgår det, at der omtrent var ligevægt mellem branchens investeringer i de to størrelser i perioden 1865-1882. Herefter indtraf en periode frem til midten af 1890'erne, der var præget af stagnation, så vidt kildematerialet overhovedet tillader en karakteristik af perioden. Denne stagnation blev på det tidspunkt afløst af en meget kraftig investering i fast kapital indtil 1902, bl.a. med inddragelse af gasmotorer, hvor udviklingen foreløbig kulminerede.

En del af baggrunden for opsvinget i 1890'erne finder man i en omlagt produktionsstruktur: I 1891 udvidede Jochumsen & Nøddelund deres maskinfabrikation således, at de i alle tilfælde fra 1896 producerede agerdyrkningsmaskiner.⁹⁴ I 1898 specialiceredes deres produktion yderligere og bestod fortrinsvis af mejeri- og bageriartikler og diverse elektriske anlæg.⁹⁵ Hermed kulminerede en udvikling for branchen som helhed, der forløb i disse retninger: En produktion af damp- og andre maskiner til brug i en bred erhvervs-mæssig sammenhæng (allerede i 1845 havde C.J. Smith således i sit første halvår produceret 5 dampmaskiner)⁹⁶ var sammen med støbe-gods og bryggeri- og brænderiinventar det typiske i begyndelsen af 1880'erne og sandsynligvis i årtiet før. Men i 1880'erne indskrænkede den enkelte virksomhed sin produktion af varetyper, hvorefter

Buchtrups Maskinfabrik o. 1892. I forgrunden af dette nøje opstillede fotografi er der placeret en tallerkenharve. Harven vidner med sin tunge konstruktion, der krævede et stort forspand, om et landbrug i fremdrift. Buchtrup fulgte trop og indskrænkede sig i 1890'erne til kun at producere landbrugsredskaber i lighed med flere andre randrusianske maskinfabrikker.

Foto: Randers lokalhistoriske arkiv.

de største virksomheder ved århundredskiftet producerede mejeri-, bageri- og særligt agerdykningsmateriel, medens de mellemstore virksomheder allerede fra 1890 og derefter satsede på kakkelovne og komfurer til private husholdninger.⁹⁷

Det er bemærkelsesværdigt, at industrien i hele perioden 1865-1899 afspejler andre sektors udvikling. Stagnationen i 1880'erne kan tilskrives landbrugets krise, som netop indtræffer i denne periode.⁹⁸ Og den begyndende produktion af husholdningsartikler indtræffer ligeledes samtidigt med den kraftige stigning i arbejdernes real løn pr. dag fra 1893-96.⁹⁹ Ydermere kan den tiltagende satsning på mejeriartikler fra 1898 tilskrives landbrugets fuldførte omlægning til nye produktionsformer, der udløste landbrugsopgangen i 1896.

Øvrige jern- og metalvareindustri virksomheder

Den øvrige fabrikation af jern- og metalvarer nåede ikke tilnærmelsesvis samme omfang og betydning som jernstøberierne og maskinfabrikkerne. Under positionen "cykelfabrikker, maskinværksteder

og symaskinefabrikker” fandtes i 1897 3 virksomheder med industristatus i Industri- og Håndværkertællingen. Mekaniseringen var et udpræget træk for disse, idet der var ialt 33 arbejdere på de 3 virksomheder, der alle havde mekanisk kraft.

Ingen af de 3 virksomheder kan med sikkerhed identificeres. Den ene af de tre har dog sandsynligvis været Randers Dørgrebsfabrik og Metalstøberi, da denne havde 20 arbejdere i både 1899 og 1902 og første gang optræder i vejviseren i 1887/88. Symaskinefabrikation havde som omtalt eksisteret siden 1884 uden dog på noget tidspunkt at kunne verificeres eller blot sandsynliggøres som egentlig industri.

Heins Motor- og Maskinbyggeri kom til i 1897/98 med en produktion af gas-, elektro- og petroleumsmotorer.¹⁰⁰ Denne produktion, der var nøje tilpasset den samtidige udvikling inden for industriel drivkraft, var overraskende nok ikke tilstrækkelig grobund for ekspansion, for i 1902 beskæftigedes kun 7 arbejdere, om end virksomheden – selvsagt – havde indlagt en gasmotor. Endelig skal en vægtefabrik med 10 arbejdere i 1899 nævnes, for dette fuldender tegningen af, at disse forskelligartede virksomheder først for alvor etableredes i 1890'ernes sidste år.

Scandia jernbanevogn-fabrik

I 1870 overtog den engelske ingeniør, Frederick James Rowan, togmateriel-virksomheden “Hvidemølle”, der var anlagt i forbindelse med bygningen af det jyske stambanenet, og reddede den fra nedlæggelse. Byens måske mest markante virksomhed blev således finansieret af engelsk kapital.¹⁰¹ Herved intensiveredes driften med følgende resultater:

Tabel 8: Scandia 1871-1902

	antal arb.	HK	HK/arb.
1871	110	30	0.27
1878	140	18	0.13
1882	300	–	–
1885	250 ¹⁰²	75 ¹⁰³	0.30
1888	200	75	0.38
1894	150		
1900	376 ¹⁰⁴		
1902	400	484	1.21

Jernindustriens maskinproduktion var en af forudsætningerne for andre erhvervs industrialisering. Metalarbejderne var sig denne stilling bevidst. Både i arbejdernes bomærke og som faneknop ses centrifugalregulatoren. Symbolet på dampmaskinen, der netop gennem tiderne har været indbegrebet af industrialiseringen.

Foto: Bestyrelsen for smede og maskinarbejdernes fagforening 1900. Randers lokalhistoriske arkiv.

Det umiddelbart iøjnefaldende træk ved Scandia er dens efter lokal målestok grandiose størrelse. Betragtes forholdet mellem den faste kapital og arbejdetallet, er perioden før 1882 ikke helt entydig. Fra

1871-1878 peger tabellens angivelser tilsyneladende på, at udviklingen var arbejdsintensiv, især fordi antal HK faldt; men i 1877 opførte fabrikken nye værkstedsbygninger, så opgivelserne for HK alene giver næppe et reelt indtryk af den faste kapital. For 1878-82 findes ingen oplysninger om HK, men ændringer heri er først verificerbart i 1885, hvorfor det ikke forrykker billedet af, at arbejdetallet kunne fremvise den største stigningstakt. Derfor kan perioden 1878-82 benævnes arbejdsintensiv.

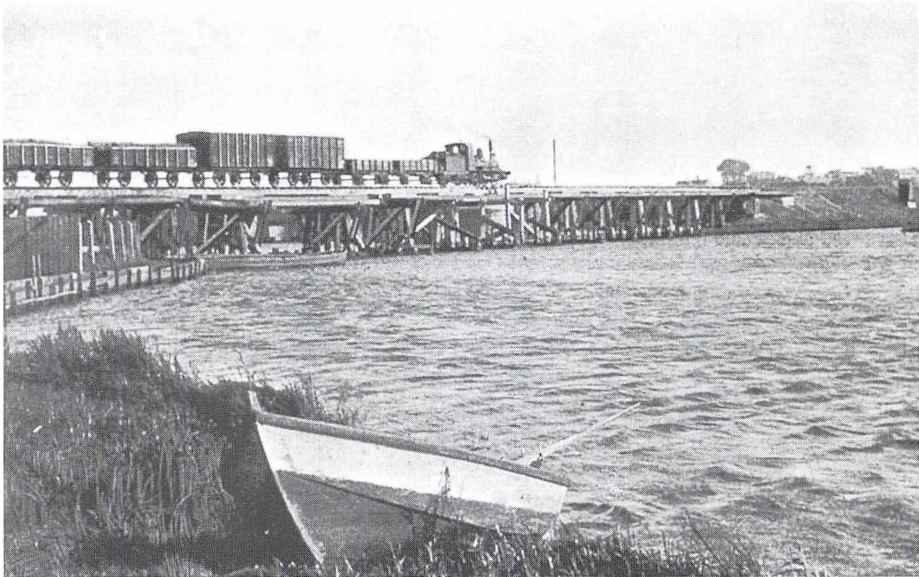
Herefter er der tale om en kapitalintensiv udvikling, hvor arbejdetallets ændringer halter efter hestekræfternes og for alvor distanceres efter 1884/85, hvor der foretoges store udvidelser i maskinparken. Af denne grund steg antal HK til 75, hvilket dannede baggrund for, at virksomhedens maskiner, lagre og påbegyndte arbejder i 1885 blev opgjort til 786.272 kr. En stigning på 14% i forhold til 1882.¹⁰⁵

De senere konsekvenser af disse ændringer skal ses på baggrund af den politik, Scandia førte fra slutningen af 1870'erne. Virksomheden satsede efter Rowan's overtagelse på både det danske og det udenlandske marked og konsoliderede sig som et aktieselskab i 1876 med en aktiekapital på 500.000 kr. foruden omfattende partiobligationslån. De udenlandske kontakter søgtes tilgodeset med en produktionshal i Hamburg fra 1880. Fra 1881 viste svigtende indtægter fra de danske agenturer imidlertid, at Scandia mistede fodfæste på det danske marked, hvor udenlandske konkurrenter i fraværet af toldprotektionisme til gengæld gradvis vandt indpas (se tabel 9), og virksomheden måtte derpå suspendere produktionen. Da også den udenlandske efterspørgsel faldt, medførte de omfattende kapitalintensive investeringer, at virksomheden i 1885 var konfronteret med en truende lukning. Den akutte krise overvandt, hvilket ikke forhindrede driftsstandsninger i 1886 og 1887.¹⁰⁶ Krisen dokumenteres også af Scandia's produktionsstatistik i årsberetningerne:

Tabel 9: Produktionsstatistik for Scandia 1872-1900

	vogne ialt	pr. år ¹⁰⁷	til udlandet	til DK
1872-1882	2064	187,6	896	1168
1885-86-89-90-92-94	861	143,5	247	614
1897-1900	1188	297,0	0	1188

Salget af Hamburg-filialen i 1891 viste sig at være den sidste større kriseaktion, for en fornyet fremgang satte ind fra midten af 1890'er-

Jernbanens billigere og hurtigere transport var et gode for industrien og anlæggelsen af baner var altafgørende for Randers' største arbejdsplads, Scandia. Men overgangen fra vandbåren transport, hvor Randers sørhen var knudepunkt, til jernbane betød en nedgang for handelen i byen. En del af indførslerne til byen kom fra Århus, og hovedudførslen af fødevarer skete over Eshjerg (Toldvæsenets Årsberetningen 1899).

Foto: Randers-Grenå jernbanen. Før 1900. Randers lokalhistoriske arkiv.

ne, særlig begunstiget af det danske jernbaneforlig i 1894 og den nye danske protektionistiske jernbanepolitik. Næste skridt blev taget i 1896 med udflytningen fra byen, ledsaget af bygning af nye produktionshaller med en samlet mekanisk kraft, der i 1902 blev vurderet til 484 HK.

Scandias afsætningsforhold gjorde virksomheden atypisk for den randrusianske industri. Den var ikke afhængig af lokalsamfundet, men var integreret i et internationalt marked, og dens afhængighed af offentlig efterspørgsel tilføjede den kun endnu et karakteristiskum. Dens betydning for lokalsamfundet kom ikke desto mindre til udtryk i 1894, hvor en kreds af byens borgere opkøbte dens aktier og derved langsomt erstattede den eksterne kapital med lokal kapital. Herved blev der udstukket en fornyet garanti for, at virksomheden fortsat kunne indtage sin plads i den kollektive bevidsthed som symbolet på byens industrialisering; en plads, den ikke har fraveget i dag.¹⁰⁸

Kemisk og teknisk industri

Denne branche var i alt væsentligt kun repræsenteret med produktion af sæbe, lys og tændstikker.

Undtagelsen fra regelen skal nævnes først. Randers Materialvarefabrik, nævnt 1882 i Bayer, var efter al sandsynlighed identisk med den anilinfarvefabrik, årsberetningerne nævner hvert år 1876-1883. I 1883 flyttede cand. pharm. Schrøder virksomheden til København, og dermed nedlagdes de 12 arbejdspladser, den havde haft i 1882.¹⁰⁹ Produktionen bestod da af farve- og materialvarer, tekniske artikler og toilet- og stangsæbe. Og netop syderi af toiletsæbe var i 1878 forgæves udset til at holde liv i den fabrik, der oprindeligt producerede kunstigt smør.¹¹⁰ Større held havde Heerfords Sæbe- og Lysefabrik, der i 1872 beskæftigede 6 arbejdere og havde en dampmaskine på 6,5 HK. Sandsynligvis har dampen været anvendt i selve tællemeltingen og sæbefabrikationen, som tilfældet var i 1882, og ikke som drivkraft.¹¹¹ Heerford eksisterede i hele perioden og nævnes ofte i toldvæsenets årsberetninger og senest for året 1899 i Trap, men beholdt efter al sandsynlighed sin beskedne størrelse.

C.F.E. Hoffs tændstikfabrik fremstår på denne baggrund som den eneste større virksomhed inden for denne branche. Dens udvikling udviser da også flere interessante træk, især fordi dens eksistensvilkår var under direkte påvirkning fra både lovgivning og et stærkt konkurrencebetonet marked.

Hoff overtog fabrikationen i 1864, og fra 1868 kunne det konstateres, at den "var i god opdrift", hvorfor den et par år senere kunne udvides, på et tidspunkt hvor den havde opbygget en vis udenbys afsætning.¹¹² Den første lovgivningsbarriere kom med Fabrikloven af 1873, der forbød arbejdere under 10 år, men nogen effekt på kontingentet af børnearbejdere hos Hoff havde den ikke, og børnenes antal steg da også betragteligt fra 1877 til 1882, som det ses i tabel 10.¹¹³

Tabel 10: C.F.E Hoff Svovlstikfabrik, grundlagt 1864¹¹⁴

	Mænd	Kvinder	(Voksne ialt)	Unge	Børn	Ialt	HK
1872 ¹¹⁵	3	8	11	23	49	83	0
1873 ¹¹⁶			16		53	69	–
1877 ¹¹⁷			13		“ca. 50”	63	2
1882 ¹¹⁸	9	80	89		80	189	2
1899 ¹¹⁹			35		35	70	–
1902 ¹²⁰	55 ¹²¹	15	70		–	70	–

Det andet større lovgivningsindgreb var Tændstikloven af 1874. Loven indførte forbud mod produktion eller import af svovlstikker med hvidt fosfor i tændsatsen og påførte virksomhederne større udgifter til skærpede sikkerhedsforanstaltninger.¹²² En af lovens konsekvenser var, at flere af provinsens mindre tændstikfabrikker blev nedlagt. Alt tyder imidlertid på, at Hoff efter en omstillingsperiode var i stand til at ekspandere på de nye vilkår, og virksomheden havde således i 1877 en dampmaskine indlagt til forarbejning af træet. Arbejdertallet ses også at stige fra 63 arbejdere i 1877 til 189 i 1882 – på trods af, at bygningerne tilsyneladende nedbrændte i 1881.¹²³

Ovenstående oplysninger viser, at der var tale om en udpræget arbejdsintensiv industri. Det relativt lave behov for fast kapital fremgår også af, at da virksomheden i 1884 overgik til aktieselskab, var aktiekapitalen kun 48.000 kr.

I 1887 kunne der stadig noteres “en noget udvidet virksomhed”,¹²⁴ men fra slutningen af 1890’erne mærkedes konkurrencen fra københavnske aktieselskaber, der ved sammenslutninger langsomt opbyggede en monopolstatus. I 1901 indgik virksomheden i “Københavns Tændstikfabrikker og Aktietændstikfabrikken Merkur” og fik ved denne anledning opskrevet sin aktiekapital til 200.000 kr. Den blev dog allerede i 1902 integreret i H.E. Gosch & Co.¹²⁵

*Købmændenes indflydelse i industrien*¹²⁶

En af faktorerne bag det nye industrialiserede samfund var omstruktureringen af handelen. En industriel masseproduktion er netop karakteriseret ved en masseafsætning til et ukendt marked. De nye afsætningsformer betød naturligvis ændrede forhold for de traditionelle købmandsgårde, der havde siddet på oplandshandlen. Specielt for de randrusianske købmænd fik anlæggelsen af det jyske jernbanenet betydning. De mistede en stor del af den traditionelle oplandshandel og mødte i storhandelen stærk konkurrence fra århusianske grosserere og storkøbmænd. De udfordringer, industrialiseringen stillede til den enkelte købmand, måtte mødes, for at han ikke skulle bukke under. En undersøgelse af, om købmændene påtog sig engagementer i industrien – eller undlod at gøre det – ville kunne give et udsagn om, hvordan Randers håndterede omstillingen til industrisamfundet

Den traditionelle købmandsgård havde ofte både brændevinsbrænderi og ølbryggeri.¹²⁷ Derfor er det ikke overraskende, at overgangen fra de mange små dampbrænderier til større enheder skete under købmændenes ledelse. Således var det en af byens mest fremtrædende personer, grosserer Ankerstjerne, der i 1883 forestod overtagelsen af den af småbrænderierne fælles drevne rektifikationsanstalt og dens indlemmelse i A/S De danske Spritfabrikker under navnet "Odin". Ankerstjerne selv kom i bestyrelsen for A/S De danske Spritfabrikker. Det andet store dampbrænderi, A/S Randers Dampbrænderi, der blev oprettet i 1887 som konkurrent til "Odin", var også stiftet af 4 købmænd, deriblandt H.Boje.

Det er heller ikke uventet, at det netop var købmændene, der stod i spidsen for den til landbruget knyttede storhandel og industri. A/S Randers Dampskibsselskab af 1866, der havde 4 skibe og 1 fast ugentlig afgang til England med levende kreaturer, var stiftet af bl.a. Ankerstjerne, der tillige var i bestyrelsen for det ene af de 2 mindre, også købmandsdominerede dampskibsselskaber, der eksisterede omkring 1888. Transporten af levende dyr blev imidlertid brat stoppet i 1892, da både England og Tyskland af veterinære grunde indførte importforbud.¹²⁸ Grosserer Ankerstjerne var således forudseende, da han sammen med H. Boje oprettede Randers Svineslagteri i 1883. Det fik i årsberetningen følgende ord med på vejen: "Slagteriet ejes af byens 2 rigeste Kjøbmænd, Boje og Ankerstjerne, og er derfor vel funderet med Penge." Det skal også nævnes i denne forbindelse, at der stod købmænd bag Korn- og Foderstof Kompagniet og den organiserede smørhandel.

Det har derudover kun vist sig muligt at spore én industrivirksomhed, der direkte var oprettet af en købmand, C.F.F Hoff's tændstikfabrik, senere A/S Merkur.

Netop i aktieselskabsdannelsen træder købmændenes indflydelse tydeligt frem. "Thor" havde købmand Heerford siddende i bestyrelsen og siden som underdirektør – i hvert fald i perioden 1883 – 1896. A/S Smiths Jernstøberi havde ligeledes en købmand i bestyrelsen 1883-1893, mens Ankerstjerne sad i bestyrelsen i A/S Jochumsen & Nøddelund 1883-91. Tændstikfabrikken "Merkur" havde ligeledes købmænd i bestyrelsen, bl.a. Just Abildgaard, der senere kom i bestyrelsen i H.E Gosch & Co ("Tordenskjold" tændstikker) og A/S De danske Cikoriefabrikker.¹²⁹ Scandia blev i 1894 rekonstrueret, og bestyrelsen flyttet fra København til Randers. Der-

ved kom foruden Ankerstjerne også købmand Kipp i bestyrelsen (Kipp var oplært hos Ankerstjerne og overtog senere grene af hans forretning). Kipp sad desuden i A/S Randers Margarinefabriks bestyrelse i 1897.

Som ovenstående viser, havde købmændene og grossererne givetvis stor indflydelse i de aktieselskabsdrevne industrivirksomheder. Dog kan de ikke spores i bestyrelserne i Randers Linnedvarefabrik (A/S 1897), bryggeriet Heimdal (A/S 1896) eller i jernindustrien, hvor hverken Buchtrups Maskinfabrik (A/S 1894) eller Pasteur (A/S 1898) med sikkerhed havde købmænd i bestyrelsen.

Ud over den mere direkte indflydelse i de industrielle aktieselskaber havde købmændene en indirekte og måske større indflydelse via pengevæsenet. Alle byens banker havde med én undtagelse, Landbosparekassen for Randers og Omegn, købmænd i bestyrelsen. Det galdt Randers Diskonto- og Laanebank, der siden oprettelsen i 1866 til 1906 havde en købmand som direktør, de sidste 29 år købmand Gøtzsche,¹³⁰ samt andre købmænd i bestyrelsen. Det samme gjaldt Handelsbankens afdeling i Randers og Randers Byes og Omegns Sparekasse. Uden at komme for meget ind på industriens finansering og bankernes forhold til denne kan det nævnes, at provinsens banker var finansieret af landbrugskapital, men ledet af grossererere og derfor orienteret mod landbrug og handel. Bankerne finansierede sjældent industrier direkte, men var aktive ved sammenslutninger af firmaer og emission af aktier.¹³¹

Svend Aage Hansens tese om, at det var handelssektoren, der var igangsætter og financier af industrien i 1860'erne og 1870'erne kan ikke verificeres, men fra slutningen af 1880'erne er deres indflydelse imidlertid synlig.¹³² Derfor er det dog muligt, at en sådan indflydelse også har været gældende i den af Svend Aage Hansen nævnte periode, men det materiale, der her er inddraget, giver ingen sikre beviser.

Købmændene kan på denne baggrund siges at have påvirket industrialiseringen på flere niveauer:

Deres direkte engagement i oprettelsen af industrivirksomheder begrænsede sig næsten udelukkende til de snævert landbrugsorienterede industrier, men det forekommer lige så vigtigt, at de var aktive i etableringen af industrialiseringens forudsætninger: udviklingen af dampskibstonnagen og opkomsten af den institutionaliserede kreditgivning via banker og sparekasser. Hertil kom deres kapi-

taloverførsler til aktieselskaberne, og tilbage står derfor at undersøge aktieselskaberne i forhold til industrialiseringen.

Aktieselskaberne og deres rolle i industrialiseringen i Randers

Overgangen til aktieselskabsformen for en stigende mængde industrielle virksomheder indvarslede en ny epoke, hvor traditionelle ejerskabs- og finansieringsformer gradvist blev afløst af aktieselskabernes mere sammenhængende virksomhedsorganisation. Betydningen for industrialiseringen af disse forandringer vil i det følgende blive anskuet ud fra synsvinklen, hvilke opgaver aktieselskabsformen løste for industrien. Var det allerede eksisterende virksomheder, der ved overgang til aktieselskab eller ved udvidelse af aktiekapitalen sikrede den fortsatte drift, eller var aktieselskabsformen medvirkende til oprettelsen af nye virksomheder?¹³³ Problemet lader sig inddele i tre hovedgrupper:

1. Virksomheder, der ved oprettelsen var aktieselskaber:

I 1887 etableredes Randers Dampbrænderi som et eksempel herpå, men mere karakteristisk er det, at der i årene 1892-98 etableredes 3 virksomheder af denne type med en startkapital på tilsammen 350.000 kr: Randers Margarinefabrik i 1892, Den Jyske Sukkerfabrik i 1895 og Randers Linnedvarefabrik i 1898. Denne aktivitet har således fortrinsvis været udfoldet i de år, hvor den industrielle udvikling har løbet stærkest.

2. Virksomheder, der blev aktieselskaber i forbindelse med ejerskifte eller sammenslutning:

Kategorien kan fremvise de eneste virksomheder, i hvilke arbejder-tallet faldt ved virksomheders overgang til aktieselskabsformen. Det er imidlertid enestående forhold, der er tale om, nemlig randrusianske virksomheders integration i den nationale arbejdsdeling under aktieselskabsorganiserede karteller – men dette var ikke til byens gunst. Det kostede den 30 arbejdspladser, at cikoriefabrikken i 1877 opkøbtes og derpå nedlagdes af A/S De danske Cikoriefabrikker og et ukendt antal, da det samme indtraf for Den Jyske Sukkerfabrik i 1900 ved dens salg til A/S De danske Sukkerfabrikker. Da byens sam-

lede dampbrænderivirksomhed i 1881 blev sammensluttet i “Odin” og integreret i A/S De Danske Spritfabrikker, forsvandt ligeledes 30 arbejdspladser opgjort i forhold til 1877. De tre kartelorganisationer var alle domineret af C.F. Tietgen, hvis monopolbestræbelser kan konkluderes at have haft direkte negative følger for Randers.

Sådanne sammenslutninger ledsaget af dannelsen af et aktieselskab kunne dog også have en stimulerende effekt om end på forskellig vis. Det var tilfældet med de eneste eksempler på, at virksomheder tilstræbte at begrænse den lokale konkurrence: De tre mindre hvidtølsbryggerier forsøgte i 1898 at etablere et aktieselskab for at dæmme op for konkurrencen fra især “Thor”. Det projekterede “A/S Randers Bryghus” strandede imidlertid på, at det finansielle bagland blev overtalt til i stedet at lade aktiekapitalen tilfalde “Thor”, der da benyttede den til at opkøbe de tre mindre bryggerier.¹³⁴ Det andet eksempel leverede byens to førende rebslagere, Winge og Soelberg, der sluttede sig sammen i 1898 med en aktiekapital på 200.000 kr. Dette markerede samtidig overgangen til en mekaniseret drift med en samlet maskinpark på 100 HK på bekostning af den håndværksmæssige produktion.¹³⁵ En lignende overgang til mekaniseret drift blev resultatet, da A/S Pasteur i 1898 overtog produktionen af mejeriartikler fra et blikkenslagerværksted.

3. Udvidelse af aktiekapitalen med henblik på nyinvesteringer:

Meget tyder på, at denne funktion i høj grad var med til give aktieselskaberne stabilitet ved at finansiere påkrævede nyanlæg eller kriserekonstruktioner. Det var en logisk del af togvognfabrikken Scandia's udvikling i 1870'erne, at virksomheden i 1876 omdannedes til aktieselskab og derpå udvidedes med en aktiekapital på 500.000 kr. som rygstød. Maskinfabrikken og jernstøberiet Jochumsen & Nøddelund blev aktieselskab i 1875, “hvorefter driften”, ifølge toldinspektørens beretning, “er blevet betydeligt udvidet”.¹³⁶ Det korrekte i udsagnet illustreres af, at virksomheden i 1872 havde 6 arbejdere, men 50 i 1877. I 1873 overgik bryggeriet “Thor” til at blive aktieselskab. Det gav sig ikke udslag i stort flere arbejdere, men var det finansielle grundlag for opførelsen af det nye bryggeri i 1875. Sene, i 1881, tog “Thor” positivt imod et råd fra et konsortium under grosserer Ankerstjernes ledelse om at forhøje aktiekapitalen med 65.000 kr. for at udvide lagerkapaciteten med henblik på at kunne udvide produktionen af bayersk øl.¹³⁷

Tabel 11 Industrielle aktieselskaber i Randers 1873-1899. Aktiekapital i 1000 kr¹⁴¹. (x markerer A/S status)

Navn	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99 ¹⁴²	00	01
Thor	290	x	x	x	x	x	x	x	355	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	355	x	x	x	350	x	600	600	
Jochumsen&Nøddelund		136	x	x	x	x	x	136	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	136	x	x	x	136	x	x	168		
Scandia		500	x	475	x	x	475	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	475	x	x	x	475	x	x	950		
Smiths Jernstøberi							x	20 ¹⁴³	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	20	x	x	x	20	x	x	20		
Odin, De danske Spritfab.								x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		
Merkur												x	x	x	48	x	x	x	x	48	x	x	x	48	x	x	83		
Randers Dampbrænderi															x	x	x	x	x	220	x	x	x	220	x	x	220		
Randers Margarinefabrik																				50	x	x	x	100 ¹⁴⁴	x	100			
Heimdal Bryggeri																							x	170	x	x	170		
Den jydsk Sugkerfabrik																							x	100	x	x	x ¹⁴⁵		
Randers Linnedvarefabrik																								200	x	75			
Buchtrup's Maskinfabrik																									x	x	140 ¹⁴⁶		
Pasteur																										x	150		
Randers Rebslageri																										x	200		
Randers Trævarefabrik																										x	250		

Det er karakteristisk, at de samme virksomheder, der var blandt de mest kapitalintensive (det galdt dog i mindre grad "Thor"), også senere benyttede sig af denne fremgangsmåde, da de under den intensive industrialisering i 1890'erne blev konfronteret med et behov for gennemgribende ændringer. Det var tilfældet i 1894, hvor "byens mest fremtrædende mænd" var hovedkræfterne bag rekonstruktionen og udflytningen af Scandia.¹³⁸ Man genfinder mønsteret hos Jochumsen & Nøddelund i 1898, hvor "en større aktieindtegning" førte til nye produktionslokaler og maskiner,¹³⁹ og hos "Thor" samme år, hvor en udvidelse af aktiekapitalen på 245.000 kr. finansierede opkøbet af de 3 hvidtølsbryggerier (se ovenfor).¹⁴⁰

Den tidlige aktieselskabsdannelse i Randers havde således som sit særkende, at det var udpræget kapitalintensive virksomheder, der på denne vis ændrede ejendomsforhold. Et forhold, der også kan konstateres andre steder i provinsøkonomien, eksempelvis i Odense.¹⁵⁰ Richard Willerslev bedømte den første anlægsperiode til at have spillet en vis – om end beskeden rolle – for industrien, men at den kom for sent og varede for kort til at have haft betydning for periodens industrialisering.¹⁵¹ Det kan denne undersøgelse bekræfte, for nok blev overgangen til aktieselskab ledsaget af vækst for de enkelte virksomheder, men stadig fyldte disse for lidt i det samlede industribillede. Selskabsdannelsen var på landsplan kendetegnet ved en foreløbig kulmination i 1876, hvorefter dannelsen aftog indtil begyndelsen af 1890'erne. Herefter var der tale om uafbrudt vækst med en stigende tendens til, at også mindre virksomheder etableredes som aktieselskaber.¹⁵²

Ser man de randrusianske forhold i dette lys, kan det forholdsvis lave antal aktieselskaber helt op til 1890'ernes begyndelse ikke siges at være påfaldende. Men det lave tal må ikke overskygge, at der dels fandt en vedvarende, men afdæmpet, fremkomst af nye selskaber sted og dels, at det gennemsnitlige arbejdsantal fortsat lå højt.¹⁵³ Det kunne tyde på, at aktieselskaberne har besiddet en dynamik, som byens øvrige industrier ikke ejede i samme mål. Den stagnation, der indtraf for mange virksomheder og brancher i 1880'erne, ramte også aktieselskaberne i mild grad, men egentlige tilbageslag for de enkelte aktieselskaber var der ikke tale om. Deres dynamik var tilsyneladende så effektiv, at den gav den samlede aktiekapital mulighed for at vokse kontinuerligt. Det er derfor ikke overraskende, at fremgangen for alle industrier som helhed fra midten af 1890'erne

særligt begunstigede aktieselskaberne, så arbejdsstyrken på disse i 1897/99 svarede til mellem halvdelen og to trediedele af den samlede arbejdsstyrke. At så høj en andel af arbejdsstyrken var beskæftiget i aktieselskaber var dog ikke nogen ny foreteelse: I 1882/83 var det tilfældet med 46,6% af den samlede arbejdsstyrke, men det er bemærkelsesværdigt, at denne andel af arbejdsstyrken holdt sig på så højt et niveau, selv om det samlede antal aktieselskaber steg.

Forskningen i aktieselskabernes betydning for den danske industrialisering har desuden i høj grad rettet sig mod de landsdækkende karteller. Kartellerne er hævdet at have haft væsentlig betydning for industrialiseringen ved deres effektive og rationelle drift – særlig efter 1895.¹⁵⁴

Undersøgelsen af aktieselskaberne i Randers modificerer imidlertid dette billede og påviser, at de store kartellers vækst skete på bekostning af regionale skævheder. Et andet perspektiv er, at de mellemstore, lokale aktieselskaber, i dette tilfælde i Randers, holdt sig vitale gennem 1880'erne og starten af 1890'erne og stod parat til at understøtte den fornyede industrialisering fra midten af 1890'erne. En karakteristik, der er i overensstemmelse med og kan ses som afslutningen på "the long introductory stage", som Svend Aage Hansen benævner industrialiseringens samspil med aktieselskabsdannelsen efter 1855. Men det bør understreges, at aktieselskaberne mere end blot introducerede nye industrivirksomheder, for tilfældet var, at de – måske sat på spidsen – udgjorde en ø af stabilitet.

Industrialiseringen i Randers – overordnet udvikling 1865-1902

En industriel "revolution" i traditionens tegn

Et billede af den overordnede industrielle udvikling i Randers må nødvendigvis males med det brede strøg og dække over forskelle de enkelte brancher imellem. Imidlertid giver et helhedsbillede mulighed for at afdække et overordnet udviklingsforløb. Grundlaget for et sådant helhedsbillede må være en række homogene talserier, som nødvendigvis må bestå af de år, for hvilke der haves fyldestgørende oplysninger.¹⁵⁵

Brændevinsbrænderierne er udskilt fra det samlede skema, for at

deres radikalt anderledes udviklingsforløb ikke skal påvirke den samlede vurdering.

Tabel 12 Det samlede antal industrivirksomheder 1872-1897¹⁵⁶

	antal virks.	arbejdere ¹⁵⁷	årlig vækst	HK	Årlig vækst	HK/arb.
1872	34 (9) +12	675 (220) +54	–	80 ^{1/2} +189	–	0.37
1877	(15) + 4	(416) +24	(13.6%)	117 + 72	7.8%	0.28
1878	(14) + 4	(386) +21	(-7.2%)	103 + 7	-12.0%	0.27
1882	33(18) + 1	875 (693) + 7	2.6% ¹⁵⁸ (15.8%)	115 + 6 2	8%	0.17
1897	98-120 (53)	1455-2007	3.4%-5.7%	–	–	–

Dette helhedsbillede kan anskues fra forskellige vinkler. Ofte er det hensigtsmæssig at betragte industrialiseringen retrospektivt for derved at rette opmærksomheden mod forhold, der fik blivende værdi. Således er der god grund til at fastholde, at industrien i Randers også ved tærsklen til det nye århundrede stod i traditionens tegn – på trods af, at industrialiseringen tiltog i styrke helt op til periodens afslutning. Hvis man iagttager branchefordelingen, kommer netop de kontinuerlige træk til syne: I 1897 var således ca. 45-50% af alle arbejdere beskæftiget i produktionen af nærings- og fortæringsgenstande, jern- og metalvarer og tændstikker. De samme branchers andel var i 1872 62% og i 1882 78%. Med andre ord var de fremtrædende virksomheder både i periodens start og afslutning de virksomheder, der producerede øl, tobak, jern- og metalartikler, jernbanevogne (Scandia) og tændstikker. En tendens i industrialiseringsforløbet, der, foruden i disse industrier, også genfindes i soliditeten i og udvidelserne af ældre virksomheder som Junchers Klædefabrik, trævarevirksomhederne, Mattats Handskefabrik og rebslagerierne.

Et andet prægnat udtryk for denne kontinuitet fremkommer, når man ser på virksomhedernes alder: Blandt de 16 største virksomheder, der kan påvises i 1899-1900, var intet mindre end 10 grundlagt og havde en beslægtet produktion før 1870. Tre virksomheders grundlæggelse kan henføres til 1870'erne og kun de resterende tre til 1890'erne, nærmere bestemt 1897/98.¹⁵⁹ Denne anlæggelsesaktivitet tjener endnu en gang til at henlede opmærksomheden på perioden før 1870. Tolddistriktets årsberetning fra 1865 opregner 335 arbejdere fordelt på 16 virksomheder, og hertil kan med sikkerhed tilføjes Scandia, et jernstøberi og et rebslageri. Da udviklingen i den mellemliggende periode må stå nærmest ubeskrevet hen, må man

indskrænke sig til at konstatere, at den indledende industrielle vækst var sat ind før og efter 1865 og kulminerede ca. 1872.

Dermed lægger udviklingen sig på linie med Richard Willerslevs resultater, om end man ikke bør tillægge dem samme rækkevidde som han og henføre et egentligt industrielt gennembrud til perioden.¹⁶⁰ Styrken i Willerslevs arbejde kan da også siges at ligge på andre områder; dels den effekt, det med så stor kraft øvede på forskningen siden hen, at det næsten ikke kan lade sig gøre at skrive industrihistorie uden at inddrage det. Og dels det sikre blik, han har for det afgørende nye element i den tidlige industrialisering, nemlig industriarbejderen. Sigtet for Willerslevs industrihistorie er i sidste instans tydeligt rettet mod at forstå baggrunden for de sociale og politiske ændringer, der udsprang af behovet for at "tilpasse den kraftigt voksende flod af arbejdere til denne nye samfundsstruktur, at indpasse dem under det nye fabrikssystem og .. moderne maskineri."¹⁶¹ Det er næppe at læse for meget ind i hans opfattelse, at dette er årsagen til, at han gentagne gange vender tilbage til arbejderens antal – absolut, i de enkelte virksomheder og i forhold til byernes størrelse – som det vigtigste udtryk for industrialiseringen. Willerslev opererer med det kriterium, at 6% af en bys indbyggere skal være industriarbejdere, og at disse skal udgøre mindst 600, før man kan tale om et industrielt gennembrud.¹⁶² Kriteriet er givet vilkårligt defineret, men dets indhold udtrykker historikerens fornemmelse for de afgørende forandringer, i dette tilfælde industriarbejderens opkomst som et nyt væsen i byens rum.

Overført på Randers giver denne anskuelse stof til at konkludere, at det væsentligste, industrialiseringen tilførte byen i denne periode, var industriarbejderens gennembrud.

Den efterfølgende tid indtil 1882 fremviste det modsatte træk: En omfattende mekanisering af de eksisterende virksomheder, idet 7 af de 9 virksomheder, der mekaniseredes 1872-1882, havde industristatus allerede i 1872. Resultatet blev, at næsten 80% af alle arbejdere nu var beskæftigede i mekaniserede virksomheder. Tabellen efterlader umiddelbart det indtryk, at perioden var præget af vedholdende fremgang. Men togvognfabrikken Scandias vækst slører tallene, hvorfor der, hvis man udelader virksomheden, rettere var udtalt stagnation: Herefter er arbejdertallet for 1872 565 og for 1882 575, medens antal HK stiger fra 50,5 i 1872 til 97 i 1882.

Perioden 1882-1897 har kildemæssigt efterladt sig færre spor,

men visse linier kan trækkes op i lyset af branchegennemgangen. Enkelte industrier som tobaks- og ølindustrien havde jævn vækst indtil ca. 1897, hvor væksten tog kraftigt til. En støt fremgang kendetegnede også dampbrænderierne, tændstikfabrikationen (sandsynligvis aftagende i 1890'erne) og sandsynligvis også tekstilindustrien. Atter andre oplevede endnu kraftigere vækst: Handskeindustrien 1893-1902, tekstilindustrien efter 1897 og ikke mindst jern- og metalvareindustrien. Sidstnævnte bevægede sig efter en stagnation indtil slutningen af 1880'erne ind i en vækstperiode, der tog afgørende fart efter ca. 1896. Tilsvarende var i hovedtræk Scandia's udvikling. Når dertil lægges, at rebslagerne i 1898 gennemgik en koncentration med efterfølgende høje arbejdsdotal, turde det være rimeligt at trække linierne sammen til følgende udvikling: Et begyndende opsving efter ca. 1890 tiltog i omfang således, at der er tale om en intensiv udbygning af industrien efter ca. 1897. Aktieselskabsdannelsen understøttede som vist denne udvikling med en særlig kraftig udvidelse af den samlede aktiekapital begyndende fra 1892 og kulminerende 1895-1899. Da de industrielle aktieselskaber i 1897/99 beskæftigede mindst halvdelen af samtlige arbejdere, kan store dele af den randrusianske industrihistorie henlægges under dette kapitel. Tolddistriktets årsberetninger bekræfter ligeledes et sådant forløb. I 1890 beskrives Randers som "nærmest en Handelsstad medens Fabrikvirksomheden særlig af Interesse for Toldstedet er af forholdsvis mindre Betydning". Samme toner ansåes i 1891, medens den næste vurdering først afgives i 1897, hvor nu "Fabrikvirksomheden" omtales som "udvidet" og "tiltagende". De nye toner fastholdes i 1898, hvor det om samme tales om "stadig Fremgang", og i 1899, hvor der "er udvidet en Deel".

Det kan ikke overraske, at 1890'ernes anden halvdel var genstand for intensiv industrialisering i betragtning af den betydning, perioden er tildelt i industrialiseringen både fra byhistorisk og nationalhistorisk side. Svend Aage Hansen tillægger 1890'ernes industrialisering afgørende vægt, særlig begrundet i sammenfaldet af følgende forhold: Industrien antager kapitalintensive produktionsformer, og dens andel af BNP stiger fra 6-7% til 10%, og analogt hermed falder den primære sektors andel. Sluttelig var der almindelig økonomisk vækst. Videre argumenterer Svend Aage Hansen for, at 1890'erne var rammen om introduktionen af nye eller forbedrede produkter som margarine, cement, kabel- og trådvarer, svovlsyreprodukter,

kunstgødning, olie- og foderkager samt bomuldsspindierier o.a.¹⁶³ På flere punkter adskilte Randers udvikling sig fra den nationale. Det er interessant, at med undtagelse af bomuldsspindieri og margarineproduktion optrådte de nye virksomhedstyper ikke i Randers. De forbedrede produkter var til stede i form af klæde- og beklædningsvarer og måske også fodtøj. Som tidligere nævnt var produktionsstrukturen omkring århundredskiftet overvejende traditionel, og dette kan givetvis ses som årsagen til, at Randers ikke nåede op på de årlige vækstrater på 6-7% i 1890'erne, der gjaldt på landsplan. Randers udvikling afstak især fra den generelle jyske udvikling, hvor de årlige vækstrater lå endnu højere end landsniveauet.

Der er god grund til at følge Svend Aage Hansen i hans videre opfattelse af, at industrien af egen kraft må kunne modstå tilbageslag i f.eks. landbruget, før man kan tale om en gennemført industrialisering. Netop samspejlet mellem landbrug, handel og industri var afgørende for provinsbyen Randers. Tolddistriktets årsberetninger arbejder konsekvent med forklaringer på den almene udvikling, der tager afsæt i landbrugets og handelens tilstand. Landbrugets betydning kulminerede, efter årsberetningerne at dømme, i årene før 1890. Herefter var det især grossisthandelen, der i stigende omfang tilførte toldstedet og dermed byen sine indtægter således, at toldindtægterne i 1897 var steget med 64% i forhold til 1887.¹⁶⁴ I denne sammenhæng er det mest interessante imidlertid, at industrien nu (målt efter dens forbrug af kul og jern) anføres som en betydningsfuld kilde til byens indtægter.

Udviklingsfaser 1865-1902: Kapitalintensiv eller arbejdsintensiv?

Som nævnt i indledningen kan udviklingen opdeles i faser, inden for hvilke væksten i de to faktorer, fast kapital og arbejdskraft, måles mod hinanden. Det konstateredes også, at faserne som i ovenstående eksempel nødvendigvis må afgrænses af de år, for hvilke der kan opstilles dækkende talserier.

Den generelle udvikling 1872-1882 var kapitalintensiv, da arbejdertallet stagnerede, medens antal HK næsten fordobledes (idet Scandia atter udelades af beregningen). Hertil bidrog især følgende industrier stærkt: tobaksindustrien i hele perioden, trævareindustrien 1872-1877 og klædefabrikationen 1878-1882. Kun ølbryggerierne kunne 1877-1882 fremvise en entydig arbejdsintensiv udvikling.

Udviklingen 1882-1897 kan ikke kategoriseres med sikkerhed på

grund af de manglende oplysninger om HK i 1897. Hvis man tager skyldigt hensyn til de spredte oplysninger, branchegennemgangen tilvejebragte herom, fremviste følgende industrier en forholdsvis entydig tendens:

Kapitalintensiv: Ølbryggerierne indtil 1898, derefter stigning i antal arbejdere. Trævareindustrien specielt fra slutningen af 1890'erne. Togvognfabrikken Scandia fra 1885-1896 og sandsynligvis perioden ud. Den øvrige metalvareindustri efter 1890 og kulminerende efter 1896/97.

Arbejdsintensiv: Beklædnings- og fodtøjsindustrien (inkl. trikota-ge) var en arbejdsintensiv branche, men vi kan ikke følge dens udviklingsmønster. Tobaksindustrien øgede antallet af børnearbejdere fra 1895. Den overvejende del af de tilgængelige oplysninger peger således på en kapitalintensiv udvikling, men det vil ikke være holdbart at udstrække denne vurdering til samtlige brancher, endsige hele perioden.

Ole Hyldtofts opfattelse af udviklingens arbejdsintensive karakter i provinsen fra ca. 1865-1895 finder på denne baggrund ingen direkte støtte i den randrusianske udvikling, snarere tværtimod. Hyldtoft fremhæver som andre karaktertræk ved en arbejdsintensiv fase, at produktionen præges af traditionelle varer og kendte produktionsmetoder.¹⁶⁵ Sidstnævnte var helt op til midten af 1890'erne domineret af dampmaskiner for derefter langsomt at give plads til ganske få gasmotorer.

Betragter man de producerede varetyper, finder man, at disse overvejende var traditionelle. Dog brydes det gængse mønster før 1895. På dette tidspunkt havde produktionen af bl.a. slagtede svin og margarine allerede konsolideret sig. Men den afgørende forandring indtrådte herefter, hvor især jern- og metalindustrien spredte sin produktionsvifte ud til at omfatte gas-og elektromotorer, bageri- og mejeriartikler m.m., og hvor også mekaniseret bomuldsvæveri etableredes i 1897.

Randers var ved århundredskiftet en forandret by, og det var industrien, der havde ført forandringens vinde ind over den. Flere årtiers industrialisering havde trukket sine spor, hvis betydning langsomt blev opfattet af samtiden. Et sigende eksempel herpå var, at dele af den gamle søkøbstad nu så sig afhængig af industriens ve og vel, hvis økonomien eller arbejdsløsheden skulle rettes op.¹⁶⁶

Noter

1. For det "klassiske" eksempel på den første model, se Richard Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880, Kbh. 1952, (Willerslev 1952), der henlægger det industrielle gennembrud til ca. 1865-1871/72. Svend Aage Hansen (Early industrialisation in Denmark, 1970, Sv. Aage Hansen 1970) benytter i stedet begrebet "tidlig industrialisering", men konkluderer alligevel, at denne fandt sted inden for et enkelt tiår, 1890-1900. Svend Aage Hansen skriver sig ind i den historiografi, der delvis opstod som opposition til Willerslev, bl.a. repræsenteret ved Cohn, Bjerke og Ussing, men fremstår som den væsentligste repræsentant herfor. Se især Early Industrialisation in Denmark, Kbh. 1970. (For en introduktion til industrialiseringsdebatten, se bl.a. Hans Chr. Johansen: Dansk industri efter 1870, Odense. Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840-1940, Kbh. 1984 s. 23ff og Erik Korr Johansen: Beskæftigelsen i den tidlige danske industri, Erhv.hist. Årbog 1991, s. 142f).
2. Kriser opstået i overensstemmelse med Marx' teori om den faldende profitrate.
3. Især Henning Bender: Aalborgs industrielle udvikling fra 1735-1940, Aalborgs Historie bd.4, Aalborg 1987 (Bender) og Hans Chr. Johansen, Per Boye og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, Odense 1983 (Hans Chr. Johansen m.fl.).
4. I undersøgelsen er industri defineret som: *vareproducerende virksomheder*, der afsætter til et ukendt marked, og som har enten *mindst 5 arbejdere* (i Industri- og Håndværkertællingen 1897 mindst 6 arbejdere) og/eller producerer v.h.a. *mekanisk kraft*. To industrier er ikke medtaget: Skibsværfterne, der i Randers i perioden næsten udelukkende beskæftigede sig med reparationer, og møllerierne.
5. Hyldtoft 1984, s.413 og af samme forfatter m.fl.: Det industrielle Danmark 1840-1914, Herning 1981, s. 20ff. Hyldtoft har senere nedtonet denne opfattelse noget i Historisk Tidsskrift, bind 87, I, s.349 (Hyldtoft 1987), men det gør den jo ikke mindre interessant at efterprøve.
6. Det sparsomme brandtaksationsmateriale skaber et problem for overførslen af Hyldtofts metode på denne undersøgelse ang. fastsættelsen af fast kapital. Heri er indeholdt både maskinparken og bygninger m.v. Brandtaksationerne oplyser om begge størrelser, men kunne især have været nyttige for vor viden om sidstnævnte. Derfor vil "fast kapital" i det flg. oftest referere til maskinparken, opgjort i antal HK.
7. Jfr. div. registraturer fra Landsarkivet for Nørrejylland og fra Rigsarkivet.
8. I Willerslevs materiale, der findes på Erhvervsarkivet, optræder der iøvrigt 10 arbejdere i handskeindustrien, der ikke er medtaget i det publicerede materiale (Willerslev 1952. s. 280). Da Willerslev af kildemæssige årsager udelader brændevinsbrænderier, har vi måttet supplere med skønnede tal på dette punkt.
9. J.T. Bayer, Dansk Provindsindustri – statistisk fremstillet, 1885 (Bayer).
10. Årsberetningerne er bl.a. benyttet i de store byhistoriske værker: Henning Bender: Aalborgs industrielle udvikling 1735-1940. Aalborgs historie, bd.4, 1987 og Johansen, Boje og Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, 1982. Årsberetninger for Randers Toldkammer 1865-1922 findes på Landsarkivet for Nørrejylland, B 315, D(10), nr. 289f. Desuden anbefales det at sammenholde disse med Overtoldinspektoratet for Nørrejyllands årsberetninger, B 297, nr. 881ff.
11. Overtoldinspektoratets cirkulære af 6. dec. 1842.
12. Overtoldinspektoratets cirkulæresamling nr. 1/1878, c, Told- og skattemuseet.
13. F.eks. Dansk Mercantilcalendar, Kongeriget Danmarks Handelskalender, De Danske Byerhverv 1906, Greens Danske Fonds og Aktier, Randers Vejviser, div. udgaver af Trap Danmark og jubileumsskrifter.
14. Hyldtoft 1984, s. 208ff.

15. Hyldtoft 1984, s. 211.
16. Der mangler oplysninger fra H.F. Therkildsen, der i 1872 havde 33 arbejdere.
17. Årsberetninger 1865-1877, tabel 4 "fortoldet Indførsel", pos. 240: Ufabrikeret tobak. 1878-1899, samme sted, tabel 2: "Tobak og Tobakssurrogater: Blade og Stilke".
18. Bearbejdet fra oplysninger baseret på 46 arbejdere i 1872 og i 1882 på 48. Willerslev 1960, s. 280f og Bayer s. 130ff.
19. En noget senere vurdering, De Danske Byerhverv 1906: Randers, s. 66.
20. Register over børne- og ungdomsarbejdere 1870 (1874) – 1897 (Fabrikstilsynets journaler). "Thostrup & Sønner", EA 70/731, opstillingsplads 114/33/A.
21. Trap, 3. omarbejdede udg., 4. bind 1902, s. 809f.
22. Willerslev udelukker af denne grund brænderierne i sin forbedrede industristatistik, Willerslev 1960, s. 280.
23. Skønnet ud fra det gennemsnitlige arbejdsantal i 1877.
24. Tilsvarende skønnet ud fra opgivelserne fra 1877.
25. Trap 1902 har ingen oplysninger fra Randers Dambrænderi. Kun oplysninger fra "Odin"
26. Kun angivelser for "Odin".
27. Årsberetning 1881.
28. Årsberetning 1881.
29. Årsberetning 1888. Samme kilde angiver i periodens begyndelse brændevinsproduktionen fordelt på de to virksomheder, senere angives et samlet tal. Men værdien af oplysningerne er ikke entydig, da "Odin" vekslede mellem brænding og spritrektifikation.
30. For en yderligere redegørelse for ølindustrien, se Hans H. Worsøe: Thor og Heimdal. Nogle træk af ølbrygningens udvikling fra håndværk til industri i Randers 1850-1900, Historisk Årbog for Randers Amt 1970, s. 10ff (Worsøe).
31. Årsberetning 1875.
32. Worsøe, s. 33ff. Det angives, at oplysningerne baseres på toldvæsenets årsberetninger.
33. Trap 2. udg. 1873, bd. 5, s. 497f nævner flere bryggerier med produktion af bayersk øl, men dette kan ikke verificeres.
34. A/S Thor 1873-1923, Jubilæumsskrift, Randers 1923, s. 13 (A/S Thor) og Bayer s. 129 omtaler disse nyanskaffelser, men kvantificerer dem ikke.
35. De tilbageblevne hvidtølsbryggerier kan ikke verificeres som egentlige industrivirksomheder, undtagen dog "Strømmen" fra 1899, der tallige var Jyllands største "rene" hvidtølsbryggeri, se Worsøe, s. 34.
36. Randers Dagblad 30.01.02, Worsøe, samme sted og A/S Thor s. 15.
37. Randers Dagblad 30.01.02 og Hyldtoft 1984, s. 194.
38. Lorenz Rerup, Gyldendals Danmarkshistorie bd 6, s.32 og 46.
39. Claus Bjørn: Det danske landbrugs historie, bd. II, Kbh. 1988, s. 373.
40. Årsberetning 1883 og Frifelt og Ullerup: "Ajs kjør te Rajes". Randers Andelssvineslagteri gennem 50 Aar 1889-1939, Randers, s. 148.
41. Randers Dagblad, 22.02.1902.
42. Årsberetning 1876. Saltraffinaderiet nævnes første gang i årsberetningen i 1871 og dernæst i 1876 for derefter at blive omtalt hvert år.
43. Randers Dagblad 12.03.02.
44. Årsberetning 1876 og Mercantilcalenderen 1869.
45. Årsberetningerne fra 1875-1878 fulgte dette forløb nøje.
46. Randers Dagblad 12.02.1902. Industritællingen 1897 oplyser intet om denne industrigren.
47. Årsberetning 1869. HK gældende fra 1864 oplyst i Erhvervstællingen 1872, arbejdsantallet i årsberetningen 1865. Ellers de i indledningen nævnte kilder for øvrige oplysninger.
48. Årsberetning 1877 og 1878.
49. Årsberetningerne 1898-1900 og Kgr. Danmarks Handelskalender 1895.

50. Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark I-III, 1942-43 (Axel Nielsen) bd III 2. halvbd. s. 82.
51. Axel Nielsen bd III, 2.halvbd. s. 86.
52. De med () indklamrede tal hidrører fra bomuldsindustrien
53. Kun klædefabrikationen brugte mekanisk kraft
54. For virksomheder med mekanisk kraft
55. Ingen oplysninger fra Halkjær.
56. Spinderi m. 3 arbejdere og mekanisk kraft. 2 klædefabrikker med 43 arbejdere og 1 farver med 6 arbejdere og mekanisk kraft.
57. Kun oplysninger fra Randers Linnedvarefabrik og Junchers klædefabrikker.
58. Industri- og Håndværkertællingen 1897, pos 202.
59. I årsberetningerne nævnt som "4 andre farvere".
60. Bayer angiver intet oprettelsesår for Juncher. Randers Dagblad nævner 1852 som året hvor Junchers grundlages (25/1-1902), Willerslev nævner 1869, mens virksomheden omtales første gang i årsberetningen 1876.
61. Se årsberetningen 1898: "...dels er der udvidet ældre Fabrikker, saaledes et Uldspinderi..", og årsberetningen 1899: "Foruden flere mindre Fabrikker er opført en større Uldvarefabrik med Dampkraft".
62. De danske Byerhverv 1906: Randers s. 23f.
63. Årsberetningerne for Randers Toldsted: "Indførte varer".
64. Randers Dagblad 25.02.02.
65. De danske Byerhverv: Randers s. 39.
66. De danske Byerhverv: Randers s. 60.
67. Randers Dagblad 18/4-1902 samt De danske Byerhverv: Randers s60.
68. Hyldtoft 1984 s. 222f.
69. De med + markerede tal er for arbejdere i hjemmet
70. Kun oplysninger fra 2 virksomheder
71. Kun oplysninger fra Mattat.
72. De 40 var ansat på Mattats garveri
73. Tallene fra hhv. Willerslev og Bayer.
74. Hyldtoft 1984 s. 176.
75. Hyldtoft 1984 s. 173.
76. A.F. Berg's maskinfabrik og træskæreri overgår til kun at omfatte træskæreri i 1884. Tallene herfor er derfor kun vist parentetisk. Den af Bay bestyrede kartefabrik, der i 1871 iflg. Willerslev lejer damp af Berg, er medregnet.
77. Virksomheder med mekanisk kraft, herunder også virksomheder med under 6 arbejdere.
78. Nedgangen i antallet skyldes sandsynligvis, at Erhvervstællingen i 1897 registrerer flere mindre virksomheder end Trap for 1899.
79. 110 arbejdere fra Justesen er overført fra 1899.
80. 1881: "...desuden er der blevet bygget usædvanlig meget her i Byen i forrige Aar.." 1882: "...saaledes har Byggelysten ikke tabt sig, men er snarere i tiltagen..".
81. 1885: "...de..slette Tider..har standset en deel Byggeriforetagener" 1886: "Grunde for denne Stilstand kan anføres mangel af Byggeforetagener".
82. Randers Dagblad 19.03.02.
83. De danske Byerhverv: Randers s. 27f.
84. Randers Dagblad 19.03.02.
85. Nævnes ikke i Bayer.
86. Alle oplysninger fra Randers Dagblad 09.04.02.
87. Willerslev 1952, s. 166ff og 242.
88. Én virksomhed, sandsynligvis C.J. Smith, havde en dampmaskine.

89. De med + markerede tal er skønnede, da A.F. Berg ikke er medregnet i "Dansk Provindsindustri", hvorfor tallene fra 1877 er overført til 1882.
90. Trap, 3. udg., 4.bind, s.809f nævner ikke Carl Sørensen, hvorfor oplysninger herom fra Randers Dagblad 20.1.1902 er tilbageført til 1899.
91. Tallene fra Joch. & Nøddehund er tilbageført fra 1906 (De Danske Byerhverv, s.60, hvor det oplyses, at virksomheden opnåede sin daværende størrelse efter udvidelsen i 1898). Der mangler desuden oplysninger om HK fra de 4 virksomheder med gas; disse sættes til 6 HK hver, der var gennemsnittet for de øvrige virksomheder med gas. Der er således tale om et yderst forsigtigt skøn, der dog tør siges at være plausibelt.
92. Trap 3. udg, 4.bind, s. 809f. angiver ca. 100 arbejdere i 1899, og De Danske Byerhverv: Randers s. 64 "noget over 100 arbejdere" efter udvidelsen i 1898.
93. Randers Dagblad 20.1.1902.
94. Green 1896 s.358.
95. De danske Byerhverv: Randers s.64.
96. Årsberetning 1845, efter Willerslev, kartotekiseret afskrift på EA.
97. Produktionsmønstrer er sammensat ud fra div. årgange af Greens Danske Fonds og Aktier, Kgr. Danmarks Handelskalender, Mercantilcalenderen, vejvisere o.a.
98. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark 1720-1914, bd.1, Kbh. 1983, s. 212.
99. J.P. Christensen: Lønudviklingen inden for dansk håndværk og industri 1878-1914 bd. 2, Kbh. 1975, s. 212.
100. Randers Dagblad 20.01.1902.
101. For en redegørelse for Scandia's udvikling, se Georg Nørregaard: Vognfabrikken Scandia 1861-1961, Randers 1961 (Georg Nørregaard).
102. Arbejderoplysninger fra 1885 og 1888 fra årsberetningerne.
103. G. Nørregaard s. 62 oplyser, at en ny dampmaskine anskaffedes i 1884. Årsberetningerne nævner 1885-1888 32 HK. Dette skyldes muligvis et andet tællingsobjekt.
104. Trap 1902, 3. udg., s.809.
105. Georg Nørregaard, s. 64. Hvis ikke andet er anført, se samme sted, s. 49ff.
106. Årsberetninger 1886 og 1887.
107. Gennemsnitsberegninger ud fra de anviste år, fra hvilke der haves oplysninger.
108. Randers Dagblad 15.1.1902. For et aktuelt eksempel, se Morgenavisen Jyllands-Posten 3.10.1992.
109. Årsberetning 1883. Virksomheden optræder første gang i Kgr. Danmarks Handelskalender 1875.
110. Årsberetning 1878.
111. Bayer, s. 132. Overtoldinspektoret for Nørrejyllands årsberetninger 1877/78 nævner – sandsynligvis fejlagtigt – ikke virksomheden.
112. Årsberetningerne 1868 og 1870.
113. Det skal bemærkes, at Overtoldinspektoret for Nørrejyllands årsberetning 1877 ikke redegør for aldersgrænsen for "børn".
114. Fra 1884 A/S Merkur Tændstikfabrik.
115. Erhvervstællingen 1872.
116. Rigsdagstidende, ord. samling 1873-74, tillæg A, sp.1933-34. Forskellen mellem de to tællinger kan bero på, at Rigsdagstidendes ikke medtog hjemmearbejdere (Willerslev, Erhvh.hist. Årbog 1960, Den teknisk – kemiske industri 1870-1914, s.67).
117. Overtoldinspektoret for Nørrejyllands årsberetning 1877
118. Bayer, s.132f.
119. Trap, 3.udg. 1902, s.809.
120. Randers Dagblad 1.02.1902.
121. Det kan ikke afgøres, om der under betegnelsen "mænd" gemmer sig drengearbejdere, men det er højst sandsynligt, Randers Dagblad, samme sted.

122. Ib Gejl: Tændstikloven 1874 – for et bedre miljø, Erhv.hist. Årbog 1986, s. 193ff. Se også samme forf.: Da Tordenskjold kom på aktier, samme tidsskrift, 1991, s. 9ff (Gejl 1991)
123. Samme sted.
124. Årsberetningen 1887.
125. Willerslev, 1960, s. 60 og Gejl, 1991, s. 25.
126. Hvor intet andet er opført, er oplysningerne i dette afsnit fra Mercantilcalenderne og Kgr. Danmarks Handelskalender fra de pågældende år.
127. I provinsen er købmændene ikke så tydeligt adskilt fra grossererne (se Vagn Dybdahl: Det nye samfund på vej 1871-1913; Dansk Socialhistorie bd. 5, s.154). Derfor vil betegnelsen ofte omfatte begge erhverv.
128. Svend Aage Hansen 1984, s. 212.
129. De danske Byerhverv: Randers
130. De danske byerhverv: Randers s. 8.
131. Svend Aage Hansen 1970, s. 41 og 52.
132. Svend Aage Hansen 1984, s. 202.
133. Afsnittet er baseret på de under tabel 11 nævnte kilder, hvis ikke andet er angivet.
134. Worsøe, s. 33ff.
135. De Danske Byerhverv, Randers s. 60 og 82 og Green, 1902, s. 755.
136. Årsberetning 1875.
137. A/S Thor, s. 13 og Worsøe s. 26.
138. Årsberetning 1894.
139. De Danske Byerhverv, Randers s. 64.
140. Randers Dagblad 30.01.1902.
141. Kilder: Den væsentligste kilde er Greens Danske Fonds og Aktier, div. udgaver 1883-1902, dog således, at Kgr. Danmarks Handelskalender udgør et ikke uvæsentligt supplement i 1892, hvor denne kilde bidrager med oplysninger om 5 selskaber, og i 1896/97, hvor den bidrager med oplysninger om 2 selskaber. Øvrige: C. Nyrup, Danmarks industridrivende aktieselskaber 1876, Danske Byerhverv 1906. Der henvises generelt til branchegennemgangen for nærmere kildehenvisninger
142. Alle oplysninger fra 1899, se Greens Danske Fonds og Aktier 1899 og Trap 1902, s. 809f. Der angives intet tælletidspunkt i Trap, men det var sandsynligvis 1899.
143. Skønnet på baggrund af senere oplysninger.
144. De danske Byerhverv: Randers, s.30 angiver 150.000 kr i 1896 og Greens Danske Fonds og Aktier samme år 100.000 kr.
145. Den jyske Sukkerfabrik blev opkøbt i 1900, men opløstes tilsyneladende som aktieselskab i 1899.
146. Opløstes som aktieselskab 1901, Randers Dagblad 20.01.1902.
147. Ekskl. Odin, der som en del af De Danske Spritfabrikker ikke kan udskilles separat på noget tidspunkt 1881-1902 og derfor ikke er medtaget i beregningerne.
148. Ingen opgivelser fra Randers Dampbrænderi.
149. Udregnet på baggrund af arbejddatal fra 1877, 1882 og 1899.
150. Hans Chr. Johansen m.fl., s. 128f.
151. Willerslev 1952, s. 228.
152. Svend Aage Hansen, 1970, s.57ff.
153. Efter 1881 overgår flg. til aktieselskaber: Merkur med 169 arbejdere i 1882 og Randers Dampbrænderi i 1887 med anslået 6-7, hvilket dog hurtigt steg.
154. Her og i det flg. Svend Aage Hansen, 1970 samme sted foruden s. 14f og 26f.
155. Industri- og Håndværkertællingen frembyder som nævnt et særligt problem p.g.a. afhængigheden af dens publicerede form. Flg. udvælgelse af materialet er om ikke tilfredsstillende, så dog plausibel: En række erhverv med tydeligt håndværkspræg kan udskilles. For de resterende industrier er kun opgivet samlede arbejddatal, men fordelin-

- gen af virksomheder inden for hver industri er opgjort i kategorierne 0 arbejdere, 1-5, 6-20 og o.20 samt "Forretninger med mekanisk bevægkraft". I henhold til industridefinitionen, der lyder på mindst 6 arbejdere og/eller mekanisk kraft, kan der udregnes hhv. et minimum og et maksimum industriarbejdere i hver enkelt industri.
156. Tal fra brændevinsbrænderier er markeret med + og tal for industrier med mekanisk kraft er markeret med ().
157. De i parentes benævnte arbejdlertal er for arbejdere tilknyttet virksomheder m. dampkraft.
158. For perioden 1872-1882.
159. På basis af oplysninger fra Industri- og Erhvervstællingerne 1871/72, kartotekiseret afskrift på EA, og Bayer 1882.
160. Dette er den bærende idé i Willerslev, 1952, men udtrykkes af samme forf. også i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 1954, s. 242-62.
161. Willerslev 1952, s. 76.
162. Willerslev 1952, s. 71ff, hvor han på denne baggrund udråber København, Odense, Horsens, Fredericia og Aalborg som industrielt "gennembrudte" byer o. 1872. Iøvrigt lever Randers først op til kravene ca. 1895.
163. Svend Aage Hansen 1970, særlig s. 11ff om definitionerne på "den tidlige industrialisering" og periodekarakteristik. Se s. 19 om fordelingen af varetyper.
164. Årsberetning 1897.
165. For en summarisk gennemgang af disse emner, se Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840-1914. En kommentar om teori, faser, dampmaskiner m.v., *Historisk Tidsskrift*, bind 87, hft.2, s.347ff.
166. Se eksempelvis *Randers Dagblad* 15.01. og 22.02.1902.

Købmænd i Århus 1840-1850

AF JACQUELINE HOUTVED

Med udgangspunkt i de bevarede handelsbøger fra 5 Århuskøbmænd skildrer Jacqueline Houtved handelen i Århus i 1840'erne. Det viser sig, at der er forskelligheder i forretningernes struktur, såvel hvad angår varesortimentet som handelspartnerne.

Den danske købmandsstand var under forandring i 1840'erne. De mest direkte følger af Napoleonskrigene og den krise, deres afslutning styrkede landet ud i, var så småt ved at være overvundet. En ny tid var på vej, og det, der var tilbage af købmandsstanden, mødte dens udfordringer ved at udvikle en ny og anderledes handelsstruktur. Men hvilken? Og hvordan gik det den enkelte købmand i denne overgangsperiode?

Provinsen havde overtaget meget af den tidligere københavnsk dominerede fjernhandel. Dels havde det været nødvendigt efter hovedstadens økonomiske kollaps¹. Dels var det praktisk, nu hvor den begyndende industrialisering åbnede markeder ude i Europa for provinsens handel med landbrugsvarer. Udførelsen organiseredes stadigvæk fra de lokale havne og på baggrund af købmændenes oplandshandel; men hvor den før i tiden blev fragtet til Norge, hertugdømmerne og København, en handel, der var baseret på småskibsfarten og som sagtens kunne håndteres af en enkelt købmand, måtte den nu, for at kunne betale sig, samles i større partier, ligesom de nye, fjernere aftagere stillede højere krav til kvaliteten. Dette, og den længere ventetid fra de første indkøb blev foretaget og til fortjenesten var i hus, krævede kapital i et omfang, som provinshandelsstanden aldrig før havde haft behov². Og dermed opstod et skel i denne hidtil temmelig homogene gruppe købmænd. Kun de, der var kreditværdige nok til at rejse kapital i f.eks. Hamborg, kunne opdyrke eksportmarkedet, og mens denne nymodens engros-handel således lod de større købmænd vokse med opgaven, fortsatte resten

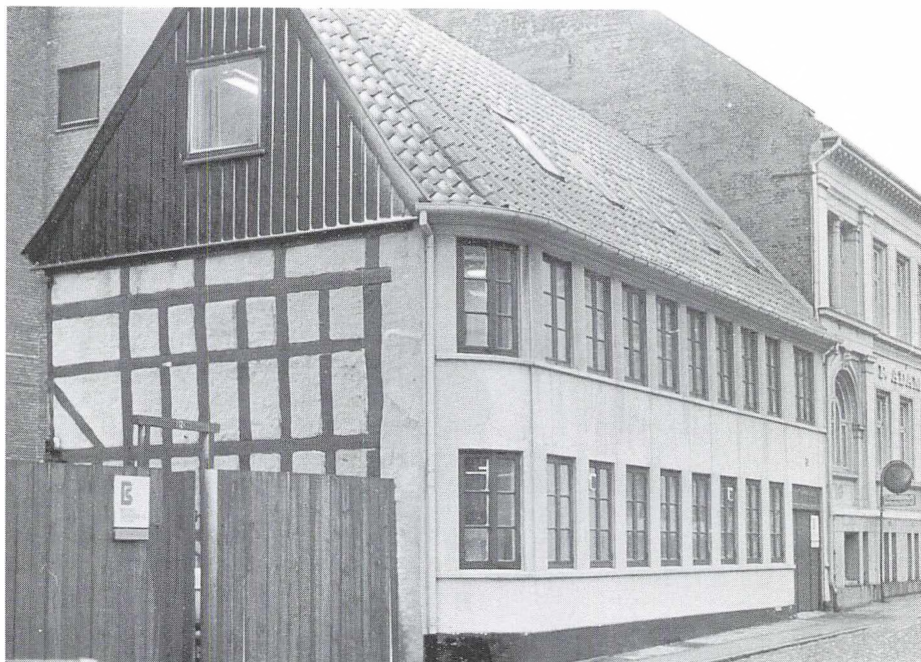
C.F.W.Lewerkhuusens Mindegade 12 set inde fra gården. Købmandsgården var endnu i 1840'erne både hjem, forretning, lager og ikke mindst handelsplads for de fleste købmænd. Bønderne kørte deres vogne direkte ind i gården, hvor handler blev sluttet og landbrugsvarerne læsset af og stuvet ind på lageret.

Foto i Århus kommunes biblioteker. Lokalhistorisk Samling.

deres lokale handel baseret på købmandens traditionelle funktion som byens forbindelsesled til omegnens landboere³.

Det var imidlertid ikke kun eksporten, hvis omfang øgedes. Stigende omsætning gav større købekraft og almindelig velstandsstigning i befolkningen, hvilket igen skabte omsætning i andre grene af handelen. Importen af kolonialvarer tog til og efterspørgslen efter færdigvarer – udenlandske som hjemlige – ligeså. Der blev plads til en ny type købmænd, der ernærede sig udelukkende ved detailhandel⁴.

Denne differentiering af købmandsstanden var blevet gradvis tydeligere op gennem 1820'erne og 1830'erne; men den fik aldrig noget formelt udtryk. Erhvervsbetegnelsen "købmand" dækkede altså ved indgangen til 1840'erne hele 3 forholdsvis afgrænsede erhverv, der arbejdede inden for de samme rammer i næringslovgivningen⁵.

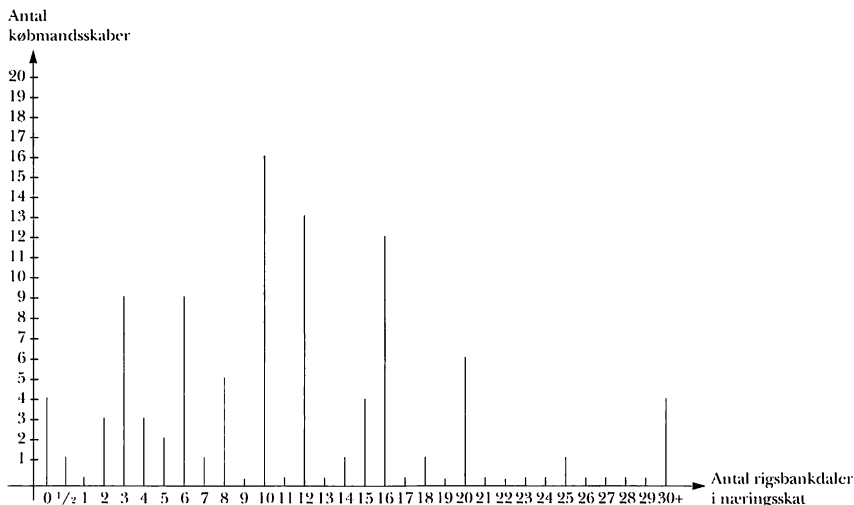

C.F.W. Lewerkhuusens forhus, som det så ud efter en gennemgribende restaurering og tilbageføring i 1970'erne. Huset havde i mellemtiden, fra engang før 1916, været udstyret med de store udstillingsvinduer, som nu synes uløseligt knyttet til forretningslokaler; men i 1840'erne arrangerede købmændene endnu deres varer bag sprossevinduer. Foto i Århus kommunes biblioteker. Lokalhistorisk Samling.

Århus var et godt eksempel på dette. Byen var relativt stor for tiden og havde en gunstig beliggenhed for Jyllands søværts forbindelser med omverdenen, hvilket gav handelen en forholdsvis vigtigere plads i byens erhvervsliv end i andre provinsbyer af samme størrelse. Ellers var den meget almindelig. Der var for så vidt intet, der i 1840'erne varslede det økonomiske og befolkningsmæssige boom, byen skulle opleve i anden halvdel af det 19. århundrede⁶.

Til gengæld giver byens ligningslister for årene 1846-1848 en mulighed for at kigge de enkelte købmænd lidt i kortene. Per Boje anviser i sin afhandling "Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847" en mulighed for med lidt forsigtighed at omsætte købmændenes pålignede skat⁷ i en tilnærmet differentiering af erhvervet i de 3 undergrupper: storkøbmænd med omfattende engros-handel (A), mellemstore købmænd med traditionel

Århusianske købmænds næringskat i 1848

Kilde: "Classification over de forskjellige Skatteydere i Aarhus pro 1846, 1847 og 1848 inddelt efter de forskjellige Næringsveie" i Århus købstads kærnerarkiv.

Figur 1.

bondehandel (B) og små detailkøbmænd (C). Boje anslår de enkelte grupper til at have omfattet henholdsvis 10-20%, 45-65% og 30-40% af den samlede bestand og anbefaler i øvrigt, at man, idet man hele tiden holder sig for øje, at skatteansættelser *må* være et temmelig arbitrært mål for erhvervsbestemmelse (!), lægger snittene i naturlige "slip" i talrækkerne⁹. (se figur 1).

Det er ikke til at sige, hvilken form for handel de 4, der ikke betalte næringsstakst, og som altså var inaktive, kunne have haft. Resten, 84 enkeltpersoner og 7 partnerskaber eller kompagnier, deler sig relativt naturligt ved 9 og 17 rigsbankdaler. De fordelte sig altså på godt 36% detailhandlere, godt 50% gammeldags købmænd og godt 13% grossister. Over halvdelen af kompagniskaberne hørte til blandt grossisterne⁹.

Man kan imidlertid komme endnu tættere på. På Erhvervsarkivet opbevares regnskabsbøgerne efter en del købmænd fra forrige århundrede, og af dem har 5 været aktive i Århus i 1840'erne. Det drejer sig om:

Søren Møller Dinesen (SMD)
Jens Lauritzen Hasselbalch (JLH)
C.F.W. Lewerkhuusen (CFL)
Jørgen Adolph Prior (IAP)
Christian August Rodtwitt (CAR)¹⁰

Når netop disse 5 er bevaret, hænger det sammen med, at de vistnok alle havnede i skifteretten; men når undtages denne beklagelige omstændighed, var de vidt forskellige. De fordelte sig over 2 af erhvervsgrupperne, og der var en vis forskel på deres udvalg. Egentlig specialisering var der ikke tale om, for de forhandlede alle foruden hør- og urtekram en skønson blanding af "hinandens" varer; men der var ganske tydelige hovedinteresser.

Søren Møller Dinesen var en mellemstor købmand med en større gård i Mejlgade, dengang Middelgade, der hvor nu nr. 80-82 ligger. Her slog den tidligere skipper sig ned i 1834 for at tage borgerskab som købmand, hvorpå han straks begyndte at tage aktiv del i byens liv, først som havnekommissær fra 1836 og siden en kort overgang mellem 1838 og 1839 som medlem af borgerrepræsentationen. Her boede han med sin kone, enken efter en kollega, og resten af sin omfangsrige husholdning, mindst 5 børn og hele 7 tjenestefolk, indtil sin død 62 år gammel i 1850. Herfra solgte han trælast til byggerier og udbedring af skibe i stor stil, hvortil kom betragtelige mængder kul og jern. Desuden havde han en betydelig handel med landsbrugsvare¹¹.

Jens Lauritzen Hasselbalch gik fallit i november 1842, for tidligt til at ligningslisterne kan nå at indikere hans styrke. Hans handel fra adressen Studsgade 197, nu 20, bærer imidlertid et tydeligt traditionspræg med opkøb og forhandling af landbrugets produkter og import og distribution af salt. Dette supplerede han med et stort udvalg af forarbejdede dagligvarer. Efter sin fallit, der i øvrigt trak længe ud – den spøjte endnu på rådstuen i 1847 og havnede i sidste ende i højesteret – boede han en kort overgang hos sin svigerfamilie, hvorefter han blev toldbetjent, først i Rødby og siden i Nyborg. Ikke før langt senere, i 1851, lykkedes det ham at blive udnævnt til toldassistent i Århus, hvor han flyttede ind i en 3-værelses lejlighed på Fredens Torv 966, idag Fredens Torv 5; men trods det lange fravær var han ikke blevet glemt af sine tidligere kolleger. Rodtwitt genåbnede hans konto til husholdningsbrug¹².

C.F.W. Lewerkhuusen var, at dømme efter det varesortiment han førte og den omsætning han havde over havnen i Århus¹³, den mest konservative af vore købmænd, og næringskatten placerer ham da også med 16 rbd. i 1846 og 1847 og 10 rbd. i 1848 blandt B-købmændene, de traditionelle bindeled mellem bønderne og de nære markeder. Lewerkhuusen besad desuden en del ejendomme rundt omkring i byen, som han jævnligt averterede til salg eller til hel eller delvis udlejning. En af disse var Mindegade 339, hvor nu Mindegade 10-12 ligger, og som han flyttede sin forretning til i 1847. Den havde tidligere været drevet fra den noget større nabobygning, der var kendt som Kasernegården (Mindegade 340, nu 8 – Hans Broges Gård blev opført på grunden kort tid efter). Måske var det denne indskrænkning, der satte spor i Lewerkhuusens pålignede skat mellem 1847 og 1848. Eller det kunne være sygdom. Den sørgende enke omtaler i dødsannoncen mange år senere Lewerkhuusens notorisk svage helbred¹⁴.

Jørgen Adolph Prior var også mellemstor. Desværre begrænsede han med sikker sans for det væsentlige sine reskontri til at omhandle det, andre folk skyldte ham, så det kan være svært at se præcis, hvilke varer han indkøbte til sin krambod. Til gengæld havde han en udstrakt handel med og eksport af skind og huder¹⁵, en handel, som han i 1848 prøvede at udvide til også at omfatte korn. Det var to år efter, at han var flyttet fra "Købmand Koldts Gaard" i Klostergade, nuværende 20-22, til hjørnet af Studsgade/Graven, og to år før han gik fallit. Prior synes i øvrigt at have været en stridbar type. I november 1845 rodede han sig ud i en offentlig fejde på kvaliteten af sine farver, som bølgede frem og tilbage mellem ham og Christian August Rodtwitt på den ene side og den apoteker-uddannede købmand Tarliong på den anden¹⁶. Kun 3 år senere, i 1848, måtte han igen forsvare sig. Denne gang mod anklager for medskyld i tyskernes besættelse af Århus¹⁷.

Endelig er der detaillisten: Christian August Rodtwitt. Ved folketællingen i 1845 boede han i en del af Lewerkhuusens førnævnte ejendom, Mindegade 339A (12), sammen med sin 3 år ældre kone, parrets 1-årige datter og en tjenestepige. Idyllen skulle ikke vare ved. Det kan være svært at se præcis, hvornår fallitten blev en kendsgerning; men den lange bobehandling afsluttedes først i 1852(?), og de næste oplysninger i Århus Stiftstidende omhandler hustruens død i København i 1881. Selv døde han antagelige i Amerika nogle år tidligere.

Studsgade set fra hjørnet af Paradisgade kort før århundredeskiftet. Længst tilbage i billedet anes Studsgade 20, tidligere J.L.Hasselbalchs købmandsgård, der i 1888 var blevet overtaget af Arbejdernes Forbrugsforening og indrettet til bl.a. bageri. Der blev også både brygget øl og handlet med brændsel fra ejendommen, da dette fotografi blev taget. Produktionskollektivet summede af aktivitet som købmandsgården godt 50 år tidligere. Bygningen eksisterer endnu.

Foto i Århus kommunes biblioteker. Lokalthistorisk Samling.

Mens han levede havde han, ganske i overensstemmelse med de forventninger man måtte have til en købmand i gruppe C, ingen kontakter i landbruget; men han var samtidig stor nok til i mange tilfælde at gå uden om Hamborg, når han hentede isenkram og kemikalier, varer, som han i øvrigt gerne solgte videre til interesserede kolleger¹⁸.

Som det fremgår, spændte vore købmænd, trods deres forankring i fagets traditionelle alsidighed, vidt over handelspektret, og forskelle i omfang som i udvalg fik konsekvenser for deres handelsorganisering.

Handelsmønstre

Den indenbys handelsscene

Tager man udgangspunkt i den nødvendige kontakt til de andre lokale handlende, er det første, der slår én, den utrolig store (regi-

strede) kontaktflade vore købmænd havde. Af de 125 købmænd og købmandsfirmaer, der var aktive i Århus i løbet af 1840'erne¹⁹, havde Dinesen mellemværender med 41, Hasselbalch med 59, Lewerkhuusen med 49 og Rodtwitt med 42, – altså fra en tredjedel til knap halvdelen af den samlede købmandsstand²⁰. Desværre figurerer mange af disse kontakter ikke i ligningslisterne²¹; men udregner man den procentvise fordeling for resten, nås følgende resultat: A: 18%, B: 51% og C: 31%. Sammenlignet med den ovennævnte århusianske "normalfordeling": A: 13%, B: 50% og C: 36% viser det en forventelig overrepræsentation af de større købmænd. Større handlende er jo netop større handlende i kraft af en større omsætning og forholdsvis flere handelsforbindelser end mindre handlende, hvilket må slå igennem i statistikken.

Underopdeles forbindelserne på vore enkelte købmænd, sker der imidlertid noget interessant:

	A	B	C
Søren Møller Dinesen	29%	44%	26%
Jens Lauritzen Hasselbalch	13%	57%	30%
C.F.W. Lewerkhuusen	16%	51%	32%
Christian August Rodtwitt	16%	48%	35%

Lewerkhuusen lægger sig nær gennemsnittet; men Dinesen, Hasselbalch og Rodtwitt viser sig at have haft en tydelig forholdsmæssig overvægt i henholdsvis gruppe A, B og C, et symptom på variationer i handelen, og et symptom, der peger langt ud over bymurene omkring Århus købstad.

Landbrugseksporten

Handelen med landbrugsvare var et af de områder, hvor erhvervsdifferentieringen virkelig slog igennem. Bondehandelen forvandlede sig fra udgangspunktet for eksport i sig selv til kun at være det første led i den lange kæde af opkøb, udvekslinger og videresalg, der strakte sig op gennem handelsstanden, alt mens partierne voksede til afsætningsmoden størrelse.

Det absolut mest krævende produkt i den henseende var kornet. Både Dinesen, Hasselbalch og Lewerkhuusen var involveret i handelen med det; men på forskellige niveauer. Hasselbalch og Lewerkhuusen supplerede kun deres egne direkte opkøb ganske let med en smule korn fra købmænd i gruppe C, før de solgte det videre. Det drejede sig sandsynligvis om produkter, som disse havde været

nødt til at tage i betaling af landlige kunder²². Hasselbalchs absolut største aftager fik typisk 100-200 tdr. ad gangen²³; men ellers var det almindeligst 20-30 tdr., der skiftede hænder, når han solgte kornet videre til sine kolleger i gruppe B. Lewerkhuusen foretrak tilsyneladende de gamle handelsmønstre: At afskibe mindre, blandede partier til de nære, kendte markeder uden egentlig modtager, men med en betroet skipper, der kunne tage sig af afsætningen, eventuelt i form af tuskhandel²⁴.

Det er fristende at se også nogle af Dinesens afskibninger i det lys. Selv om det, at der ikke findes vidnesbyrd om de indgåede handler i hovedbøgerne, kan betyde, at afregningen gik over Hamborg²⁵. I løbet af 1844 var han på havnen for at sende ladninger eller delladninger af landbrugsprodukter af sted 7 gange. I enkelte tilfælde sendte han varer med flere skibe eller til flere destinationer. Ialt gik 3 partier (smør og levende kvæg) til København, 3 partier (smør og bankebyg) til Norge og 4 partier (havre og forarbejdede landbrugsprodukter) til England, heraf to ladninger, der var specificeret nærmere til London og Jersey (henholdsvis 35 og 160 tdr. havre)²⁶.

Til alle disse levnedsmidler kom den udstrakte og komplekse handel med talg, kreaturknogler og huder, landbrugets spildprodukter, som ikke synes at have interesseret Dinesen. Hasselbalch og Lewerkhuusen derimod opkøbte temmelig bredt, *hvad* de kunne skaffe, *hvor* de kunne skaffe det, sædvanligvis i temmelig små partier. Disse blev så samlet solgt til de allerstørste købmænd i byen eller simpelthen ud af byen til grossister i København og Altona²⁷. Selv Prior eksporterede tørre kalveskind til Flensborg 2 gange i løbet af 1844, i alt godt 100 stk²⁸. En del af disse landbrugets spildprodukter gik direkte til forarbejdning hos lysestøbere og bundtmagere, indenbys eller udenbys²⁹.

Hvorom alting er, lod Dinesen langt hovedparten af sin kornhandel gå ad de nye kanaler, et trin højere oppe end Hasselbalch. Ikke kun var hans forbindelser på landet større og flere, han fungerede også som opkøber for flere af byens virkelig store købmænd. På bestilling og mod klækkelige forskud påtog han sig at sammensætte partier på ikke sjældent både 2 og 300 tdr. byg eller hvede³⁰, som han fremskaffede ved opkøb hovedsageligt fra de andre købmænd i gruppe B, også Hasselbalch og Lewerkhuusen³¹. Halvdelen af de leverandører, der forsynede ham med landbrugsprodukter, tilhørte denne gruppe, langt over halvdelen af aftagerne tilhørte gruppe A. Af de 10 A'ere i

hans indenbys berøringsflade havde de 8 kommissioneret opkøb hos ham, finansieret med klækkelige forskud fra Hamborg.

Her var et omvendt distributionssystem i sin vorden. Et "koncentrationssystem" for de vigtige eksportartikler, suppleret med en tæt underskov af uafhængig småeksport, der kunne tage form af en nichepræget formidling af landbrugsråvarer, der endnu tillod selv relativt små købmænd at stå i engros-leddet.

Råvarer

Den temmelig udfarende position, som Lewerkhuusen og – med færre og større sendinger – Dinesen indtog på eksportfronten, synes også at have afspejlet sig i deres import. I hvert fald ville det være temmelig oplagt for den skipper, der tog til Norge, at tage tømmer eller jern med tilbage som returlast, og netop handel med disse varer udgør ganske rigtigt en vigtig del af deres hjemlige forretning. Vi kan desværre ikke vide, hvordan transaktionen rent teknisk gik for sig. Der kan have været tale om tuskhandel, hvor skipperen i sin egenskab af købmandens forlængede arm byttede landbrugsvarer lige over for trælast og metal; men han kan også have solgt dem regulært og derpå opkøbt råvarerne ved at betale med penge eller – hvad der nok var sandsynligere – med en anvisning³² på penge til afhentning hos den person, der aftog landbrugsvarerne. Endelig kan handelen have været formidlet ved anvisninger eller vekslers i et bankierhus i København eller Hamborg.

Det sidste var som sagt næsten med sikkerhed tilfældet med de ladninger, der blev sendt til England. Også herfra kom der tilsyneladende returlast; den kunne bestå af stenkul og jern³³, og stenkul tilhørte også de varer, som Dinesen handlede en del i.

Det er i denne forbindelse vigtigt at huske på, at tiderne stadig talte for at undgå alt for letsindig omgang med de rede penge. Købmændene skånedes hinanden for alt for store dræn i likviditeten ved så vidt muligt at modtage afregning i naturalier og først derefter saldere endeligt med penge.

Det er i ovenstående, vi skal finde forklaringen på mønsteret i Dinesens indenbys engros-handel med stenkul. Med 5 leverandører og 8 aftagere i handelsstanden kunne det ligne mellemhandel; men får man set nærmere efter, kan 3 af de 5 "leverandørers" leverancer umiddelbart identificeres som led i en afregning, og renset for dem fremtræder Dinesen i et andet lys.

Gården bag Studsgade 20 omkring 1900 med brødvogn og ansatte fra Arbejdernes Forbrugsforening foran den gamle lagerbygning, hvor J.L.Hasselbalch i sin tid opbevarede alt fra korn, salt og kaffe til båndjern og vitriol. Som købmand havde han mulighed for at tage varer over en vis mængde i såkaldt kreditoplæg. Det betød at han hos toldvæsenet kunne få henstand med konsumtionen, den forbrugsafgift, der indtil 1850 opkrævedes ved indførsel af varer til købstæderne. Denne blev så afdraget løbende eller evt. først når varen var solgt. Foto i Århus kommunes biblioteker. Lokallhistorisk Samling.

Langt lettere at gennemskue er hans handel med andre råstoffer (i.e. tømmer og jern, der ofte solgtes sammen). De rå tal giver 6 leverandører, heraf 4 A'ere, og hele 15 aftagere, hvoraf mindst 7 er B'ere. Læg til begge varegrupper alle de håndværkere og bygherrer, som Dinesen forsynede, og der tegner sig et billede af en handlende, man måtte regne med, når det gjaldt de grovere varer.

Salt

Var det derimod salt, man interesserede sig for, var Hasselbalch et godt bud. Såvel i 1840 som i 1841 modtog han større skibsladninger af det fra Liverpool. I 1840 synes skibet at være kommet ind lidt sent, kun lige akkurat tids nok til efterårsslagtingerne. I hvert fald

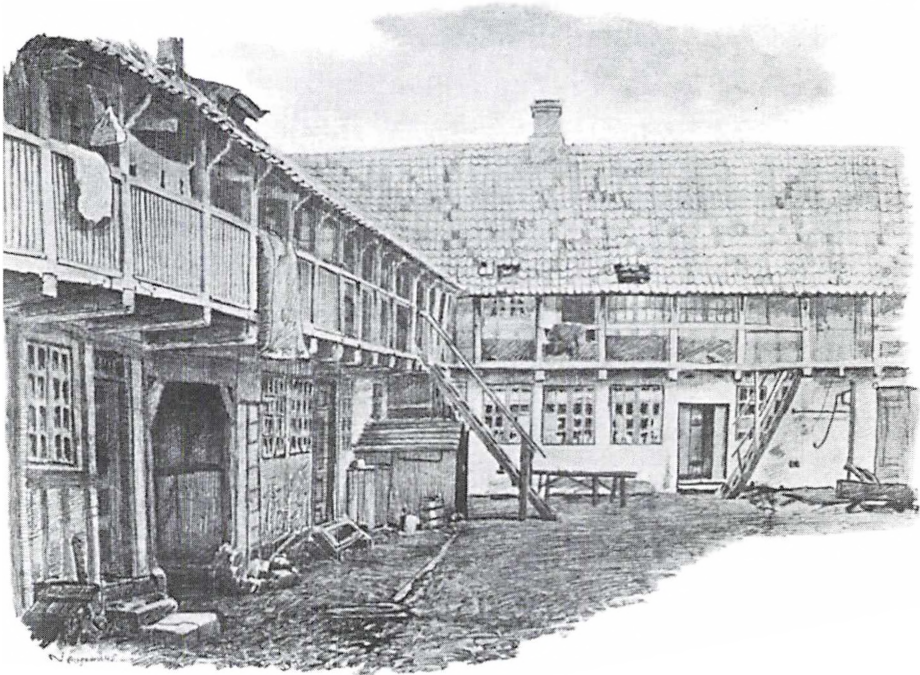
blev det meste af lasten afsat den 16. oktober³⁴. I 1841 var lasten i havn allerede en gang i juni med kaptajn D. Kremer fra Elmshorn nær Hamborg, om hvem det nærmest tilfældigt er angivet, at han var kommet med salt fra Liverpool³⁵. Det år forløb handelen i et mere adstadigt tempo. Og hvem var det så, Hasselbalch på denne måde forsynede? Blandt kunderne befandt sig forbavsende få ikke-købmænd, og meget få udenbys folk overhovedet³⁶. Til gengæld var der 2 A'ere, 13 B'ere, 9 C'ere og 9 ubestemmelige, der snarere befandt sig ved bunden end i toppen af købmandsstanden. Saltet blev solgt i partier på op til 50 tdr.³⁷, men med det typiske antal på 15-20 for B'ere og 6 for C'ere, og kunderne kunne få det fortoldet eller ufortoldet, som de ønskede det. Det vil sige, at det kunne overføres direkte fra Hasselbalchs kreditoplag til kundens³⁸. I tilgift fik mange af de mindre handlende en pæn lang leverandørkredit at løbe på.

Belønningen for det store udlæg, som denne import må have krævet, kom i form af øget omsætning og flere forbindelser, idet flere af de købmænd, som vi første gang møder i Hasselbalchs konto pro diverse³⁹, senere dukker op med deres egen konto. Det var blevet nødvendigt at satse.

Færdigvarer og kemikalier

Og satse var netop, hvad Rodtwitt gjorde. Fra sin detailforretning drev han en stedse mere omsiggribende handel med isenkram og kemikalier og havde efterhånden opbygget sig en god, solid kundekreds blandt de mellemstore købmænd, hvortil kom en del af de mindre.

Det var ikke noget han var kommet sovende til. Han stod en tid i direkte forbindelse med glasværket i Frederiksfeld i Slesvig-Holsten, men afbrød kontakten i 1846 uden at saldere endeligt og med en tilskrift i hovedbogen om, at der havde manglet to sylteglas. Siden skiftede han til Conradsminde i Nordjylland, der forsynede ham med glasvarer helt frem til hans fallit⁴⁰. Hele denne historie havde været uinteressant, hvis ikke den havde været så typisk for Rodtwitts handelsforbindelser. Rigtig mange af hans fjernere kontakter nåede aldrig ud over den første forsigtige sending. Om det var på leverandørernes eller Rodtwitts foranledning er ikke til at vide; men afstandene påbød forsigtighed med nye klienter, og hvis der ikke blev afregnet prompte på det første parti varer, blev forbindelsen hurtigt afskrevet. Der er eksempler nok på, at Rodtwitt godt kunne være

S.M. Dinesens gård, Mejlgade 80-82, set indefra. Billedet er tegnet få år før 1899, hvor Mejlborg brændte og tog det meste af det omliggende kvarter, købmandsgården inklusive, med sig. Under S.M.Dinesens ejerskab havde bygningen været rammen om en velfungerende forretning med adskillige vekselrerforbindelser i Hamborg foruden eget skib, Fredshåbet, i søen. Den tidligere skipper slap aldrig helt det våde element. Tegning 1895 af Jens Ølsgaard.

hurtig; men enten har han ikke altid kunnet afse pengene, eller også har han tilsyneladende ikke været interesseret i at fortsætte kontakten.

De indenbys forbindelser derimod plejede han. Introducerede han nye varer, fik de dem i udvalg med aftale om, at de kunne returneres, hvis de ikke blev solgt, en politik der også blev brugt over for handlende i de mindre købstæder op langs den jyske østkyst¹¹. I virkeligheden drejede det sig om en almindelig handelspraksis. Kunne leverandøren ikke få sin betaling, kunne han i det mindste få sine varer igen. Rodtwitt brugte det selv ved enkelte lejligheder over for sine leverandører¹².

Alt dette kunne give indtryk af en grossistvirksomhed; men i realiteten solgte Rodtwitt sjældent partier på mere end en eller to kam-

merpotter, ildtøj eller sigter ad gangen. Han var og blev en lille købmand, og som sådan et fordyrende mellemed. Havde man brug for store og stadige leverancer, og havde man tilmed adgang til at bruge vekslere, der med deres retsligt bindende garantier lettede betalingerne, så importerede man hellere selv¹³. Også her gjaldt det imidlertid, at én handel helst skulle være afregnet, før den næste blev indledt¹⁴.

Dagligvarer

Nok det mest rodede og komplekse billede af handelen overhovedet melder sig i det øjeblik, man forsøger at få et overblik over om sætningen af de mere dagligdags og forbrugsrettede varer.

Med indførslen går det fint. Kolonialvarerne kom i stort omfang til provinsen over Slesvig-Holsten; men København begyndte at komme med igen i løbet af 1840-erne¹⁵, hvilket også afspejler sig i vore købmænds udenbys kontaktnet. Det kan være svært at holde leverancerne ude fra isenkramleverancerne; men det er strengt taget heller ikke nødvendigt, for handelen var på mange måder organiseret ligedan: Små mængder, der afregnedes ved personlig kontakt, ved mellemmand, ved anvisninger eller vekslere.

Andre leverandører af dagligvarer var de begyndende hjemlige industrier. Omkring halvdelen af vore købmænds leverandører var tobaksfabrikker og sukkerraffinaderier – og brænderier ikke at forglemme. Kontakten til disse vanskeliggjordes af, at de ikke var interesserede i varebytte undtagen i ganske specielle tilfælde, hvor købmanden selv kunne levere råvarerne til produktionen¹⁶. Endnu en oplagt opgave for vekslere; men stadig relativt gennemskueligt.

Mere vanskeligt bliver det, der hvor varerne dukker op blandt de indenbys forbindelser. Jo vist var der da større partier i omløb mellem de større købmænd, og vist møder man i materialet folk, der nærmest virker som en slags agenter på denne eller hin dagligvare¹⁷. Men i det store og hele præges billedet af den udstrakte brug, man gjorde af netop dagligvarer i den afregning af de indbyrdes mellemværender, der blev berørt tidligere. Her var en gruppe let omsættelige varer, som alle købmænd havde brug for at føre. Resultatet er et uoverskueligt og umiddelbart forvirrende net af transaktioner, der spinder sig igennem hovedbøgerne. Der er kun en side af den om sætning, der skal få et ord med på vejen her, og det er lånene. Netop fordi det var varer, som alle købmænd burde føre, var det kede-

ligt at stå og være løbet tør, en situation, der let kunne opstå i en tid, hvor det var klogt at minimere den værdi, der til enhver tid måtte ligge bundet i varelageret¹⁸. Når det skete, kunne det blive nødvendigt at låne varer af en kollega, indtil man selv kunne skaffe sig et parti igen, hvorefter man returnerede varen ..., samme mængde, samme værdi. Disse varelån blev givet og taget på alle niveauer i købmandsstanden¹⁹; men handlende i gruppe C havde dem givetvis oftere behov. Rodtwitt var involveret i 9 handelsforbindelser, hvor parterne på et eller flere tidspunkter forstrakte hinanden med lån. Det drejede sig næsten udelukkende om gamle prøvede kontakter (7 B'ere & 2 C'ere), og i 6 tilfælde gik lånene begge veje. Herudover var der en, som lånte af Rodtwitt, og 2, der lånte til ham²⁰.

Sammenfatning

Med denne artikel er det hensigten at beskrive handelen, som den var organiseret omkring 5 købmænd i Århus i 1840'erne. De er pænt spredt inden for købmandsstanden, en mellemstor købmand med engros-tendenser, to (tre) mere traditionelle handlende og en – om end temmelig aktiv, detailhandler.

Den arbejdsdeling, som benævnelserne er udtryk for, var i vid udstrækning dikteret af ydre forhold – primært deres indbyrdes størrelse og den deraf følgende lettere eller sværere adgang til kredit; og denne arbejdsdeling kan sandsynligvis overføres direkte på standen som helhed. Det samme gælder de handelsformer, der er skitseret i afsnittet om handelsmønstre. Skik og brug i forbindelse med vareoverførsel er erhvervsmæssigt fælleseje og vedtagne normer, der ikke kan varieres efter forgodtbefindende.

Derimod må vore købmænd i højere grad selv have *valgt*, hvordan de ville møde den udfordring, der lå i at forsøge at bedre/styrke deres position i handelen. Lewerkhuusen holdt stædigt fast ved det gamle handelsmønster. De andre synes derimod at følge en tendens. Så forskellige deres udgangspunkter var, og så afvigende midler, der stod til deres rådighed, søgte de alle at imødegå den øgede konkurrence om kundernes og kreditorernes gunst med en form for specialisering. Det er selvfølgelig ikke til at vide, om det netop var det, der bragte dem i skifteretten; men det kunne jo tænkes, at de bare ikke havde gjort det godt nok.

*Anvendte kilder**Erhvervsarkivet (EA).*

- Søren Møller Dinesen (SMD), købmand
hovedbog 1833-1850,
Jens Lauritzen Hasselbalch (JLH), købmand
hovedbog 1840-1842,
Jørgen Adolph Prior (IAP), købmand
reskontro 1842-1844
" 1844-1845,
Christian August Rodtwitt (CAR), købmand
hovedbog 1842-1851 (CAR I)
" 1847-1851 (CAR II)
faktura- og kalkulationsbog 1846-51 (CAR III)

Landsarkivet for Nørrejylland (LAN).

Århus toldarkiv	B299;
Toldkopibog, indgående 1841	473
Toldkopibog, udgående 1843	474
Konsumtionskopibog 1844	624
Kreditoplagskopibog 1847	722
Kreditoplagskopibog 1849-1850	723

Iøvrigt fra EA.

- Århus købstad
R II : Kæmnerarkivet -1848-
"Classification over de forskjellige Skatteydere i Aarhus pro 1846, 1847 og 1848 ind-
delt efter de forskjellige Næringsveie".
Sejrs Aarhuskartotek (Sejrs AK),
personregisteret, henvisninger til Aarhus Stiftstidende og folketællingerne 1834 og
1845.
C. Hage (udg.):
Haandbog i Handelsvidenskab; Kbh. 1894.
Carl Schack, cand.juris (red.):
Almindelig Brev-, Comptoir- og Formularbog med tilhørende Anhang. (rygt: Mercan-
til Adressebog 1845); Kbh. 1846.
heri indstukket:
Valgbestyrelsen i Århus: Fortegnelse over de valgbare Borgere i Aarhus Kjøbstad, til
Afbenyttelse ved det forestående Repræsentantvalg i Januar Maaned 1848; Århus 24.
dec.1847.
Endelig har jeg fundet uvurderlig hjælp til forståelsen af kilderne blandt det venlige, vidende
og yderst tålmodige personale på Erhvervsarkivet.

Litteratur

- Per Boje: Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-1847; Århus
1977.
Per Boje: Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes
borgerskaber for 1850; Erhvervshistorisk Årbog 1974, s. 35-50.

- Ole Degn og Vagn Dybdahl (red.): Borgere i byens råd 1838-1968; Århus 1968.
- Henrik Fode: Brug toldarkiverne. Her især fra det 19. århundrede – en kildegruppe til næsten alt; Fortid og Nutid 1990, s. 171-204.
- Allan Frandsen: Bonden og købmanden; Fortid og Nutid 1987; s. 1-20.
- Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark, bd. 1: 1720-1914; Kbh. 1984 (3.udg.).
- Chr. R. Jansen (red.): Butik i Århus; Århus 1981.
- John W. Oldam: Købmænd i tal. Fra Århus-listerne i folketællingen 1840; Erhvervshistorisk Årbog 1961-62, s. 148-162.
- Vagn Skovgaard-Petersen: (Gyldendals) Danmarks historie, bd.5 – Tiden 1814-1864; Kbh. 1985.
- C. Fl. Steenstrup: Den erhvervsmæssige Udvikling fra Midten af det 19. Aarhundrede til vore Dage; Jens Clausen o.a. (red.): Århus gennem tiderne, bd. 2; Kbh. 1940, s. 76-178.
- Birgit Nüchel Thomsen: Dansk-engelsk samhandel; Århus 1966.
- endnu upubliceret: Ole Degn: Toldarkiverne for 1969 – Vejledning og nøgle til toldarkiverne i landsarkiverne (1989).

Noter

1. beskrevet nærmere i Hansen, s. 109-112.
2. *ibid.*, s. 84-85. Dette sidste gjaldt i særlig grad varer, der skulle afsættes på det protektionistiske engelske marked, der beskyttede sin indenlandske produktion af korn med en glideende toldskala. Thomsen s. 84-86.
3. Thomsen, s. 99; Boje, s. 83-84.
4. Boje, s. 102.
5. Boje, s. 11-13.
6. Steenstrup. s. 76-80.
7. Boje forsøger i forbindelse med en undersøgelse af købmændenes sociale status at differentiere på den totale pålignede skat, hvori indgår formuetakst og næringstakst, sidstnævnte fastsat ved skøn på baggrund af købmandens *synlige aktivitet*. Han ender med at fastslå, at resultatet mere udtrykker det omfang den enkelte købmand kunne give sin handel, end hans egenkapital (s. 226-228). Her er grupperingen udelukkende foretaget på baggrund af næringstaksterne.
8. Boje, s. 228.
9. blandt de øvrige er én "far og søn"-forretning og én tvivlsom, der løste borgerskab i 1847.
10. vil resten af artiklen blive omtalt: vore købmænd.
11. henvisninger til folketællinger og Aarhus Stiftstidende i Sejrs AK: Dinesen, Søren Møller; og Borgere i byens råd, 1968 s. 59.
12. henvisninger til folketællinger og Aarhus Stiftstidende i Sejrs AK: Hasselbalch, Jens Lauritzen; og CAR I og II: Hasselbalch.
13. LAN: B299: 624.
14. hvor intet andet er angivet: Henvisninger til folketællinger og Aarhus Stiftstidende i Sejrs AK: Lewerkhuusen, C.F.W..
15. også LAN: B 299: 624.
16. beskrevet i detaljer i Butik i Århus, s. 19-20.
17. hvor intet andet er angivet: Henvisninger til folketællinger og Aarhus Stiftstidende i Sejrs AK: Prior, Jørgen Adolph.
18. henvisninger til folketællinger, Aarhus Stiftstidende og slægtsbøger i Sejrs AK.
19. heri medregnet alle, der omtales "købmand" i bare én af de anvendte kilder.
20. Priors elendige regnskabsteknik har kun efterladt vidnesbyrd om 9 sådanne kontakter, et åbenlyst ufuldstændigt materiale, som der ses bort fra i det følgende.
21. SMD: 7; FWL: 12; JLH: 13; CAR: 11 = godt en femtedel.

22. Boje, s. 147.
23. J.L.H: Philip Hartvig Ree & Comp., Århus.
24. Boje, s.84.
25. Boje, s. 124 og 128.
26. LAN: B299:624.
27. J.L.H: Bendix, Kbh., Otto Koch & Drisshaus, Altona, R.M. Frederiksen, Kolding.
28. LAN: B299:624.
29. J.L.H: lysestøber R.M. Frederiksen, Kolding; bundtmager L. Michelsen, Århus; IAP: lysestøber Petersen, Horsens; hattemager Petersen, Horsens.
30. SMD: F.W.Kjørboe; Philip Hartvig Ree & Comp.; Liisberg & Meisner; Liisberg og Nybroe; Niels Malling, alle Århus.
31. SMD: Hasselbalch og Lewerkhuusen, begge Århus; J.L.H: Dinesen, Århus og CFWL: Dinesen, Århus.
32. som en vekslel, men mere afhængig af personlige tillidsforhold, da den står svagere retsligt.
33. Boje, s. 105.
34. J.L.H: Konto pro diverse + de faste kunders konti. (se note 39.)
35. J.L.H: Kapt. (ikke skipper!) D. Kremer, Elmshorn.
36. undtagelsen, der bekræfter reglen: C.A. Heilmann, Aalborg havde et større parti (153,5 tdr.) i kommission.
37. J.L.H: P. Chr. Raae, Århus.
38. Degn, (se litteraturlisten) og Becker-Hansen, se sagregisteret under "kreditoplæg".
39. en blandet konto med handelsforbindelser, som købmanden ikke ventede at have mellemværender med oftere. Både J.L.H og CAR har en sådan.
40. CAR I: Peterstamme Petersen, Frederiksfeldt pr. Rendsborg; CAR II: Kiesemeyer Kielgast & Co, Conradsminde.
41. CAR I: E.N. Kirkerup, Århus (tobakspunge); Emil Secher, Århus; Røse & Gerdes, Århus og I. Storck, Horsens (bandolersko (=sandaler?)).
42. f.eks. fik I. Herskind, Aalborg efter 2 år (!) resterne af et parti tobak tilbage, sammen med afregning for det solgte.
43. men selv om SMD havde mulighed for at trassere temmelig store beløb på Heinr. Fried. Lawaetz & Koch, Altona (max. 33.176 Mark banco på et år: 1846); D.S. Warburgs Witwe & Söhne, Altona (max. 18982,2 Mark banco: 1847) og A. L. Schmidt & Hansen, Kbh. (max. 4276,1,9 rigsbankdaler: 1842), og J.L.H kunne trække vekslers på D.S. Warburgs Witwe & Söhne (max. 3573 Mark banco: 1841) og en enkelt gang på H.F. Lawaetz & Koch (1000 Mark banco: 1842), foretrak de at betale "til NN" eller "kontant med skp. NN" i det omfang det kunne lade sig gøre, og J.L.H brugte i stor udstrækning anvisninger.
44. f.eks. SMD: M. Tvermoes, Kbh.
45. Boje, s. 128.
46. jvf. f.eks. J.L.Hs lysestøber R.M. Frederiksen i Kolding. Det var i øvrigt temmelig almindeligt også i andre forbindelser at handelen var organiseret således. SMD fik malt i betaling for korn (SMD: Proprietær La Cour til Kjærgaard) og leverede brændevin for korn (købmand J. Frandsen), mens J.L.H fik olie af forskellig slags for nogle tønder raps og hørfrø (C. Bang).
47. f.eks. SMD og J.L.H: I.P. Hammershøj, Århus (grøn sæbe).
48. Boje, s. 219.
49. SMD: N.C. Kaas, Århus.
50. *begge veje*: CAR I: Andersen CAR II: H Broge; L. Larsen; Schandorff (Mindegaden) og CAR I og II: I.A. Prior; Søbørg & Kirkerup.
af CAR: CAR I og II: Brønnum.
til CAR: CAR I: B. Lehmann og N.H. Larsen.
Alle Århus.

Danske handelsforsøg på Levanten 1752-65

AF DAN H. ANDERSEN

Tiden 1750-65 regnes normalt for de store erhvervsprojekters tid. Listen over nystartede handelskompagnier, manufakturer og industrier er lang, og næsten allesammen blev de kostbare fiaskoer. Der er flere kandidater til den tvivlsomme ære at have indkasseret de største tab: en af dem er de handelsforsøg på Levanten, som Dan Andersen her skildrer. De indledtes 1752 med afsendelsen af generalkrigskommissær Sigismund Wilhelm v. Gähler til Konstantinopel for at forhandle en freds-, venskabs- og handelstraktat med den tyrkiske Sultan.

Først sent dukkede ideen om storstilet handel på Levanten op i Danmark. Den blev ikke nævnt af Otto Thott i hans Uforgribelige Tanker fra 1735, og i det hele taget spillede Middelhavet ikke den store rolle i hans erhvervspolitiske overvejelser.¹ I sit program for Frederik V's regering fra 1746 anbefalede overhofmarskal Adam Gottlob Moltke en traktat med Porten. Hans begrundelse var dog de politiske fordele. En traktat med Porten ville befordre traktater med de Nordafrikanske Barbareskstater Algier, Tunis, Tripoli og Marokko, da de stod under Sultanens beskyttelse. Desuden ville det være nyttigt at have en traktat med Porten på hånden i tilfælde af konflikt med Rusland over Holsten. Det var den gamle franske og svenske brug af Osmannerriget som modvægt mod Rusland, som Moltke her fremførte i dansk regi.²

Imidlertid er der ingen tvivl om, at styret i denne periode bevidst satsede på at åbne Middelhavet for monarkiets varer og skibe. Det ses af fredstraktaterne med Barbareskerne 1746-53 og oprettelsen af Almindeligt Handelskompagni 4/9 1747. Dette kompagni blev bedst kendt for dets handel på Grønland, Island og Finmarken, men ved oprettelsen var blikket især rettet mod Middelhavet som operationsfelt.³

J.H.E. Bernstorff, dansk udenrigsminister 1751-70, malet af Louis Tocqué 1759. Frederiksborg Slotsmuseum.

Den mand, der skulle blive en af drivkræfterne i Levantforsøget, var på dette tidspunkt ved at blive sporet ind på tanken om at få del i de store rigdomme, der strømmede til især Frankrig fra denne indbringende handel. Som dansk gesandt i Paris 1744-50 arbejdede Johann Hartvig Ernst Bernstorff energisk på at øge danske og norske varers afsætning i Frankrig, og det var emnet for to store afhandlinger 14/4 1747 og 16/9 1748. Toldmæssig ligestilling med Holland var i centrum for hans overvejelser, men han påpegede også flere gange, at for at få mulighed for fragtfart på Levanten måtte Danmark få afskaffet den franske told på 20% for levantiske varer, der førtes til Frankrig på udenlandske skibe.¹

Et handelsfremstød på Levanten lå så at sige i luften, men format og fremgangsmåde var helt uafklarede. Det er typisk for dansk erhvervspolitik i denne periode, at de store projekter gennemførtes med og delvis på initiativ af udenlandske projektmagere. De kom med deres ideer, know how og ikke mindst krav på den danske statskasse. Også her kom inspirationen uden for den politiske ledelse i København. Bernstorffs bestræbelser tiltrak en af tidens projektmagere. Gennem den danske konsul i Neapel, Frederic Lewcam, gjorde han i 1748 bekendtskab med Calzabigi, en italiener, der boede i Frankrig. Hans fortid og position melder kilderne ikke noget om, men Bernstorff blev imponeret over hans viden og tiltrukket af hans ideer om handel på Middelhavet. I februar 1750 modtog Bernstorff en omfangsrig afhandling:⁵

Udgangspunktet for Calzabigis betragtninger var handel med Sicilien og Neapel. Alm. Handelskompagni skulle oprette kontorer og opbygge lagre gennem gunstige opkøb for ikke at blive afhængig af indfødte købmænd. Skandinaviske eksportvarer til Sicilien og Neapel var bl.a. fisk, uld, lærred og videreeksport af varer fra Rusland. Returvarer var tørrede frugter, vin, silke, salt, marmor m.m. Men eftersom det danske behov for disse varer ikke var stort nok til en ligelig samhandel, skulle monarkiets skibe søge videre ind i Middelhavet på jagt efter returvarer og fragter. Danmark skulle bemægtige sig fragten af de store mængder levantiske varer til Sicilien og Neapel. Derfor skulle Danmark søge fredstraktater med Barbareskerne og Porten. Det var nødvendigt at forhandle en traktat med Porten i hemmelighed, da andre lande af frygt for konkurrence ville modarbejde det danske handelsfremstød. Det var et grandioست projekt, hvilket ses af to senere memoranda, hvor Calzabigi anslog

udgifterne til en traktat med Porten og handelsstationer i Levanten til 50-60.000 pund sterling svarende til 250-300.000 rigsdaler.

Allerede her sporedes den første uenighed i den politiske ledelse, som Bernstorff snart skulle blive en del af. Medens han selv så store muligheder i projektet og Calzabigi, var chef for Kommercekollegiet og fra 13/4 1750 fungerende udenrigsminister Berckentin ganske forbeholden. Trods Bernstorffs opfordringer behøvede han ikke flere oplysninger, men ville diskutere sagen, når denne kom til København.⁶

Bernstorff rejste fra Paris den 10. maj 1750. Hans fremtid var usikker. Han var blevet tilbudt en plads i Konseilet og posten som chef for Tyske Kancelli, men som hannoveransk statsborger var han formelt den engelske konges undersåt og behøvede hans tilladelse. Først den 1. oktober 1751 tiltrådte han som chef for Tyske Kancelli. Inden afrejsen opsøgte Calzabigi ham med to nye memoranda om finansieringen af projektet. I al sin enkelhed gik det ud på at få aktionærerne i Alm. Handelskompagni til at indbetale op til 600.000 rdl. ved at udstede 2.000 aktier på hver 300 rdl. Det skulle i parantes bemærket ske uden at underrette dem om det egentlige formål. Med pengene i kassen skulle sandheden røbes for kompagniets direktører og pillen sødes ved et monopol på handel mellem Rusland og Middelhavet. Man kunne også åbne et kontor i Paris, og Calzabigi udnævnte sig selv til leder af kontoret med en imponerende titel og årlig gage på 12.000 lt. (livres tournois). Efter etableringen af kontoret i Paris kunne han selv rejse til Konstantinopel, hjælpe med traktaten med Porten og oprettelsen af handelskontorer i Tyrkiet og Nordafrika.⁷

Projektet bedømmes i København

For en nutidig betragter virker det som et typisk 1700-tals projekt, udtænkt ved en hyggelig kaminild og en vinkaraffel ved hånden, hvor afstande svinder ind, og dårligt vejr, skibbrud, fjendtlige indfødte og uheld i det hele taget ikke eksisterer. Der er noget ulogisk i hele forløbet, hvor der af nogle beskedne handelskontorer i Neapel og på Sicilien vokser et storslået handelssystem på Levanten. Det tyder også på en vis skepsis i København, at det først var efter Bernstorffs ankomst til Danmark i slutningen af maj 1750, at projektet blev overgivet Frederik Holmsted til sagkyndig vurdering. Foruden at være en af Københavns fremtrædende købmænd var han Kommercekollegiets kommitterede i handelsspørgsmål og direktør for

Alm. Handelskompagni. Under alle omstændigheder ville han have en central rolle i hele det levantiske etablissement.

Holmsted godkendte ideen med at forsøge handel med Neapel og Sicilien, men afviste indtil videre totalt en traktat med Porten og hele ekspansionen med handelsstationer i Levanten. Ej heller så han noget godt i at deltage i indenrigsfart mellem områdets havnebyer. Det var for risikabelt. Bedre at returnere med en last salt. Generelt karakteriserede han Calzabigis planer således: "stiger saa høyt at de lige saalidt kand følges, som de Middel og udveye kand bifaldes eller fordres giørlige, hvorleedes de dertil udfordrede kapitaler kunde tilveye bringes." I stedet anbefalede Holmsted langsomme og sikre skridt. Første burde Danmark sikre sig fred med Tunis og Tripoli. Først efter denne "freds tilveye bringelse" kunne kompagniet gå i gang med handelsforsøg i Neapel og på Sicilien. Traktaten med Porten og hele ekspansionen i Levanten var der ingen grund til at gå i gang med, før det var sket, og man var nået længere op i Middelhavet. Man fornemmer, at Holmsted grundlæggende anså traktaten med Porten og hele Calzabigis bygningsværk for at være for dyrt i forhold til udbyttet.⁸

Man kunne fristes til at se denne bedømmelse som mødet mellem den iltre italiener og den kølige nordbo eller den højtflyvende projektmager og den jordbundne købmand, men det var også en konfrontation mellem to forskellige holdninger til den fremtidige danske erhvervs politik. Skulle man fortsætte med forsigtige skridt og indtil videre blot åbne Middelhavet for dansk fragtfart ved hjælp af traktater med Barbareskerne, eller skulle man kaste sig ud i store projekter, hvor handel med Monarkiets egne produkter også spillede en rolle. Holmsted var heller ikke en neutral bedømmer: Hans trang til at se en fremmed projektmager stå i spidsen for Alm. Handelskompagnis handel på Middelhavet har nok været begrænset. Alligevel blev Calzabigi inviteret til København. Bernstorff understregede, at der ikke var besluttet noget endnu. Han skulle mødes med lederne af den danske handel og få kendskab til de danske interesser.⁹ Der var måske tale om et kompromis mellem forskellige opfatteelser i København, hvor man inviterede Calzabigi for at føle ham på tænderne; om ikke andet så kunne man pumpe ham for oplysninger om handel og politik i Levanten.

Der var ikke tale om, at det store projekt blev afvist på forhånd. Calzabigis krav om 12.000 lt. til dækning af omkostninger blev

blankt accepteret. Joachim Wasserschlebe var Bernstorffs sekretær og højre hånd. Han blev i Paris og varetog indtil videre ambassaden. Han var i konstant kontakt med Calzabigi og undersøgte hans forhold med henblik på at få ham til at slå sig ned i Danmark. I august 1750 var han blevet chef for kontoret for det kompagni, der ville konstruere en kanal i Provence. Wasserschlebe var nu noget skeptisk over for fremtiden for denne kanal og hermed Calzabigis stilling i Frankrig. Det var blevet forsøgt før uden held.¹⁰ Der var det pikante ved situationen, at kontakten til Calzabigi blev holdt hemmelig for Bernstorffs afløser Ditlev Reventlow bl.a. ved, at Bernstorff og Wasserschlebe i deres breve brugte en privat kode.

Calzabigi i København

Mødet med det kolde Nord blev på mange måder en barsk oplevelse for Calzabigi. Han rejste fra Paris den 20. januar 1751 med forventet ankomst til København tre uger senere. Han havde fået seks måneders orlov fra kanalkompagniet. I Hamburg blev han alvorligt syg, men overlevede både sygdommen og lægernes kunst og ankom til København den 12. maj 1751. Man beværtede ham glimrende med besøg af hoffets læge og kirurg. Hoffet selv var på Fredensborg, men han mødtes med Moltke og Berckentin. Hans velgører Bernstorff rejste snart efter til sine godser i Tyskland.

Calzabigi brugte ventetiden til at forfatte to memoranda om sine betingelser for at være med til at slutte en traktat med Porten og oprette handelssystemet på Levanten. Foruden en fyrstelig aflønning skulle han udnævnes til Kongens agent i Middelhavet og generalinspektør for dansk handel i Middelhavet. Hans forventning om at være den faktiske leder af forhandlingen om en handelstraktat med Porten viste sig bl.a. i et krav om at være i besiddelse af en kopi af delegationens ciffernøgle og være medunderskriver af traktaten.¹¹ Hvad enten dette var udtryk for selvoverturering eller tænkt som begyndelsen på en orientalsk købslåen i bedste basarstil, så leverede Calzabigi hermed våben og ammunition til at skyde sit projekt i sænk. Der fulgte en ildevarslende tavshed, kun afbrudt af en midt-dagsinvitation fra den franske ambassadør Abbe Le Maire. Calzabigi havde ved flere lejligheder understreget nødvendigheden af at holde de danske planer om en traktat med Porten hemmelig for Frankrig, så dette land ikke modarbejdede forhandlingen. Men han turde ikke afslå invitationen af frygt for at vække mistænksomhed.¹²

Da Calzabigi havde ventet i over en uge, rykkede han overhofmarskal Moltke for et svar. Han fik at vide, at sagen var overgivet til Berckentin, og han blev kaldt til møde i begyndelsen af juni. Det blev et lammende slag for ham. Efter megen høflighed kom dommen: Kongen havde udsat en traktat med Porten og videre tiltag et år. Alle Calzabigis indvendinger prellede af. Berckentin fremhævede specielt problemerne med at skaffe kapital til ekspansionen i Levanten efter traktatens indgåelse, for store fragtomkostninger i forhold til England og Holland samt problemet med at afsætte danske varer i Middelhavet. For at føje spot til skade fik Calzabigi over i købet at vide, at man regnede med, at hans forretninger i Paris presede sig på. Et vink med en vognstang om, at han var uønsket i København.¹³

Hvad var grunden til dette? Calzabigi var trods alt inviteret til København under store omkostninger for at udbrede sig om sine ideer om udvidelse af Danmarks handel og fragtfart i Middelhavet. Meget tyder på en kamp mellem Bernstorff og Berckentin. Selv pegede den fortørnede italiener på sidstnævnte som sin onde ånd. Det var aldrig sket, hvis Bernstorff havde været i København. Dette bekræftes af et brev fra Moltke til Bernstorff i slutningen af maj, hvor Overhofmarskallen både lader skinne en vis skepsis igennem over for Calzabigis planer "...les idées vastes et brilliantes..." og nævner, at Berckentin hverken var imponeret af Calzabigis "prépositions" eller hans "pretensions". I et senere brev gjorde Moltke det endnu mere klart: "Monsieur de B's" manglende tillid til Calzabigi har fået ham til at aflægge rapport om sit møde med ham til Kongen på en sådan måde, at denne har udsat sagen et år.¹⁴ I et brev til Calzabigi et år senere skrev Bernstorff selv, at det var hans store krav, der havde fået hans fjender til at vinde over Bernstorff første gang.¹⁵

Moltkes egen holdning er mere uklar. Han bruger det gamle trick at dække sig bag Berckentin, men man fornemmer som sagt skepsis over for Calzabigi i hans ordvalg. Sandsynligvis et signal til Bernstorff om, at han har trukket støtten til den italienske projekt-mager tilbage. Derimod var der ikke tale om, at Moltke eller den danske udenrigsledelse opgav ideen om en traktat med Porten som indledning til et handelsfremstød på Levanten. Det ses i det enkle faktum, at man gjorde alt for at pacificere Calzabigi, der var ganske fortørnet og krævede kompensation for sine anstrengelser. Han blev udsat for en charmeoffensiv, hvor Frederik V's ikke uanselige

evner i den retning blev benyttet. Han inviteredes til Fredensborg, og den 14. juni havde han et møde med kongen i tre kvarter, og Calzabigi rejste fra Danmark overvældet af kongens charme og venlighed og medbringende 400 dukater og en tobaksdåse.¹⁶

Afvisningen af Calzabigi var imidlertid permanent. Planen gik ud på at holde ham i ro, ikke tilkalde ham på et senere tidspunkt. Det var en afvisning af personen, ikke planen. Parallelt med kontakten til Calzabigi var der en mere eller mindre officiel kontakt til et handelshus, der skulle føre til afsendelsen af en forhandler til Konstantinopel som indledning til et stort anlagt handelsfremstød på Levanten.

Couturier & Co. i Marseille

Det andet projekt startede meget passende i Marseille, der havde monopol på fransk handel med Levanten. Lazare Couturiers handelshus Couturier & Co. var kendt og respekteret, og selv havde han en fremtrædende stilling i byens styrelse. Han handlede på Levanten, og en afdeling i Konstantinopel blev bestyret af den yngre broder Antonio Couturier.¹⁷

I 1748 blev L. Couturier kontaktet af en dansker om muligheden for at slutte en dansk traktat med Porten af samme slags som den svenske fra 1737. Danskeren var Jean George Hansen, etatsråd og købmand i Helsingør. Han kom fra en af byens store købmandsfamilier. Bedstefaderen Hans Hansen var borgmester i Helsingør, og der var i familien tradition for kontakt til Frankrig. Broderen Frederik Hansen var dansk konsul i Bordeaux og adlet med navnet Lilliendal. Selv var Jean George Hansen fransk generalkonsul i Helsingør. I 1744 fik han bevilget 6.000 rdl. af Kommercekollegiet til at rejse til Marseille og undersøge mulighederne for at skaffe en fredstraktat med Algier. Det vides ikke, om han havde andel i den to år senere sluttede traktat, men han overskred i det mindste budgettet med 4.000 rdl.¹⁸

Problemet er, hvilken status hans mission havde. Var der en eller anden form for officiel opbakning? Selv foregav han at være udsendt af den danske regering, og han rådede da også over visse midler. Senere fik hans kontakt til brødrene Couturier officiel karakter, men der var også træk af privat foretagsomhed. Han investerede egne midler i handelshuset i Marseille og afdelingen i Konstantinopel,

Dansk-norske skibes fragtfart på Middelhavet er måske periodens største erhvervsmæssige succes. Området blev først åbnet gennem traktater med de Nordafrikanske Barbareskstaten 1746-53, men få år efter var der næppe en dag, uden et skib et eller andet sted i den danske konges vidtstrakte riger og lande satte sejl mod den "Middellandske Sø". Levanten blev imidlertid aldrig et operationsområde for dansk skibsfart. Med undtagelse af de gyldne tider under århundredets stormagtsopgør var Dannebrog et sjældent syn i Levantens havnebyer." "A Correct Chart of the Mediterranean Sea, Engraved for Malham's Naval Gazetteer 1801". Marinens bibliotek.

hvilket senere gav anledning til et brud mellem ham og brødrene Couturier. Ideen om en traktat med Porten som indledning til omfattende handel på Middelhavet var tilsyneladende blot et led i en større kompleks af planer, der inkluderede større samarbejde med Frankrig, bl.a. at gøre Marseille og Helsingør til gensidige frihavne. På Hansens forespørgsel om en traktat med Porten svarede L. Couturier, at han kun kunne gå ind og forhandle med Porten, hvis den franske minister for marinen og Levanten gav sin tilladelse. Senere kom der kontakt til den yngre broder Antonio Couturier i Konstantinopel. Han og Hansen mødtes i Paris og diskuterede forhandlingen.

Engang i løbet af 1749 eller 1750 tilbød Hansen A. Couturier at forhandle en traktat med Porten for Danmark. Couturier sondrede forholdene i Konstantinopel gennem sin kontakt, stortolderen (Gümrük Emeni) Isaac Aga. Denne var positivt stemt, men understregede dog behovet for tilstrækkelige midler og at sagen blev holdt hemmelig for andre nationer, da de ville bekæmpe en dansk traktat med Porten. Begge brødre skrev til den franske marineminister Rouillé den 8. juli og 14. oktober 1750 for at forklare deres indblanding i denne sag og bede om tilladelse til at forhandle for Danmark. Her eller senere nægtede ministeren at give sin tilladelse. Hansen pressede tilsyneladende på, vistnok bl.a. i et konkret tilbud til A. Couturier 17/10 1750 om at forhandle en traktat, hvilket han fremlagde som et officielt udspil fra den danske regering.

Dette resulterede i flere klarificerende breve fra A. Couturier i begyndelsen af 1751. Her understregede han, at det var helt nødvendigt for ham at have Frankrigs godkendelse og den franske ambassadørs medvirken. Han var fransk købmand og som sådan under ambassadens beskyttelse. Han skulle forsynes med en titel for at kunne forhandle, og frem for alt penge. Hansen havde allerede sendt ham 12.000 lt., men det var ikke nok. Han behøvede 50.000 franske daler og præcise ordrer til deres uddeling, og det var blot smørelse før traktatens indgåelse.

Dette var samtidig med Bernstorffs kontakt med Calzabigi, som rejste til København den 20. januar 1751. Der er intet tegn på, at Bernstorff eller Wasserschlebe kendte til Hansens aktiviteter. Det har heller ikke været muligt at finde ud af, om han havde en officiel bagmand, som f.eks. kunne være Berckentin. I det hele taget har det været umuligt at løfte sløret for begivenhederne i København

mellem juni og september 1751. Men den 10. september 1751 fik generalkrigskommissær Sigismund Wilhelm v. Gähler udstedt instruks, kreditiv, fuldmagt og rejsepas, og en uge senere fik han fra Berckentin ordre til at meddele sit rejsetidspunkt. Her er i det mindste et konkret bevis på, at Hansens mission var kendt i den politiske ledelse. For inden i brevet fra Berckentin ligger nu kopier af de to breve fra A. Couturier til Hansen den 29. januar og 1. februar 1750.¹⁹

Instruksen til Gähler

Gähler skulle rejse til Konstantinopel forklædt som hesteopkøber for den danske konge. Hans virkelige mission var at forhandle en freds-, venskabs-, og handelstraktat med Porten, som svarede til den svenske fra 1737. Hans særinstruks blev meddelt mundtligt af Berckentin, men det er dog muligt at rekonstruere ledelsens intentioner, både hvad angår den taktiske gennemførelse og det langsigtede formål.

Grunden til Gählers forklædning som hesteopkøber skyldtes forventningen om, at de andre magter med ambassader i Konstantinopel og handel på Levanten ville modarbejde forhandlingen. Nogle ville gøre det, fordi Danmark var allieret med deres modstander Frankrig med subsidietraktaten af 1749. Frankrig selv ville gøre det for at undgå dansk konkurrence på den indbringende Levanthandel. Disse forventninger viste sig at holde stik. Gähler blev modarbejdet af alle betydende magters gesandter i Konstantinopel.

Den traktat, som Gähler skulle forhandle, havde ikke blot til hensigt at åbne Levanten for dansk handel og skibsfart. Denne type traktat kaldtes en kapitulation og tilstod den kristne fyrstes undersætter store rettigheder i Osmannerriget i form af kollektiv og personlig beskyttelse, frihed til religionsudøvelse, ret til at dømme i sager mellem egne borgere, frihed for beskatning og chikanerier fra embedsmænd m.m. Den kristne fyrstes undersætter dannede så at sige et isoleret samfund, en såkaldt millet, under ambassadørens ledelse midt i det osmanniske rige. Man har set kapitulationerne som udtryk for og middel til Vestens økonomiske og politiske penetring af riget. Det gav sig bl.a. udtryk i misbrug af barats, de beskyttelsespatenter udstedt af den tyrkiske Sultan, der oprindeligt var forbeholdt et bestemt antal dragomaner (oversættere) tilknyttet ambassader og konsulater. Med barat var dragomanen, hans sønner og

tjenere under den fremmede nations beskyttelse og dermed fritaget for de kopskatte og andre skatter, ikke-muslimske borgere i Osmannerriget var pligtige til. I løbet af 1700-årene solgte de europæiske ambassadører et stadig større antal barats til personer, der kun rent formelt var knyttet til ambassade eller konsulat, og som drev forretning under dække af udenlandsk beskyttelse. I 1793 var der således i Aleppo 1500 personer med barats, hvoraf kun 6 i virkeligheden var rigtige dragomaner ved de stedlige konsulater.

Imidlertid gav kapitulationerne Osmannerriget en række fordele af både politisk og økonomisk art. Man sikrede sig allierede i Europa, og den øgede handel skaffede indtægter til den osmanniske statskasse. Traditionelt prioriterede den osmaniske administration forbrugeren og forsyningsikkerheden, frem for alt Konstantinopels, over producentens interesser. Desuden var det ikke blot fremmede købmænd, der fik andel i udenrigshandelen. De sefardiske jøder, der efter udsmidningen fra Spanien 1492 fik asyl i Osmannerriget, blev særdeles dominerende, og de stod i forbindelse med jødiske samfund i resten af Europa. Dertil kom, at Porten ikke var forsvarsløs mod misbruget af kapitulationerne. Forløbet omkring indgåelsen af den danske traktat oktober 1756 er et interessant eksempel. Gähler var særdeles tilfreds med den indgåede traktat, men i månederne op til den endelige ratificering maj 1757 udsatte Porten ham for et stærkt pres, der resulterede i vigtige ændringer. Skattefritagelse blev begrænset til danskere tilknyttet ambassade og konsulat, og som noget helt nyt blev traktaten gjort fuldt gensidig. Alle rettigheder tilstået danskere skulle nu også tilstås Sultans under-sætter i den danske konges riger. Det fik ingen praktisk betydning, og her som andetsteds er det svært at skelne mellem langsigtet strategi, politisk opportunistik, og tyrkiske embedsmænds egne interesser.²⁰

Det havde været muligt at handle på Osmannerriget uden en traktat ved at give sig ind under et traktatlands beskyttelse og benytte dets net af konsulater. Det havde betydet en større konsulatsafgift, men intet, der blot nærmede sig udgifterne til traktatens indgåelse og ambassadens opretholdelse. Sagen havde naturligvis været anderledes ved en stor dansk handel og fragtfart på Levanten. Så kunne man tvivle på de andre magters interesse i at yde fortsat beskyttelse. Det var bl.a. det, der i begyndelsen af 1600-årene havde fået den hollandske regering til at ønske en egen traktat med Porten.²¹

Under den forudsætning, at den politiske ledelse i København vidste dette, så giver Gählers mission og en traktat med Porten kun mening, hvis den var tænkt som indledningen til et storstilet forsøg på at skabe ikke blot fragtfart, men også en betydelig handel mellem Osmannerriget og Danmark.

Gählers rejse forsinkes

Gähler kom ikke afsted i 1751. Det er først i instruksen fra Bernstorff næste år, at pest i Konstantinopel nævnes som grund til aflysningen af hans rejse. Nu rasede der faktisk en alvorlig pestepedemi i Konstantinopel på dette tidspunkt, men med de tidligere konstaterede tegn på uenighed i København kunne man også overveje, om Bernstorff måske ved sin tiltrædelse som chef for Tyske Kanceli den 1. oktober 1751 forhindrede Gählers afrejse.²² Hans senere korrespondance viser uenighed i brugen af brødrene Couturier som kontakter. Han var overbevist om Frankrigs modstand mod en dansk traktat med Porten, og at brødrene ikke ville turde holde de danske planer hemmelige for den franske regering. Dertil kommer, at han måske ønskede at vente med en traktat med Porten, til traktaterne med Barbareskerne var i hus. Der blev sluttet traktat med Tunis den 8. december 1751 og med Tripoli den 22. januar 1752. Netop på samme tid som Gählers planlagte afrejse var der en uafklaret situation i Marokko, hvor den danske udsending Longueville var blevet fængslet med sine folk.

Hvad end motiverne var, så skulle begivenhederne tvinge Bernstorff til en beslutning. Jean George Hansen rejste til Paris for at kontakte det franske ministerium om hjælp til den danske forhandling i Konstantinopel. Han kendte til planerne om afsendelsen af Gähler og hans forklædning. Hansens egne ideer gik ud på i stedet at samarbejde med Frankrig og udvide det til bl.a. at gøre Marseille og Helsingør til gensidige frihavne. Han havde fået L. Couturier til at rejse fra Marseille midt om vinteren i forventningen om at finde midler, der skulle overføres til Konstantinopel til hjælp under forhandlingen.

Bernstorff fik på en eller anden måde kendskab til Hansens afrejse og planer og sendte skyndsomst ordre til den danske gesandt i Paris, Ditlev Reventlow, om at stoppe Hansen og forhindre ham i at kontakte den franske administration.²³ Det lykkedes, men derefter viste et nyt problem sig. Calzabigi fik kendskab til både planerne om

En herre af familien Gähler 1751. I Dansk Biografisk Leksikon angives det at forestille Peter Elias v. Gähler, en fremtrædende skikkelse i 1760'ernes politiske kamp. Det kunne dog lige så godt være den ældre broder Sigismund Wilhelm v. Gähler (1704-88). Det siges at forestille en præsident Gähler, og Sigismund var overpræsident i Altona fra 1767 til sin død 1788. Identifikationen støttes af tidspunktet. Det skete ofte, man lod sig male før en farlig rejse, og i 1751 skulle Sigismund rejse til Konstantinopel, hvor pesten regelmæssigt hærgede. Maleri af C. G. Pilo på Frederiksborg Slot.

en traktat med Porten og Hansens kontakter til brødrene Couturier. Da han stadig ventede at blive tilkaldt senere på året for at begive sig til Konstantinopel, følte han sig med god grund bedraget.²⁴ Det lykkedes Wasserschlebe at dæmpe ham ned, men nu stod den politiske ledelse i København over for et valg.

Overvejelserne kan rekonstrueres således: Den franske marine-minister Rouillé havde efter al sandsynlighed fået kendskab til de danske planer gennem L. Couturier. Han ville måske advare den franske ambassadør i Konstantinopel om den danske forhandler, der ville komme på et tidspunkt. L. Couturier ville skrive til broderen i Konstantinopel om de danske planer, en ny kilde til lækager. Det var lykkedes Wasserschlebe at undgå de værste konsekvenser af Calzabigis vrede, men kun midlertidigt. Det var derfor nu eller aldrig, hvis overraskelsesmomentet skulle bevares. Den 7. marts skrev Bernstorff til Sigismund Wilhelm v. Gähler og gav ham ordre til at forberede sig på igen at begive sig til Konstantinopel for at forhandle en freds-, venskabs-, og handelstraktat med den ottomanske Port.²⁵

Gählers seje kamp gennem fire år for at slutte den attråede traktat skal ikke behandles her.²⁶ Den danske regerings forventninger om modstand fra de andre europæiske magter blev til fulde indfriet. Gesandterne fra Frankrig, Sverige, Rusland, Østrig og England gjorde deres bedste bag kulissen for at stikke en kæp i hjulet på Gählers forhandling. Det lykkedes endelig den 14. oktober 1756 at indgå trak-taten, hvilket var i sidste øjeblik, eftersom regeringen i København var klar til at kalde Gähler hjem. Samtidig var det på mange måder et gunstigt tidspunkt for handel og fragtfart på Levanten. Syvårskrigen var så småt begyndt, og det skulle give det neutrale danske monarki muligheder for at trænge ind på nye markeder.

Det Levantiske Interessentskab

Under de fire års frustrerende forhandling gik Gähler ofte rundt forklædt for at studere handelsforholdene i byen. Han og A. Couturier forfattede flere afhandlinger om handel på Levanten, og allerede i 1753 kom de med ideer, der blev grundlaget for det senere handelsforsøg. I tidens ånd anbefalede de oprettelsen af et dansk levantisk kompagni, som skulle have kapital nok til 1-2 ekspeditioner om året. Selskabets opkøbere skulle kunne købe stort ind, så de havde

lagre til et år. Gode eksportvarer til Levanten var indiske silke- og bomuldsstoffer, skind og byggematerialer såsom bly, tin, jern og glas. Importvarer fra Levanten var forskellige hår og huder, farvede lammeskind, bomuld, tørrede frugter, galæbler, mastiks m.m. Disse varer fra Levanten ville dog næppe have samme værdi som eksportvarerne, og derfor var fragtfart en måde at tjene penge på.

Med traktatens indgåelse tre år senere sammenføjede de deres ideer til en konkret plan. I anledning af den endelige bekræftelse af venskabet mellem de to riger skulle Danmark efter traditionen sende to krigsskibe med gaver til Sultanen i Konstantinopel. Planen var nu at sende to handelsskibe med ekspeditionen. Det ene skulle lastes i København, det andet i Marseille. Ladningen fra København var en prøvesending, som skulle vise, hvilke varer, der kunne sælges med fordel i det nyåbnede marked. Den ville måske give tab, men det opvejedes af ladningen fra Marseille, som skulle bestå af velprøvede varer fra Frankrig.²⁷

Gählers sekretær Johannes Adolf Horn rejste fra Konstantinopel i slutningen af oktober 1756. Han medbragte traktatteksten til ratifikation og et memoire fra A. Couturier med et udførligt forslag til ladningen fra København, vistnok med priser og anslået resultat.²⁸

København januar-september 1757

Horn ankom til København den 22. januar 1757, og regeringen gik i gang med forberedelserne til ekspeditionen til Konstantinopel. Den 12. februar blev kommandørkaptajn Adam Frederik Lützow beordret til at antage kommandoen over lineskibet Neptunus og besørge det udrustet. Gähler havde advaret om ligheden mellem det danske flag og Maltas. Det førte til en forordning om indsættelse af Frederik V's navne-ciffer i det danske flag på skibe bestemt til Middelhavet.²⁹

Alt var således forberedt og lagt an til handelens bedste, men desværre viste den københavnske handelstand en mærkbar mangel på entusiasme for at forsøge sig på det nyåbnede marked. Bernstorff anmodede den kendte københavnske købmand J.F. Wever om en vurdering, men den må have været nedslående læsning. Efter Wevers mening havde Danmark ikke mange fabriksvarer at sende til Levanten, men det var vel nok nødvendigt at slå sig sammen om at sende nogle skibe derned. Det bedste var klæder, men der skulle man konkurrere med Frankrig, England og Holland på pris og kva-

litet. Ellers var der stål fra Danzig, rav, tutenage og lidt musselin. Returvarer fra Levanten var kamelhår, gedehår, kaffe, galæbler, tørrede trugter, råsilke og drogerier. Men det danske forbrug af disse varer var ikke nok til en skibsladning.³⁰

Grundlæggende mente Wever simpelthen ikke, at Danmark havde noget at sælge, og ikke brug for det, der kunne købes. Fragtfart var det, man skulle tjene penge på. Men regeringen havde foreløbig brugt 150.000 rdl. på at indgå en traktat med Porten, og til det kom over 100.000 rdl. på at sende to linieskibe til Konstantinopel med gaver til Sultanen. Det havde man ikke ofret for at nøjes med den fragtfart, som de danske købmænd og redere foretrak. De ny fabrikker skulle have afsætning for deres varer, og en af måderne var at trænge ind på nye markeder.

Efter at have ventet nogle uger sendte Kommercekollegiet i februar 1757 breve til hovedstadens fremtrædende købmænd. De herrer Holmsted, Klöcker, Wever og van Hemert blev underrettet om den nyligt indgåede traktat med Porten og Gählers tanker om handel på Levanten og oprettelse af et kompagni. For at informere dem bedre vedlagdes et uddrag af en af hans depecher om handelens indretning på Levanten. Hvis de var mere nysgerrige, kunne de forhøre sig hos hans sekretær Horn, netop hjemkommet fra Konstantinopel med friske oplysninger. Ingen af dem fik åbenbart blod på tanden, og en måned senere var Kommercekollegiets tone mere insisterende. Foruden de fire gik der breve til præsens og direktører for Almindeligt Handelskompagni. De blev underrettet om, at der med den netop afsluttede traktat med Porten var mulighed for fordelagtig handel på Levanten. De fire købmænd blev bedt om at træde sammen en af de nærmeste dage for at diskutere afsendelse af to skibsladninger varer til Konstantinopel. Direktørerne blev bedt om deres mening om kompagniets indblanding i Levanthandelen. Skulle det ske gennem udvidelse af aktiekapitalen eller på anden vis?³¹

Et sådant politisk pres var svært at modstå. Disse breve har naturligvis kun været skriftlige manifestationer af mere uformelle kontakter i residensstaden, hvor der var alt andet end vandtætte skodder mellem den politiske ledelse og storhandelen. Baron von Dehn var således på en og samme tid medlem af Konseillet, Kommercekollegiet, og præsident for Alm. Handelskompagni.

Den oprindelige idé var at lave et rigtigt levantisk kompagni, men vistnok i marts 1757 blev det besluttet at etablere det som et

Vi underskrevne **PRÆSIDENT**
 og **DIRECTEURER**, faa vel for
 det Kongelige Oetroyerede Almindelige
 Handels-Compagnie, som tillige for Intref-
 fenterne udi den Levantiske Handel, giøre
 hermed vitterlig, at

participerer udi den indeværende Aar at i værkfætte, be-
 fluttede Handel paa Levante, for faa meget, som efter
 Bogholderens herved paategnede Attest befindes,
 virkelig at være fourneret, til den Summa af
 Rigsdaler Dansk Courant, hvilket Intressentskab er u-
 den for det almindelige Handels-Compagnies anden
 Handel, hvorefter og a parte Reining og Rigtighed
 derover, i sin Tiid vorder aflagt. Thi kiendes

eller
 hvem dette med rette i Hænde haver, for en virkelig
 Intressent i bemelte Levantiske Handel, og skal af den
 fournerede Capital være deelagtig pro rata udi all der-
 af, neft den Allerhöyestes Velsignelse, flydende Ge-
 vinst og Fordeel, samt de Kongel. Privilegier og Be-
 naadinger, som dette Levantiske Intressentskab Aller-
 naadigt, enten er, eller efter Omtændighedernes Med-
 før herefter vorder forundt, faa og for det giorte Four-
 nissement i sin Tiid nyde hvis derpaa ved rigtig Reig-
 ning og Repartition kand falde; Maatte ellers dette
 Brev nogen anden til Eyendom werde afftaaet, beför-
 ger den Kiøbende strax, at saadan Forandring ved Bog-
 holderen behörig vorder antegnet, forinden han, som
 en Intressent kand werde anseet, for hvilken Forandring
 og deraf flydende Transport, betales 1 Mark og de
 Fattige til Beste 8 Skilling Dansk pro Cento.

Kiöbenhavn, den 11te Junii Anno 1757.

interessentskab under Alm. Handelskompagni. Om det har været under pres fra dette kompagni, som næppe var varm på at se en privilegeret konkurrent på Middelhavshandelen, vides ikke, men det var på sin vis logisk at bruge et eksisterende kompagni med organisation og kontakter. Men Alm. Handelskompagni havde i forvejen indtjeningsproblemer, kapitalmangel og en vane med at kræve nye indskud fra aktionærerne, der sjældent førte til større udbytte.³²

Interessentskabet skulle have en kapital på 300.000 rdl., hvoraf de 100.000 skulle skaffes fra aktionærerne i Alm. Handelskompagni, de resterende ved offentlig subskription i ind- og udland.³³ Tallet 300.000 var næppe tilfældigt valgt. Gähler og Couturier havde forestillet sig et kompagni med kapital nok til at sende 1-2 ekspeditioner til Levanten og samtidig indkøbe returvarer og oplagre dem. Værdien af disse laster ses af det senere handelsforsøg, hvor en ladning fra København løb op i 90-100.000 rdl., og returladningen ca. 50.000. Med to skibe årligt når man op på et kapitalkrav på minimum 300.000 rdl. Det var et anseligt foretagende, der her planlagdes. Alm. Handelskompagni blev startet med en aktiekapital på 500.000 rdl., men kun halvdelen skulle indbetales ved oprettelsen i 1747. Det Marokkanske Kompagni fra 1755 startede også med en aktiekapital på 250.000 rdl.

Det politiske pres viste sig i det faktum, at kompagniets hænder var bundne. Allerede før generalforsamlingen i Alm. Handelskompagni, der skulle diskutere aktieudvidelsen, kunne Bernstorff meddele A. Couturier i Konstantinopel, at der ville blive sendt to handelsskibe til Konstantinopel i slutningen af året.³⁴ På den ordinære generalforsamling den 29. marts 1757 vedtog man at indskyde 100.000 rdl. i et levantisk interessentskab med 600 aktier på hver 500 rdl., og ved en ekstraordinær generalforsamling den 13. april blev det besluttet, at hver aktionær kunne indskyde 100 rdl. pr. aktie i Alm. Handelskompagni.³⁵ Da der var 1.000 aktier, skulle der ved fuld tilslutning fra aktionærerne skaffes de ønskede 100.000 rdl. Hvorledes dette forholdt sig til de 600 aktier i det foreslåede interessentskab, vides ikke. Aktionærernes indskud skulle falde i to terminer, 11. juni og 11. september. Der indkom 69.250 rdl., dvs. at over $\frac{2}{3}$ af aktionærerne fulgte opfordringen. Det sidste indskud kom dog langsomt dryssende ind i tiden efter 11. september. Den offentlige subskription i ind- og udland blev derimod en total fia-

sko. Af de ønskede 200.000 rdl. indkom ikke engang 4.000.³⁶ Det hjalp, at A. Couturier i Konstantinopel allerede fra begyndelsen havde lovet at indskyde 150.000, senere hævet til 200.000 lt. svarende til 44.444 rdl.³⁷ Men selv med det var der langt fra råd til to skibsladninger, for ikke at tale om returlaster. Kompagniet og regeringen var således i en slem knibe, og løsningen blev en henvendelse fra Alm. Handelskompagni til Kommercekollegiet, som blev tilbudt gratis transport af danske fabrikanters varer til Konstantinopel, hvis de blev sendt for Kongens regning.³⁸ Hermed tænkte på Generalmagasinet, som blev oprettet i 1737 for at opkøbe billige råvarer til manufakturterne og distribuere deres varer.

Man fornemmer en forud aftalt henvendelse, for Kommercekollegiet reagerede med bemærkelsesværdig hurtighed. En uge senere sendte Generalmagasinet en liste over varer, og Horn udvalgte fra det overfyldte magasin stoffer og klædevarer, som passede i tyrkerne smag. Den 22. juli 1757 kom den kongelige resolution om afsendelsen af for 44.000 rdl. varer for kongelig regning til Konstantinopel. Fabrikanterne fik betaling efter 18 måneder, men skulle ved manglende afsætning tage deres varer tilbage. Det var dog næppe alvorlig ment. Da muligheden dukkede op senere, var Generalmagasinets direktion af den opfattelse, at alt andet var bedre end at sende de vragede klædestoffer tilbage til Danmark.³⁹ Problemet med den manglende kapital var hermed løst. Halvdelen af lastrummet i skibet fra København blev optaget af Kongens varer. Trods denne samarbejdsvilje fik Det Levantiske Interessentskab ikke opfyldt et ønske om samme privilegier som moderkompagniet, bl.a. toldfrihed, fri ind- og udførsel og frit oplag. Ekspeditionen fra København fik bevilget toldfritagelse, ikke mere.⁴⁰

Forholdet til brødrene Couturier

Oprindeligt havde det vist været tanken at lade Alm. Handelsompagnis kontakt i Marseille, Ployard & Co., stå for indkøbene der, men ret hurtigt blev det overladt til Lazare Couturier. Han fik besked om den påtænkte handel og afsendelsen af skibe fra København og Marseille. Han indsendte et regnskab, og i maj bad kompagniet ham begynde indkøbene i Marseille. Han blev underrettet om broderens indskud, og at det var fordelt med halvdelen på hver ladning.⁴¹ Det var et moment, Antonio Couturier havde lagt stor vægt på, hvilket ikke er mærkeligt, for på den måde kunne hans eventu-

elle tab på ladningen fra København begrænses. Det tyder på, at han trods sine optimistiske memoranda ikke havde den store tiltro til salget af varer fra København og indkøbet af returvarer. Hans interesser var jo heller ikke de samme som kompagniets. Foruden kommissioner må det tiltrækkende ved hele foretagendet for ham have været, at han som fransk købmand midt under Syvårskrigen kunne sende en ladning varer fra Marseille til Konstantinopel gennem den engelske blokade i en eskadre under dansk flag og beskyttet af to danske linieskibe.

Men senere blev kompagniets tone skærpet. Hans indskud deltog nu i hele foretagendet, ikke med en bestemt sum på hver ladning. Langt senere gik det et skridt videre: A. Couturiers 200.000 lt. var permanent i Det Levantiske Interessentskabs handel på Levanten indtil det måtte beslutte at opløse sig selv. Hvor den franske købmand havde forestillet sig en enkelt ekspedition, var hans indskud nu låst fast som aktiekapital, der ikke kunne sælges.¹²

Desuden fik broderen L. Couturier ikke lov til at inkludere varer for egen regning i skibet fra Marseille. Planen havde været at sende varer fra Couturier & Co. og deres venner i Gählers navn. Gähler havde givet lov til denne udnyttelse af dansk neutralitet, men kompagniet holdt strengt på, at alle varer i skibene skulle være i Det Levantiske Interessentskabs navn. Andre kunne være med i ekspeditionen, men det skulle ske ved at indskyde penge, ikke sende egne varer.¹³ Også en nutidig virksomhed ville være opmærksom på brødrene Couturiers dobbeltrolle som agenter for selskabet, indskydere og selvstændige købmænd med egen handel. Men kompagniets mistænksomhed synes at gå ud over en almindelig erkendelse af, at interesserne ikke altid var sammenfaldende. Den gik så vidt, at kompagniets direktion besluttede at sende en repræsentant til Konstantinopel for at overvåge salget af varerne.

En af direktionsmedlemmerne ved Alm. Handelskompagnis oprettelse i 1747 var købmand Hans Munk. Han var en af de tre hovedaktionærer, som efter oktroyen skulle have sæde i direktionen. Hans søn Morten Munk opholdt sig i Livorno og Marseille, hvor han bl.a. var ansat i Ployard & Co. Han indsendte i juni 1757 et memoire om handel på Levanten til Kommercekollegiet, som dog ikke reagerede. Den 10. september 1757 bestemte direktionen i Alm. Handelskompagni, at Morten Munk skulle slutte sig til ekspeditionen i Marseille og følge med til Konstantinopel for at assistere

A. Couturier. I sin generøsitet belønnede den høje direktion ham med $\frac{1}{4}$ af Couturiers provision! Hensigten var tilsyneladende at oplære den unge Munk i handel på Levanten, men det primære formål var tydeligvis at være selskabets vagthund over for A. Couturier. Han skulle holde øje med, at der ikke blev lastet andres varer i Marseille, checke regnskaber og generelt holde øje med A. Couturiers behandling af selskabets varer og penge.¹⁴

Hvad var grunden til den bemærkelsesværdige mistænksomhed over for de franske købmænd, som trods alt havde været med i hele projektet fra starten? Den skyldtes sandsynligvis projektets oprindelige idémand, Jean George Hansen. Der var forretningsmæssige uoverensstemmelser mellem ham og de to brødre. A. Couturier fik nys om, at Hansen bagtalte ham og broderen over for den københavnske handelsstand, og klagede sin nød til Bernstorff. I juli 1757 skrev Lazare Couturier til Bernstorff og gennemgik sin rolle i projektet fra dets begyndelse, grunden til sit brud med Hansen, og bad om beskyttelse mod hans chikanerier.¹⁵

Planen for ekspeditionen til Konstantinopel:

Ladningen fra København:¹⁶

Vare	Oprindelsessted
Jernstænger	Stockholm
Jernplader	Stockholm
Blik	Stockholm
Stål	Stockholm
Bly	Newcastle
Tin	London
Søm	Amsterdam
Böhmisk og italiensk glas	Lübeck
Jerntråd	Lübeck
Pelsværk	Norge og St. Petersborg
Glas	Mecklenburg
Peber	Asiatisk Kompagni
Tutenage	Asiatisk Kompagni
Sukker	Vestindien
Samlet indkøbspris	42.124 rdl.
Med fragt og forsikring	49.363 rdl.

Varerne fra Generalmagasinet 44.577 rdl.

Samlet værdi inkl.

fragt og forsikring 93.940 rdl.

Kongens varer fra Generalmagasinet betalte ikke fragt.

Ladningen fra Marseille:¹⁷

Sukker, indigo, cochénille
og klædevarer

Samlet værdi inkl. forsikring 92.898 rdl.

Af grunde, som vil blive opklaret senere, betalte ladningen fra Mar-
seille ikke fragt.

Ekspeditionens regnskab:¹⁸

Aktionærens indskud 69.250 rdl.

Andres indskud, heraf

A. Couturier med 44.444 rdl. 48.325 rdl.

Samlet indskud 117.575 rdl.

Ladningernes indkøbspris plus

fragt og forsikring, men

eksklusiv Kongens varer 142.262 rdl.

Alm. Handelskompagnis udlæg 24.686 rdl.

Opstillingen viser med al ønskelig tydelighed, at Det Levantiske Interessentskab fra sin oprettelse manglede kapital. Der var med nød og næppe nok til en enkelt skibsladning til Konstantinopel. Problemet omkring returvarer pressede sig også på. Det logiske ville være at lade skibene returnere med levantiske varer, men der var simpelthen ikke kapital nok. Salget af selskabets varer i Konstantinopel skete efter områdets skikke med lang kredit, medens indkøb af varer var med kontant afregning. Trods Gählers og Couturiers vrede og forargelse over de spildte chancer for en profitabel returlast, så er kompagniets holdning forståelig. Man havde næppe midler til at finansiere indkøbet selv, og ganske sikkert ikke lyst. I det hele taget virker det som om, at direktionen ikke havde den store tiltro til den levantiske handel, og kun gik i gang efter politisk pres.

Varesalget i Konstantinopel

Ekspeditionen sejlede fra København den 9. september 1757, samme dag, som man modtog Gählers depeche om ratifikationen af traktaten. Den bestod af fire skibe. Linieskibene Island og Neptunus og handelsskibene Vesuvius og Bodchaft Maria. Sidstnævnte var et af Alm. Handelskompagnis skibe, som skulle til Malta. I Marseille stødte handelsskibet Vendskabet til. Efter en hård sejlads med dårligt vejr og sygdom ombord på Neptunus ankrede eskadren op i Konstantinopel den 24. januar 1758 kl. 11 på 18 favne vand.⁴⁹ Efter seks års anstrengelser stod man endelig foran målet. To skibsladninger varer for dansk regning og delvis af dansk fabrikat var ankommet til Konstantinopel. Men tidligt viste de første problemer sig.

Kongens varer

Couturier & Co. havde ikke fået lov til at sende egne varer fra Marseille i ekspeditionens skib Vendskabet. Som compensation havde Bernstorff lovet A. Couturier, at han for indtægterne ved salget af Kongens varer måtte indlade returvarer på de to linieskibe. Da Kongens varer ville blive solgt på kredit, måtte han selv lægge ud. Det lykkedes imidlertid eskadrens chef, kommandørkaptajn Lützow at overbevise Couturier om, at det ikke ville være muligt eller fordelagtigt at sende handelsvarer med Island eller Neptunus, bl.a. fordi den forlængede karantæneperiode ville sluge overskuddet ved salget af varerne.⁵⁰

Værre var, at hverken Couturier eller Munk var tilfredse med kvaliteten af varerne fra Generalmagasinet. Ballerne bestod af klædestoffer af uegal kvalitet, stykkerne havde forkert bredde, og farven smittede af. Couturier forudså et tab på 60%, hvilket han trods fuldmagt ikke turde indlade sig på. Han foreslog i stedet en bytteforretning, hvor Kongens varer blev byttet med gedeuld fra Angora, som skulle sendes til forarbejdning i Holland, Frankrig, Hamburg og København. Da det ikke var muligt at bytte lige over, måtte han have yderligere midler, ialt 120.000 piastre at lægge oven i.⁵¹

Dette forslag fik han ikke svar på. Regeringen havde på dette tidspunkt helt andre ideer om fortsættelsen af handelsfremstødet på Levanten. Nu var det næppe heldigt, at Couturier i breve til Alm. Handelskompagni skarpt kritiserede varerne fra Generalmagasinet og således udsprede til hele Københavns handelsstand, at dets klæ-

devarer var usælgelige. I stedet blev Kongens varer stillet til disposition for legationssekretæren Horn, og det var tanken at sende dem til andre havne i Levanten. Som det skulle vise sig, indgik de i nye planer om dansk handel på Levanten, planer, som ikke inddrog Antonio Couturier.⁵²

Varerne for Det Levantiske Interessentskab

Kongens varer var en sag mellem Couturier og Bernstorff, som Alm. Handelskompagni ikke undlod at påpege, da det var blevet træt af beklagelser over kvaliteten af klædevarerne fra Generalmagasinet. Mistænksomheden mellem kompagniet og brødrene fortsatte efter skibenes afrejse. Der var fejl i Lazare Couturiers regnskab over indkøbene i Marseille, og A. Couturier blev underrettet om, at han skulle sende regnskab over sit salg til kompagniet i København, ikke broderen i Marseille.⁵³ Mistænksomhed lyser ud af kompagniets breve, og der afgik regelmæssigt separat besked til Munk om at holde øje med salget af varerne og A. Couturiers regnskaber. Kompagniets misfornøjelse med brødrene blev mærkbart forstærket, da det opdagede, at Lazare Couturier trods bestemte ordrer om det modsatte indskibede varer for egen og andres regning til en værdi af 340.000 lt. på Vendskabet under opholdet i Marseille. Det gjorde han under kompagniets navn, og i begyndelsen hævdede det, at dette var et indskud i hele ekspeditionen på linie med alle andre. Kompagniet endte med at lade disse varer forblive for de franske købmænds egen regning mod til gengæld, at de betalte fragten for alle varerne fra Marseille.⁵⁴

Den stærke reaktion var forståelig med engelske krigsskibes aktivitet i Middelhavet. Disse varer for fransk regning kunne have ført til opbringelse, hvis Vendskabet var blevet bordet, således som det skete tre år senere for handelsskibet Den Flyvende Engel mellem Sicilien og Sardinien. Kompagniets motiv var naturligvis også frygt for konkurrence i Konstantinopel, en frygt, der havde fået det til at forbyde søfolkenes traditionelle føringsgods. Man har sikkert også været bange for et ping-pong spil, hvor A. Couturier solgte selskabets varer billigt mod at få en højere pris for broderens varer.

Alt dette havde nok været krusninger på overfladen, hvis afsætningen af de to skibsladninger var gået godt, men problemerne meldte sig fra starten. Ladningen fra Marseille gav et tilfredsstillende overskud, skønt dette i høj grad skyldtes, at forsikringspræmien var lavere, og ladningen ikke betalte fragt. Det gik dårligt for lad-

ningen fra København. A. Couturier mente, at priserne var for høje og kvaliteten for dårlig. Forløbet var, at han beklagede sig til Alm. Handelskompagni, dette forsvarede sig stadig mere bistert, og parallelt hermed klagede Couturier sekunderet af Gähler sin nød til Bernstorff.⁵⁵

Peber blev solgt hurtigt på 3-6 måneders kredit. Jern, stål og sukker blev solgt langsomt med tab. 4¹/₂ år senere var der stadig et parti blik og glas tilbage, og de stakkels ræveskind var der gået orm i.⁵⁶ På det tidspunkt var kompagniet rede til hvad som helst for at afslutte affæren. På generalforsamling efter generalforsamling jamrede direktionen over den stadig uafsluttede handel på Levanten. Men endelig i juni 1763 kunne den sende brødrene Couturier et endeligt forslag til slutregnskab, som de accepterede.⁵⁷

Værdi af varer fra København og	
Marseille ink. fragt og forsikring	213.000 piastre
Samlet salgspris	226.842 piastre
Tab på varer solgt på kredit	3.578 piastre
Trods alt et overskud på	<u>9.963 piastre</u>
Heraf udgjorde participanternes andel 68 ³ / ₄ %	6.850 piastre

Et udbytte på ca. 4,7% efter seks år, noget pauvert sammenlignet med en normal årlig rente på 5%. Men participanterne fik ikke deres indskud igen med et beskedent overskud. De tabte derimod næsten 15%. Hvordan kunne det gå til?

Returvarer og vekslers

I 1753 havde Antonio Couturier anset returvarer som noget af det profitable for Danmark i Levanten. Man ville måske ikke vinde så meget på eksporten, men der var gevinst på returvarer og fragt.⁵⁸ Kapitalmangel havde som nævnt hindret kompagniet i at lade handelsskibene returnere direkte med levantiske varer. I stedet sejlede Lovisenborg på 55 læster, kaptajn Lars Petersen Aabroe, via Malta til Smyrna, hvortil det ankom i juni 1759. Her indtog det en ladning bestående af silke, bomuld, vitriol, galæbler og mastiks til en værdi af 44.000 rdl. Det ankom februar 1760 til Amsterdam, men salget gik skuffende. Kompagniet beregnede tabet til 8-17% foruden fragt og forsikring.⁵⁹

Dette fik kompagniet til at droppe videre ideer om returvarer, der skulle have været sendt med De Tre Prinsesser på 128 læster, kaptajn Lars Petersen Præstø, der ankom til Smyrna den 30. maj 1760 fra Livorno. De indkøbte varer blev beordret solgt, og i stedet blev det fragtet til Alexandria, hvilket i øvrigt førte til et mindre mytteri blandt mandskabet. Imidlertid havde A. Couturier og Munk på dette tidspunkt allerede indkøbt et stort parti varer, og det fik kompagniet til at give kontraordre og bede dem sende de indkøbte varer med De Tre Prinsesser til Amsterdam, når det returnerede til Smyrna. Men da den nye ordre nåede Konstantinopel, havde de allerede fulgt den forrige ordre og solgt de indkøbte varer med tab. Enden på denne underholdende, men for partipanterne kostbare komedie blev, at De Tre Prinsesser returnerede til Smyrna i januar 1761 og derfra sejlede til Amsterdam med en last galæbler, vitriol og mastiks.⁶⁰

Derfor blev kompagniet mere interesseret i at trække pengene hjem fra Konstantinopel, men det var ikke så nemt. Man så et "maadeligt overskud, dersom det deraf kommende provenue stod at bringe derfra uden mærkelig skade". Både forsøg på veksler og overførsler i guld over Wien førte til store omkostninger.⁶¹

Derfor er det ikke mærkeligt, at kompagniet ikke var interesseret i Antonio Couturiers forslag om videre handelsforsøg på Levanten. Da han forsøgte sig med en idé om to skibsladninger fra København og Marseille, værdigede det ham ikke engang et svar.⁶² Derimod insisterede kompagniet på, at han havde investeret 200.000 lt. permanent i kompagniets handel på Levanten. Men her havde den franske købmand fat i den lange ende. Når der kom penge fra salget af varerne fra København og Marseille, fradrog han simpelthen sin del af indskuddet, som var $\frac{1}{3}$, før han ekspederede pengene videre til København!⁶³ Alt gik således galt i det første danske handelsforsøg på Levanten. Det afspejlede sig pinefuldt i partipanternes udbytte.⁶⁴

Udbetalinger pr. aktie på 100 rdl.:

11/6 1762	70 rdl.
11/6 1764	15 rdl. 1 m. 10 sk.
Ialt efter 7 år	85 rdl. 1 m. 10 sk.

Fra regeringens side havde man ikke regnet med en perfekt og overskudsgivende start på salget af danske varer i Levanten. Skibs-

Georg Wilhelm Baurenfeind (1728-63) var ikke en stor kunstner. Det er kun hans deltagelse i den Arabiske Ekspedition 1761-67, hvor han ofrede sit liv, der har sikret hans eftermæle. Denne tegning fra 1761 viser jo nok hvorfor. I baggrunden ses Marseille, Frankrigs port mod Orienten. I midten er en dansk flådeeskadre. I forgrunden er det måske kunstneren selv i gang med denne tegning omgivet af to af sine rejsefæller (Carsten Niebuhr og Peter Forsskål?), travlt beskæftiget med at måle og botanisere. Uden at vide det har Baurenfeind fanget et øjebliksbillede af dansk neutralitetsudnyttelse under Syvårskrigen. Det store skib med det overdimensionerede Dannebrog er 50-kanoners linieskibet "Grønland" under kommando af kommandørkaptajn Henrik Lorentz Fisker. De tre små er koffardiskibene "Helena og Catharina", "Sejren" og "Den Flyvende Engel". Grønland blev i december 1760 beordret til Middelhavet for at eskortere danske handelskibe mellem Marseille/Italien og Levantens havnebyer. I virkeligheden skulle det være med til at udføre en plan lagt af Gähler, A. Couturier m. kolleger, og den københavnske storkøbmand Just Fabritius. Ombord på de danske skibe var varer for fransk regning, men Fabritius var ekspeditionens stråmand ved at stå som den nominelle ejer af varerne. På vej fra Konstantinopel/Smyrna mødte eskadren d. 7. oktober 1761 det engelske 74-kanoners linieskib "Shrewsbury" under captain Hugh Palliser, som gennemtvang en visitation. De falske papirer har ikke været gode nok, for den engelske flådefartøj erobrede "Sejren" og tog det med sig til Gibraltar. Ladningen blev konfiskeret, og det er måske en af grundene til Couturier & Co's fallit 5 år senere, idet A. Couturier opgjorde sit tab til 90.000 lt.

Del af tegning fra Carsten Niebuhr: *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, I, side 14. København 1774-78.

ladningen fra København var et eksperiment, hvis eventuelle tab skulle udlignes med den "sikre" ladning fra Marseille.⁶⁵ Efter afslutningen skulle man læne sig tilbage og med de indvundne erfaringer i baghovedet planlægge næste træk. Nu brændte de første investo-

rer fingrene i en sådan grad, at der var lagt gift for næste forsøg. Det skulle vise sig ved udbuddet af aktier til Det Levantiske Kompagni i 1763.

Dette havde rødder tilbage til 1757, medens indkøbene til de første skibsladninger var i fuld gang. Ganske tidligt mistede den politiske ledelse i København troen på kompagniet og brødrene Couturier. En ny projektmager banker på. Hermed er vi nået til den del af de danske handelsforsøg på Levanten, som med sine absurde elementer og karismatiske hovedperson har tiltrukket sig den største opmærksomhed: Mossoni Verrayon træder ind på scenen.

Mossoni Verrayon

Nyheden om traktaten mellem Danmark og Porten 1756 nåede også Frankrig, og kort efter blev den danske jurist Martin Hübner kontaktet i Paris af Mossoni Verrayon, tidligere fransk konsul i Saida i Libanon. Han tilbød den danske regering sine tjenester og viden om handel på Libanon. Foreløbig skete der ikke mere, men der var kontakt mellem Verrayon og Wasserschlebe, som opholdt sig i Paris fra midten af marts til begyndelsen af juni 1757 i et forgæves forsøg på at rejse et dansk statslån på 1 million rigsdaler. Verrayon blev i hvert fald tilskyndet til at sende et memoire om handel på Libanon i maj 1757, og derefter inviterede Bernstorff ham i uforpligtende vendinger til København.⁶⁶

Hvad havde ændret sig siden sidst? Allerede i juni har det stået klart for Bernstorff, at den første ekspedition var på galt spor. Den københavnske handelstand var ikke interesseret i det ny marked, og subskriptionen til ekspeditionen til Konstantinopel gik dårligt. Desuden knirkede det i samarbejdet mellem Alm. Handelskompagni og brødrene Couturier. Han har forudset, at det måske ville blive nødvendigt med et nyt forsøg med en ny mand.

Verrayon ankom til København i begyndelsen af 1758. Under sit ophold i residensstaden stod han i nær og venskabelig forbindelse med Wasserschlebe, og de har selvfølgelig gennemdrøftet den danske handel på Levanten, der netop var blevet muliggjort med så store udgifter. Verrayons oprindelige plan var at oprette et dansk konsulat i Beirut, hvor han mente, at Danmark havde store muligheder for handel, men regeringen havde andre planer. Vi kender ikke de nærmere forhandlinger, men først i efteråret 1758, hvor den første

ekspeditionens fiasko var åbenbar, blev der taget beslutning om anvendelsen af Verrayon.

Verrayons instruks

Han skulle rejse til Levanten som dansk handelsintendant.⁶⁷ Formålet var at lægge grunden til et dansk levantisk kompagni. På udturen skulle han indsamle oplysninger om handel på Levanten og kontakte personer, som var interesserede i at skyde penge i et kompagni, primært franske købmænd. På hjemrejsen skulle han udkaste den nærmere plan for kompagniet og subskriptionen. I begyndelsen havde det vistnok været meningen at finansiere rejsen ved at lade Verrayon stå for Alm. Handelskompagnis indkøb af returvarer. Kompagniet betakkede sig dog høfligt. For ikke at vække den politiske ledelses vrede skubbede det Antonio Couturier foran sig. Man kunne ikke tage en sådan beslutning uden hans tilladelse. Samtidig skrev kompagniet til Munk i Konstantinopel og bad ham om i forblommede vendinger at sørge for, at Couturier sagde nej. For at det ikke skal være løgn, skulle Munk brænde brevet efter læsning!⁶⁸

Hele dette forløb viser den manglende tillid mellem den politiske ledelse og den københavnske købmandsstand. Købmændene havde ingen interesse i varehandel på det ny marked, og regeringen håbede, at en fremmed projektmand og kapital fra udenlandske købmænd ville blæse liv i den danske levanthandel. Verrayons rejse skulle i stedet finansieres ved salget af Kongens varer i Konstantinopel og returvarer fra Levanten. Forhåbningen var også, at han ved at præstere et godt resultat kunne vække interesse for subskriptionen til det ny kompagni.

Verrayons fortid

Men hvem var egentlig den mand, Bernstorff og andre i den politiske ledelse satte deres lid til? Han havde en sag kørende om sin afskedigelse fra posten som fransk konsul i Saida, men det foruroligede hverken Hübner eller A.P. Bernstorff. Imidlertid tillader nyligt publicerede dokumenter for første gang, at man kan trænge ned i denne sag.⁶⁹

Verrayon var konsul i Saida 1752-53. De franske købmænd dér opkøbte bomuldstråd og sendte den i baller til Frankrig. Denne eksport fra Saida blev truet, fordi de franske købmænd boykottede tråd fra druserne, og befolkningen i Saida flyttede til Beirut som følge af

de usikre politiske forhold. I begyndelsen af 1752 kom Verrayon med et forslag til at stoppe tilbagegangen. Man skulle begynde at opkøbe tråd i Beirut, transportere den til Saida og deles om den på samme måde, som man i forvejen deltes om tråd opkøbt i områderne omkring Saida. Dette forslag stødte dog på modstand fra flertallet af de franske købmænd.

Sagen synes at gå videre. Verrayon beskyldte sine modstandere for at have sammensvoret sig mod ham, medens de på deres side mere end antydede, at der var tale om et komplot fra Verrayons side. Han sendte nemlig trods deres modstand en købmand til Beirut for at opkøbe tråd. Men denne tråd stammede efter deres mening fra de selvsamme egne omkring Saida, hvorfra de normalt fik deres forsyninger. Den særlig fine tråd opkøbte Verrayons mand til høj pris i Beirut, og samtidig nægtede Verrayon dem tilladelse til at betale en mindre overpris for særlig fin tråd. I stedet transporterede Verrayons mand den fine tråd til Saida, hvor de blev tilbudt at få andel i denne tråd, som de måtte opkøbe til højere pris end normalt.

Der gik skrivelser fra begge parter til handelskammeret i Marseille og marineministeren Rouillé, og skønt det publicerede materiale ikke tillader, at man kan følge sagen videre, blev resultatet, at Verrayon blev kaldt hjem, anklaget for underslæb. Gennem hele det 18. århundrede blev kun to franske konsuler i Levanten kaldt hjem i unåde.⁷⁰ Det var den mand, der nu skulle stå for det handelsforsøg, der ville afgøre, om den kostbare traktat med Pørtten var indgået forgæves. Det er ikke muligt nu at dømme om hans skyld eller uskyld. Det for den videre udvikling vigtige er, at han i dansk tjeneste simpelthen fortsatte den plan, han havde lagt flere år i forvejen. Den danske regering havde engageret ham til at oprette et dansk levantisk kompagni, men Verrayon drejede dets virksomhed mod det Beirut, han ville have gjort til centrum for fransk handel i området.

Verrayons rejse

Verrayons rejse er den eneste del af handelsforsøget på Levanten, der er blevet nogenlunde grundigt behandlet. Imidlertid har alle overset, at trods rejsens tragikomiske elementer gik den på sin vis efter planen. Verrayon studerede handelsforhold og kontaktede personer, der kunne være interesserede i et dansk levantisk kompagni. Han fik solgt en del af Kongens varer til gunstig pris, og efter hans hjemkomst gik man i gang med at oprette kompagniet. Men rejsen

Verrayons hus, Lille Strandstræde 6. Den danske regering havde sikkert regnet med, Verrayon ville forlade Danmark efter Levantplanernes opgivelse. Men den franske projektmand havde andre planer. Pensionen fra den danske stat og den vinforretning, han havde lagt grunden til under sin lange rejse, placerede ham i den højere middelklasse. Det hus, han i 1769 lod opføre i Lille Strandstræde tyder i det mindste på det. Det er sandsynligvis tegnet af den kendte arkitekt Nicolai Henri-Jardin og står den dag i dag. Senere giftede Verrayon sig med en ung dame af den franske familie de la Garde. Dette nydelige borgerhus var således et lille stykke Frankrig midt i København.

er en lang spændende beretning, og det er ikke mærkeligt, at omstændighederne omkring den har tiltrukket sig opmærksomhed, og at hovedpersonen fremtræder som en karismatisk bedrager. Blot længden må vække opmærksomhed. I alt var Verrayon væk i over fire år, og heraf blev de to brugt blot på at rejse fra København til Konstantinopel!⁷¹

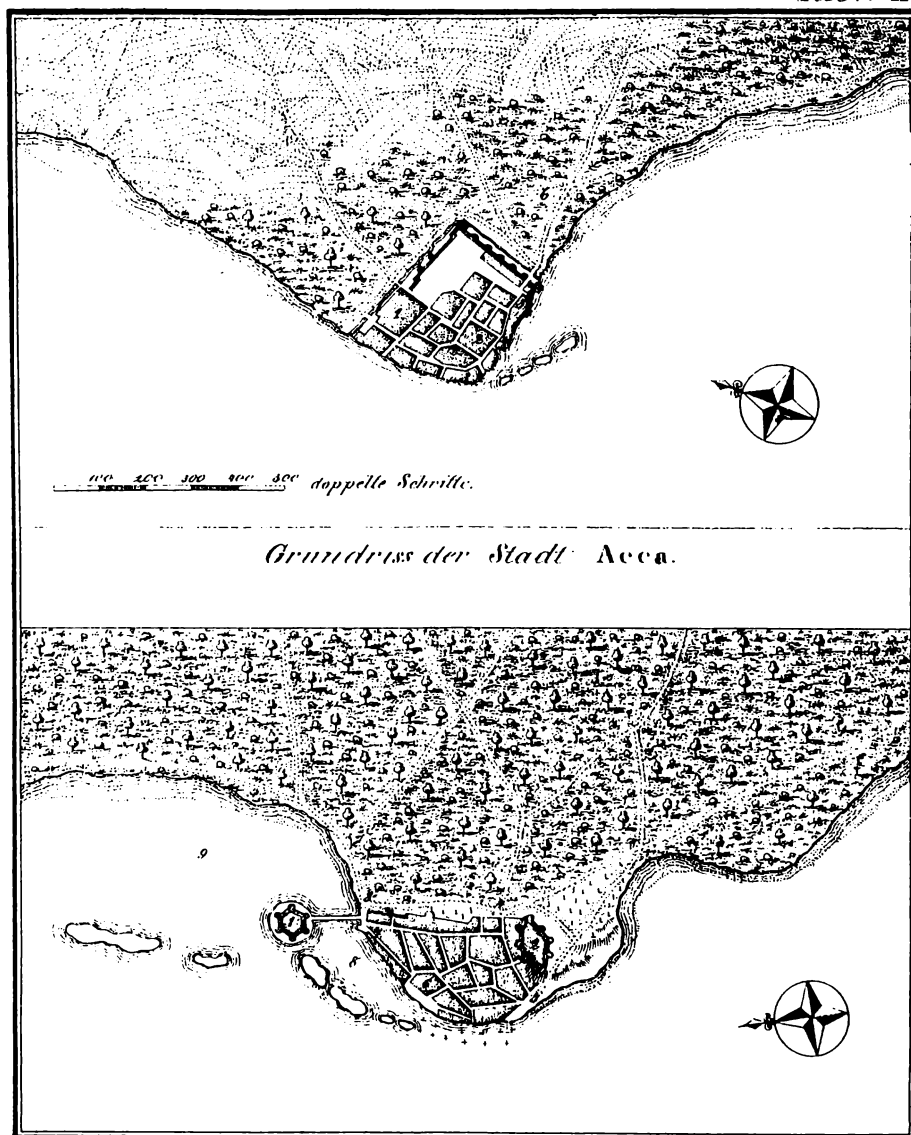
Verrayon rejste fra København i begyndelsen af november 1758. Han købte et skib af Just Fabritius til at rejse rundt med Kongens varer, som skulle støde til ham i Marseille. Rejsen fra Marseille til Konstantinopel blev krydret af skibbrud i Tunis og pest i Alexandria, hvortil Verrayon havde søgt tilflugt for at undgå pest i de levantiske havnebyer (sic!). Han ankom til Konstantinopel i oktober 1760. I starten var han optimistisk med hensyn til at få Kongens varer solgt gunstigt, men efter flere forgæves forsøg, som Verrayon tilskrev en sammensværgelse blandt byens købmænd, udtog han et parti og satte kurs mod sine gamle jagtmarker i Beirut.

Med $\frac{1}{4}$ af Kongens varer forlod Verrayon Konstantinopel i begyndelsen af februar 1761. I Beirut lykkedes alt over al forventning. Klæde- og silkestoffer blev solgt på kredit, men til god pris, medens Couturier i Konstantinopel havde forudset et tab på 60%. Verrayon indkøbte silke og ris som returvarer, og de dansk forretninger i Beirut blev overladt til en fransk købmand ved navn Joseph Mollet. Da Verrayon ydermere afsluttede en gunstig handelsaftale med de drusiske fyrster, kunne han tilsyneladende med god grund være tilfreds med sig selv.

Verrayon ønskede, at Danmark med det samme gik i gang med at handle på Beirut ved at sende ham 100.000 lt. i Marseille, så ville han med sine venner supplere op med 3-400.000 lt. De skulle bruges til at opkøbe bomuldstråd i Beirut, hvilket Danmark ifølge handelstraktaten med druserne havde monopol på.⁷² Han var simpelt hen i gang med at realisere sin gamle plan fra 1752. Det vidste Gähler og Bernstorff i henholdsvis Konstantinopel og København selvfølgelig ikke, men de nærede alvorlige betænkeligheder ved det hidtidige forløb. Gähler skjulte ikke sin skepsis over for hele planen med at gøre Beirut til centrum for dansk handel. Hvis det var så gunstigt, hvorfor havde andre så ikke gjort det? Kongens varer var solgt på kredit, og Verrayon havde efterladt penge og varer i Beirut, et politisk usikkert område.⁷³

Nu var Gählers skepsis nok delvis forårsaget af en vred protest,

Tab. VII.

Grundriss der Stadt Seide.

Kort over Acre og Saida. Fra Carsten Niebuhr: Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern, III, side 72. København 1774-78.

han få uger efter Verrayons afrejse fra Beirut i slutningen af juli havde modtaget fra Clairambaut, fransk konsul i Saida. Denne hævdede, at Joseph Mollet for det første havde forladt sin stilling i

et fransk handelshus i Acre uden tilladelse, for det andet, at han som franskmænd ikke måtte træde i et andet lands tjeneste. Gähler mente at have udsat videre skridt ved at være gået til Vergennes, den franske ambassadør i Konstantinopel, men det var en sag, der måtte afgøres på højeste niveau.⁷¹ Bernstorff var foruroliget over traktaten, fordi den var for gunstig. Bl.a. gav artikel 5 danskerne eneret på handel med bomuld. Det kunne vække jalousi hos andre nationer. Bernstorff har sikkert haft begivenhederne i Marokke 1752 i baghovedet. Den danske forhandler Longueville sluttede en traktat, der var så fordelagtig, at den kort tid efter blev brudt. Der-til kom advarsler fra Gähler. Under alle omstændigheder ønskede Bernstorff ikke at skyde penge i et handelsforsøg på nuværende tidspunkt.⁷⁵

Verrayon sejlede fra Beirut i juli 1761 og marts 1762 var han i Paris, hvor hans gamle sag omkring afskedigelsen fra Saida stadig kørte. Han ønskede at vende tilbage til Danmark med det samme efter at have været væk i næsten fire år, medens Bernstorff med henvisning til den oprindelige plan og instruks ønskede et forslag til oprettelse af et levantisk kompagni og oplysning om indskydere. Verrayon forsvarede sig med, at han ikke kunne opstille nogen plan, fordi situationen omkring etableringen i Beirut stadig var uafklaret, og den internationale situation gjorde det umuligt at rejse kapital. I sit brev havde Bernstorff desuden beklaget sig over, at Verrayon brugt for meget tid i Paris og Provence på sine egne affærer, hvilket denne opfindsomt tog som den ordre til at vende hjem til Danmark, han havde bedt om.⁷⁶

Det Levantiske Kompagni

Ved Verrayons hjemkomst til København efter fire års rejse var der stadig mange løse tråde i hans affærer. Der var ikke afklaret noget omkring Mollet i Beirut, hvor de indkøbte returvarer stadig lå uafhentede i magasin. Verrayon havde ikke opstillet den ønskede plan for et levantisk kompagni, og trods optimistiske meldinger havde han ingen konkrete tilsagn om kapital fra udenlandske investorer. Alligevel gik man i gang med oprettelsen af et levantisk kompagni. Foruden Verrayons personlige charme og overtalelsesevner kan forklaringen være de forbedrede udenlandske konjunkturer. Krisen mellem Danmark og Rusland i 1762 var blæst over, og med fredslutningen var der større muligheder for at rejse kapital. Desuden

slog Verrayon sig sammen med Morten Munk, der var rejst fra Konstantinopel i 1761.

Der var i det første halvår af 1763 forhandlinger mellem de to projektmagere og regeringen om oprettelse af et levantisk kompagni. Den 7. marts 1763 indsendte Munk og Verrayon et projekt til Kommercekollegiet, hvor de indrømmede, at Danmark ikke havde mange eksportvarer til Levanten. Men de lokkede med muligheden for afsætning af varer fra de skrantende klæde- og silkemanufakturer. På importsiden hev de den gamle tanke om at gøre København til stabelplads for Østersøområdet frem, denne gang med levantiske varer. Interessant nok var det lykkedes Verrayon at overbevise sin unge kompagnon om Beirut's fortræffeligheder. I projektet gjorde de denne by til centrum for den danske handel på Levanten.⁷⁷ I indbydelsen til offentligheden fire måneder senere blev Beirut ikke nævnt med et ord. Det kan være, at man har betydet dem, at det ikke var den mest tillidsvækkende by at nævne, hvis man skulle få offentligheden til at tegne aktier. Det kan også skyldes en begivenhed i Beirut: Joseph Mollet begik selvmord i april 1763 og efterlod kongens returvarer uden beskyttelse og store summer udestående for varer, solgt på kredit.⁷⁸

Den offentlige subskription

Alligevel fortsatte arbejdet, og en aktietegning til et dansk levantisk kompagni blev udbudt den 9. juli 1763. I 15 paragraffer opsummeredes begunstigelser og organisering. Der regnedes med en kapital på 300.000 rdl., indbetalt i rater med $\frac{2}{5}$, $\frac{2}{5}$ og $\frac{1}{5}$ de næste tre år. Planerne om det levantiske kompagni belyser på udmærket vis regeringens brug af kompagnierne og de begunstigelser, den var villig til at give. Munks og Verrayons forslag er bevaret, ligeledes Kommercekollegiets overvejelser, og den endelige udformning af indbydelsen til aktietegning. Indholdet af denne var en blanding af de privilegier, der ville blive tilstået kompagniet i oktroyen, og den konvention, der skulle indgås mellem aktionærerne, og som fastsatte reglerne for kompagniets drift.⁷⁹

Der var tilsyneladende intet problem med at bevilge det ny kompagni de traditionelle privilegier i form af frit oplag og fritagelse for told og afgifter ved udrustning af skibe. En nyskabelse var et af Kongen garanteret udbytte på 5% de første tre år. En anden nyskabelse var udformningen af kompagniets eneret på levantisk handel. Alle

måtte nemlig handle på Levanten, men kun kompagniet måtte afsætte levantiske varer i København. Det er et monopol, som minder lidt om Vestindisk-Guinesisk Kompagnis eneret på indførsel af sukker til København. Alle disse privilegier blev tilsyneladende bevilget uden problemer. Overvejelserne blandt de deputerede i Kommercekollegiet var af industripolitisk art. Munk og Verrayon havde blot foreslået et generelt indførselsforbud mod klædevarer fra Levanten, altså det, man nu ville kalde helfabrikata. Det var en selvfølge, men Kommercekollegiet forbød også indførsel af sukker. Klædevarer og stoffer blev genstand for grundige overvejelser blandt de deputerede. Råvarer blev tilladt toldfri indførsel, men ikke vitriol, da der eksisterede en indenlandsk produktion af tilfredsstillende kvalitet.

Men hvad med halvfabrikata, garn og tråd? Efter lange overvejelser blev både hvid og farvet bomuldsgarn tilladt indførsel mod lav told, fordi det var varer, Danmark ikke selv producerede, og som var nødvendige i den indenlandske produktion. Farvet silketråd blev derimod forbudt. Kamelhår og fåreuld fik fri indførsel, men ikke som garn. Mere avancerede produkter som lærreder af bomuld fik tilladt indførsel mod lav told, men ikke, hvis de var farvet. De eneste helfabrikata, der måtte indføres, var kapper til søfolk.

Det Levantiske Kompagni fik tilladelse til mod told at indføre grovere stoffer af hør, hamp og bomuld. Det havde ellers været forbudt siden 1739 og 1741. Men da Frederik Holmstedts manufaktur, der havde været grunden til forbuddet, gik dårligt grundet mangel på arbejdskraft, kunne Kommercekollegiet gå ind for ophævelse af dette forbud.

De deputeredes balancegang viser Kommercekollegiets industri- og handelspolitiske målsætning. En eksisterende produktion skulle beskyttes, men man ønskede ikke at skabe indenlandsk mangel ved at forhindre indførsel af varer, der ikke i forvejen blev produceret i Danmark. Verrayon og Munk havde også krævet lav told på fødevarer fra Levanten, specielt med henblik på import af tørrede frugter, men det blev ikke bevilget. Mon ikke de deputerede har set dette som luksusvarer med en begrænset, men sikker afsætning i København, hvor kompagniet havde eneret, og som derfor kunne betale fuld told?

Det Levantiske Kompagnis privilegier, der ved første øjekast virker så imponerende, svinder ind ved nærmere øjekast. Mange manufakturer havde i forvejen toldfri indførsel af råvarer, og på andre

punkter stilledes det ny kompagni blot på lige fod med de eksisterende, som havde fordel at etableret salgsapparat. Det eneste privilegium var eneret på indførsel til København, og med de svagt udviklede manufakturer, der i forvejen havde mange indførselsprivilegier, var det eneste værdifulde i monopolet måske begrænset til luksusvarer som tørrede frugter. De skulle til gængæld betale fuld told, og det er svært at forestille sig et kompagni med de store faste omkostninger, der følger med den type organisation, leve af salg af tørrede frugter til en by med 100.000 indbyggere. Her kunne man henvise til J. F. Wevers konklusion i januar 1757: Danmark havde simpelthen ikke det store behov for levantiske varer.

Der er næppe tale om, at Kommercekollegiet bevidst var sparsomt i tildelingen af privilegier til det ny kompagni. De deputeredes overvejelser var en nøje vægtning af hensynet til Det Levantiske Kompagni med hensynet til den indenlandske produktion, de allerede eksisterende kompagnier, og statens krav på toldindtægter. Når kompagniet ikke fik flere privilegier, var det fordi, der simpelthen ikke var plads til flere med Kommercekollegiets målsætninger.

Om den formuende offentlighed i Danmark og udlandet så det på samme måde, vides ikke. Efterhånden må folk være blevet trænet i at læse og gennemskue oktroyer, og det første levantiske interentskabs resultater opfordrede ikke til gentagelse. Det Afrikanske Kompagni fra 1755 var en fiasko af de store, og internationalt faldt indbydelsen sammen med en international kreditkrise, der ramte de store finanscentre Amsterdam og Hamburg hårdt.⁸⁰ Kun få københavnske borgere tog deres spareskillinger og gik ned i Snaregade, hvor grosserer Morten Munk ventede. Ialt indkom 12.000 rdl., hvoraf Kongen, Bernstorff og Moltke stod for de fleste.⁸¹

Altona-projektet

Denne fiasko ville have knækket mindre folk, men ikke Verrayon. Hans stædighed var imponerende både, når det galdt bønskrifter om pengeforstrækninger og affattelse af projekter. Efter fiaskoen med Det Levantiske Kompagni indsendte han et nyt forslag, denne gang uden Munks medvirken. Allerede i 1758 havde han på sin udrejse nævnt Altona som et godt sted at lægge den danske handel på Levanten. Denne idé tog han op i sit nye projekt, hvor Altona blev centrum i en konstruktion, der ikke før var set på dansk grund.⁸²

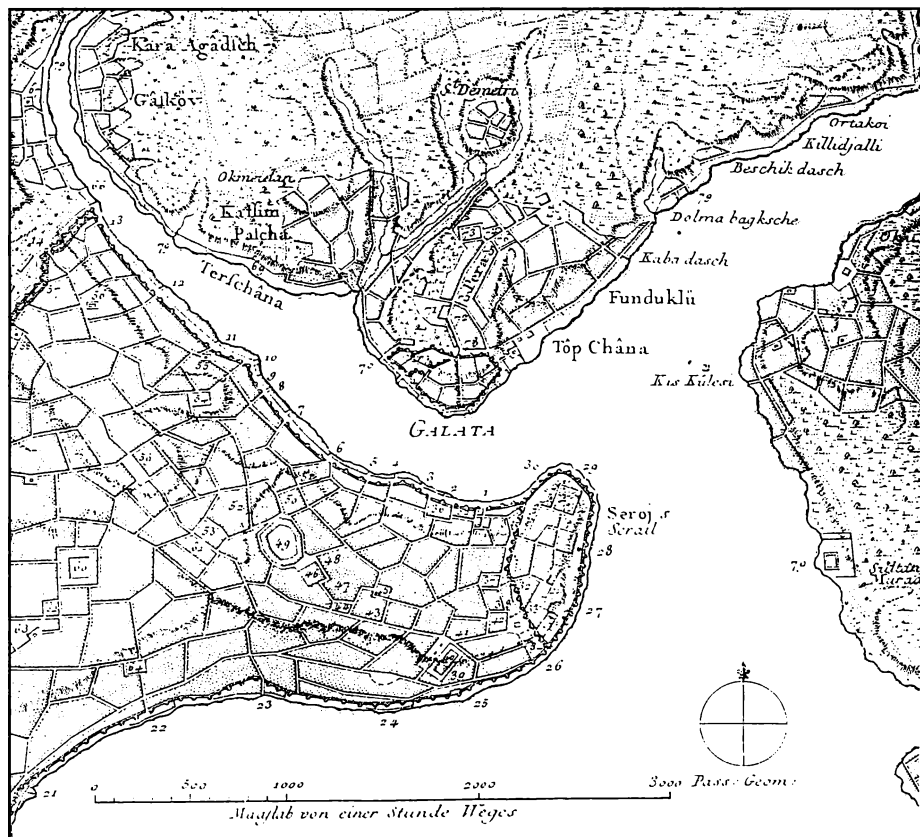
Byen Altona blev tilstået de samme privilegier som det heden-

gangne Levantiske Kompagni fra juli 1763. Dertil kom, at alle levantiske varer, der blev indført i det danske monarki uden om Altona, blev pålagt 20% told. Denne ekstratold skulle dog først træde i kraft, når Altona var i stand til at forsyne Monarkiet med levantiske varer i tilstrækkelig grad. Et handelskammer i Altona under en handelsintendant skulle styre handelen med Levanten, bl.a. ved at udstede certifikater for de varer, der fra Altona blev udført til resten af det Danske Monarki.

I stedet for et kompagni med en form for monopol på handel med et bestemt område prøvede man at kombinere kompagniets soliditet og bestandighed med den private købmands fleksibilitet og lave administrationsomkostninger. Verrayons forbillede kan der ikke herske tvivl om: Altonas foreslåede privilegier er næsten skrevet af efter Marseilles. Denne by havde monopol på fransk handel på Levanten. Varer derfra skulle betale præcis samme told på 20%, hvis de indførtes via andre havne end Marseille. Marseilles handelskammer kontrollerede antallet af franske købmænd og andre borgere i Levanten, deres levned, karantæne efter ophold i Levanten m.m.⁸³ Næsten alle Verrayons krav blev opfyldt. Altona fik de krævede privilegier i 15 år, og der oprettedes et handelskammer med ham selv som præsides og årlig gage på 3.000 rdl.⁸⁴ Alt var således lagt an til et nyt forsøg, men sådan gik det ikke. Verrayon insisterede på, at man måtte træffe bestemmelse om etableringen af et konsulat og handelshus i Beirut, før han kunne rejse til Altona og gå i gang med at skaffe kapital. Bernstorff derimod krævede, at han begav sig til Altona og der med det samme gik i gang med at rejse kapital.

Verrayon havde måske også mere privatøkonomiske grunde til at blive i København. Han mente stadig at have penge til gode for den lange rejse til Levanten, medens man vistnok i regeringen med henblik på de manglende kvitteringer for afholdte udgifter mistænkte ham for at have stukke pengene i sin egen lomme. Verrayon var sikkert klar over, at nådens sol, som man har kaldt det, skinnede svagere i det fjerne Altona. Derfor brugte han sin deltagelse i Altonaprojektet som handelsvare. Hvis han ikke fik en gunstig afregning, skulle man ikke regne med hans medvirken.⁸⁵

Enden på det hele blev, at han nægtede at rejse til Altona uden at få opfyldt visse krav, bl.a. højere gage, honorar for rejse og ophold i Danmark og forlængelse af Altonas privilegier. Derefter blev det endelig besluttet at afregne med Verrayon og give ham en endelig de-

Kort over Konstantinopel tegnet af Carsten Niebuhr 1761 under den store Arabiske Ekspedition. Nr. 71 er den danske ambassade, nr. 72 den svenske. Det dansk-norske monarkis kortvarige repræsentation på den imponante ambassadegade i Pera følger nøje håb og disillusionering i handelsforsøgene på Levanten. Grunden blev overtaget 1757 efter traktatens indgåelse, og den svenske ambassade, der havde okkuperet grunden til da, flyttede over på den anden side af gaden. 10 år senere holdt den danske ambassade flyttedag, og grunden blev overtaget af Rusland. Envoyé Extraordinaire v. Gähler havde forladt Konstantinopel i 1766, og hans efterfølger Goessell, som ankom i 1767, havde af besparelsergrunde kun rang som ministerresident og ikke samme behov for repræsentation.

Fra Carsten Niebuhr: Reisebeschreibung nach Arabien und anderen umliegenden Ländern, I, side 28. København 1774-78.

charge for udgifter. Men man kan ikke kalde regeringens afregning generøs. Han havde krævet 12.800 rdl., inkl. løn og ekstraudgifter, men da Kommercekollegiet var færdig, var beløbet reduceret til 1.725 rdl., hvortil kom en årlig pension på 3.000 lt. eller 750 rdl.⁸⁶ Man kan se det som udtryk for stor generøsitet over for en fantastisk eller ligefrem bedrager, men det var kutyme med en sådan pension.

Desuden var det simpelthen nødvendigt, hvis man stadig ville tiltrække udenlandske eksperter, at de ikke blot blev smidt ud af landet uden belønning efter arbejdets udførelse eller fiasko.

Verrayon

Verrayon klarede sig nok endda. Han havde lagt grunden til en vinforretning under rejsen, og suppleret med pensionen gav det ham sikkert en udmærket levestandard resten af hans dage, og de var mange, for han døde først i 1809.

Både for Edward Holm, Aage Friis og C.F. Wandel er han næsten den arketypiske 1700-tals projektmager, en charmerende svindler, der var i stand til at lokke regeringen med den altid optimistiske Bernstorff i spidsen ud på kostbare veje, den ikke burde have betrådt. Hans store planer og forhåbninger, evindelige undskyldninger og den endelige fiasko kan synes at berettige en sådan vurdering. Men han kan ikke frakendes gode ideer. Forslaget om at satse på Beirut frem for Saida var i det lange løb godt, og hans breve vidner om et solidt kendskab til handelsforhold. Ingen kan nægte, at Kongens varer blev afsat til gode priser. Hans overtalelseevner og stædighed har været imponerende. Skønt rejsen ikke just svarede til Bernstorffs forventninger, hverken med hensyn til længde eller resultat, lykkedes det ham at få godkendelse til et levantisk kompagni og overtalt Munk til at satse på Beirut frem for Smyrna. Da det første levantiske kompagni faldt til jorden, gik han ufortøvet i gang med det næste projekt og fik også det godkendt.

Afslutningen af en mission

Med fiaskoen ved subskriptionen til det Levantiske Kompagni, var grundlaget for ambassaden i Konstantinopel forsvundet. I foråret 1764 blev Gähler forberedt på at blive rappelleret. Det var ikke udtryk for unåde, men et forsøg på at spare penge ved at lade hans efterfølger få en lavere rang end Gähler. Det var måske også bagtan-ken at lade Gähler spille en rolle i etableringen af den levantiske handel. I begyndelsen af 1764 var Verrayon i gang med at forberede Altonaprojektet. Gähler var holstener og knyttet til Altona, hvor han senere blev overpræsident. Det kunne tænkes, at regeringen i København ønskede en kyndig person til at kontrollere Verrayon, når projektet kom i gang.⁸⁷

Han blev først rappelleret i oktober 1766, hvor alle handelsforsøg på Levanten endelig var opgivet. På det tidspunkt var Bernstorff svækket, og de store erhvervsfremmende projekters tid var ovre. Finansielle problemer efter krisen 1762 var en grund, den stigende kritik af hans handels- og industripolitik en anden. Traktaten med Porten var et af de mindre kritikpunkter mod Bernstorff, for i sin apologi september 1766 understregede han noget tvivlsomt, at traktaten var besluttet før hans tiltrædelse og havde kostet $\frac{1}{4}$ af, hvad andre havde givet.⁸⁸

Menneskelige fejl eller uundgåelig fiasko?

Prisen for handelsforsøget på Levanten:

Gählers udgifter de fire første år	40.000 piastre
Indgåelse og ratifikation af traktaten	150.000 piastre
Ambassaden 1756-66	240.000 piastre
Linieskibenes togt til Konstantinopel	173.000 piastre
Gaver til Sultanen	12.000 piastre
Verrayons pension i 45 år	45.000 piastre.
	<hr/>
	660.000 piastre =
	495.000 rigsdaler.

Udgifterne til ambassadens drift burde måske ikke medtages, men begrundelsen for at oprette den var udelukkende kommercielle, og den politiske betydning var minimal. Der var en vis indtægt fra fragtfart primært under Syvårskrigen, men det blev opvejet af ekstraudgifter i forbindelse med udskiftning af storvizir og en ny sultans tronbestigelse. Tabet på salget af Kongens varer er ikke medtaget, da de alligevel ikke var blevet solgt til fakturaprisen 44.000 rdl.

Med et tab på $\frac{1}{2}$ million rigsdaler er handelsforsøget på Levanten en af den Bernstorffske periodes helt store fiaskoer. Til sammenligning var statens årlige budget på 3-4 millioner rdl.

Hvad gik så galt? Det er altid fristende at pege på de menneskelige faktorer, og der er ingen tvivl om, at begge forsøg på at etablere afsætning af danske varer i Levanten blev ganske dårligt gennemført. Alm. Handelskompagni begyndte indkøbene af varer til ekspeditionen i 1757 for sent, og udvalget var ikke særlig salgbart, skønt de fleste af varerne var udenlandske, og de skulle afsættes i Konstantinopel midt under Syvårskrigen. Det tyder heller ikke på særlig

kompetence eller iver, at levantiske varer indkøbt midt under samme krig, hvor man skulle tro, en mangelsituation eksisterede, blev solgt med stort tab i Amsterdam.

Man kan også betvivle det fornuftige i ansættelsen af Verrayon. En moderne forretningsmand havde hurtigst muligt afsat varerne i Konstantinopel, selv med tab, og startet forfra med de indvundne erfaringer i baghovedet eller helt opgivet. Her var problemet jo for Bernstorff. Der ville ikke komme andre forsøg. Den københavnske handelstand var uinteresseret, og kunne han ikke fremvise et gunstigt salg af Kompagniets og Kongens varer i Konstantinopel, ville hele den kostbare traktat være indgået forgæves. Der ville ikke blive flere forsøg. I det hele taget er det bedre at fokusere på strukturelle grunde til fiaskoen. Hvis der havde været tale om et potentielt marked for danske varer eller transithandel, havde andre grebet chancen. Den ville ikke være faldet på menneskelige fejl. Her kunne man spørge, hvilken handel der egentlig fandt sted mellem Levanten og det kristne Europa.

De dominerende lande var Frankrig og England, som var ved helt at skubbe Holland og de italienske bystater ud af dette marked. Mekanikken i deres handel var enkel: Råvarer til klædeproduktion samt enkelte luksusprodukter blev byttet med klæde- og silkevarer. Det var den krumptap, hvorom hele varebyttet mellem Levanten og Frankrig/England drejede.⁸⁹ England importerede silke fra Levanten og solgte klædevarer. Frankrig importerede silke, bomuld, uld, tørrede frugter og kamelhår og solgte klædevarer. Begge lande havde desuden en mindre import af tørrede frugter, galæbler, olie m.m., men hovedbestanddelen var råvarer mod klædevarer. Selv nogle af de mindre importartikler kunne bruges i klædeindustrien. Galæbler til garvning og mastiks blev også brugt til blødgøring af silke.

Englands handel med Levanten begyndte at gå tilbage i 1730'erne, fordi områdets eksportvarer blev udkonkurreret af silke fra Bengalen og bomuld fra de Karibiske øer. Frankrig derimod importerede stigende mængder bomuld fra Levanten, hvilket satte det i stand til at udvide sin eksport af klædevarer. Da det var svært at trække penge ud af Levanten, hvilket Alm. Handelskompagni til sin skade havde fundet ud af, var et eksportoverskud på denne handel ikke fordelagtigt. Uden returvarer var eksport ikke profitabel.⁹⁰

Det var denne type højt specialiseret samhandel, byggende på en avanceret klæde- og silkeindustri, som Danmark nu skulle begynde

at få del i. Men den danske silkeindustri var ikke særlig stor og kæmpede med tekniske problemer, mangel på spindere og Asiatisk Kompagnis import af silketøjer. Derfor er det svært at se et overvældende behov for import af silke fra Levanten. Hvad angik de danske manufakturer, så fik de stor støtte både før og i den bernstorffske periode, men der var på ingen måde tale om en levedygtig industri. Trods regeringens brug af straf og belønninger suppleret med mædende henstillinger kunne de danske manufakturer ikke tage kampen op med importerede eller indsmuglede klædevarer. Hvorledes skulle de så kunne vinde markedsandele i Levanten?

Imod det kunne man indvende, at handelstraktaten med Porten var led i en fremsynet handels- og industripolitik, hvis formål var på en og samme tid at fremelske produktion i Danmark og åbne fremmede markeder for de ny manufakturer. Set under den synsvinkel bliver regeringens politik rationel og progressiv. Men grundlæggende var håbet om at afsætte danske klædevarer netop i Levanten ganske illusorisk. Der var tale om et højt specialiseret marked, med en bestemt smag, som konkurrenterne besad et dybtgående kendskab til. Der var fabrikker i Languedoc og Yorkshire, der udelukkende producerede til det levantiske marked. Hvorledes skulle en nyfødt industri som de danske manufakturer, der ikke engang kunne forsyne sit eget hjemmemarked, konkurrere effektivt?

Men hvis håbet om udveksling af varer mellem det danske monarki og Levanten var et fata morgana, hvordan kunne det kostbare projekt gå i gang? Nu var det heller ikke uden modsigelser. Frederik Holmsted og Wever lagde ikke skjul på deres pessimisme, eller ligefrem modstand. Vi kender ikke noget til den modstand, der måske har været bag kulisserne til afsendelsen af Gähler, men projektet er i det mindste ikke sat i værk uden skeptiske røster.

Man skal også lægge mærke til projektets idémænd. Bortset fra Jean George Hansen var de alle udlændinge. Calzabigi, brødrene Couturier og J.H.E. Bernstorff kendte intet til det danske monarkis teknologiske stade og erhvervsudvikling. Bernstorff havde ganske vist gennem mange år virket som diplomat i den danske kongens tjeneste. Han var i Danmark 1732-33, men derefter satte han ikke sin fod på dansk jord før sin tilkaldelse i 1750. Det var først de næste mange års forgæves forsøg på at fremelske en dansk fabriksindustri med offentlig støtte, der viste, at opgaven var langt sværere end først antaget. Derimod har Bernstorff fra sit ophold i Paris fået et ufor-

glemmeligt indtryk af de rigdomme, der strømmede til Frankrig fra den levantiske handel. Det er en interessant kommentar til tidens statistiske stude, at Calzabigi, Gähler og Couturier kunne indsende afhandlinger om Danmarks handel med Levanten uden at fremhæve det karakteristiske ved det kristne Europas handel med dette område: den næsten kolonialistiske udveksling af råvarer med færdige klædevarer.

I det hele taget havde man ikke korrekte forestillinger om profitten ved dene handel. Martin Hübner anslog i 1757, at franske købmænd tjente 120%, Gähler i 1761 50%, medens Bernstorff samme år var nået frem til, at når deres fortjeneste kun var på 6%, kunne Danmark med længere transporttid og dyrere forsikringer ikke forvente at konkurrere. I England havde Levanthandelen også ry for at være særdeles lukrativ, medens en moderne analyse viser, at i første halvdel af 1700-årene var den gennemsnitlige årlige fortjeneste 5-10%.⁹¹

Man kan ikke lade være med at tænke på, hvad excellencerne havde tænkt, hvis de havde vidst, at da der endelig kom handel mellem tyrkere og danskere, var det ikke tungt lastede danske handelskibe, der lossede varer fra danske fabrikker i Smyrna og Konstantinopel, men anatoliske indvandrere, der to hundrede år senere fra farvestrålende forretninger i Københavns fattige kvarterer falbød tomater, meloner og Turkish Delight.

Noter

Brugte valutaer i artiklen: 1 piaster = $\frac{3}{4}$ rigsdaler = 3 livres tournois.

1. Udg. af Kristof Glamann: Otto Thotts uforgribelige tanker om Kommerciens tilstand. Et nationaløkonomisk programskrift fra 1735. Københavns Universitets Festskrift 1966.
2. Udg. G. Hille i Historisk Tidsskrift, IV R. 4. 1873-74. Porten var det traditionelle navn for den osmanniske udenrigsledelse.
3. Berckentuin til Bernstorff 13/1 1748. Wotersen Privatarkiv. Se også Ole Feldbæk: Danske Handelskompagnier, 688.
4. TKUA, Frankrig, koncepter til depecher samt Kommercekoll. ekstraktprotokoller. Originalerne er forsvundet. Se også Friis I, 158-161.
5. Bernstorff til Berckentuin 4/10 1749 og 27/2 1750. Wotersen Privatarkiv. Calzabigis afhandling på italiensk oversatte Bernstorff til tysk. Det er denne tyske version, som nu befinder sig i Moltkes Breventvedarkiv, 71, II A, b 4-5. Jeg vil gerne række en tak til lensgreve Bernstorff og grev H.H. Moltke for tilladelse til at benytte disse arkiver.
6. Berckentuin til Bernstorff 17/3 1750. Wotersen Privatarkiv.
7. Calzabigi til Bernstorff 28/4 og 30/4 1750. Bregentved.
8. Holmsted til en "højgrevelig excellence" 28/8 1750. Bregentved.

9. Bernstorff til Calzabigi 19/9 1750. Koncept i TKUA, alm. afd., Diverse, Handelssager. Herefter Handelssager.
10. Calzabigi til Bernstorff 8/10 1750. Bernstorff til Calzabigi 14/11 1750. Koncept. Begge Handelssager. Wasserschlebe til Bernstorff 5/11 1750. Delvis i kode. Wotersen Privatarkiv.
11. Calzabigi til Bernstorff 18/5 1751. Desuden et uaddresseret memorandum om hans betingelser 23/5 1751. Handelssager.
12. Calzabigi til Bernstorff 25/5 1751. Handelssager.
13. Calzabigi til Bernstorff 4/6 1751. Handelssager.
14. Moltke til Bernstorff 29/5 1751. Handelssager. Udateret koncept til samme i Bregentvedarkivet.
15. Bernstorff til Calzabigi 6/3 1752. Overstreget afsnit i koncept. Handelssager.
16. Calzabigi til Bernstorff 5/6 og 19/6 1751. Handelssager.
17. Kildematerialet til de følgende er fragmentarisk, hvilket gør billedet af begivenhedsforløbet flimrende. Hvor intet andet er angivet, bygger beskrivelse af forhistorien på følgende: L. Couturier til Bernstorff 6/7 1757. TKUA, Tyrkiet, depecher. Wasserschlebe til Bernstorff 30/1 1752. Wotersen Privatarkiv. Fejldateret 1751 og derfor fejllagt blandt brevene fra dette år. A. Couturier til Hansen 29/1 og 1/2 1751. Personalakter for Gähler. TKUA, Tyrkiet A II. Ditlev Reventlow til Bernstorff 31/1 1752. Med budbringer. TKUA, Frankrig. Depecher.
Antonio Couturier blev født i Marscille 1717 i købmandsfamilie med interesser i Levantehandelen. Han fik certifikat som kontorist 1738, som købmand 1743, 1747 og 1749. Tak til Dr. Edhem Eldem, Bosporus Universitet, Istanbul, for disse oplysninger.
18. Kommercekollegiet, forestillinger og resolutioner 7/12 1744. Ekstraktprotokol 21/12 1747.
19. TKUA, Geheimeregistratur. Berckentin til Gähler 18/9 1751. Personalakter for Gähler. Tyrkiet A II.
20. Duda 136-37. Steensgaard 16-19. Encyclopedia of Islam, New. edt., artiklen imtiyazat. Om kapitulationerne og Osmannerrigets stilling i verdensøkonomien, herunder den "Wallersteinske" periferialisering, se Huri Islamoglu-Inan. Gähler beskriver ændringerne i den danske traktat i en depeche til Bernstorff 17/8 1757, delvis i kode. Tyrkiet, depecher.
Jeg vil gerne rette en tak til Dr. Edham Eldem, Bosporus Universitet, Istanbul, for interessante kommentarer til netop gensidigheden i den danske traktat.
21. Groot 93.
22. Bernstorff til Gähler 14/3 1752. Personalakter for Gähler. Tyrkiet AII. Daniel Panzac: La peste dans L'Empire Ottoman 1700-1850, 626, Leuven 1985.
23. Bernstorff til Reventlow 18/1 1752 i kode. TKUA, Frankrig, ordrer.
24. Wasserschlebe til Bernstorff 19/2 1752 i kode. Handelssager. Til samme 21/3 1752. Wotersen Privatarkiv.
25. Bernstorffs brev til Gähler er ikke bevaret, men nævnt af Gähler i brev til Bernstorff 18/3 1752. Gählers personalakter. Tyrkiet A II. Gählers officielle instruks er næsten afskrevet efter den forrige fra Berckentin. Særinstruks fra Bernstorff 14/3 1752 er i Personalakter, og trykt i dansk oversættelse i Wandel 7-9.
26. Forhandlingen behandles i min artikel i Scandinavian Journal of History nr. 2, 1992: Denmark's Treaty with the Sublime Porte in 1756.
27. Gähler og Couturier til Bernstorff 16/10 1752, 17/7 og 16/8 1753. TKUA Tyrkiet. Kopibog over relationer. Gähler til Bernstorff 16/12 1756. TKUA, indkomne sager vedr. forholdet til Tyrkiet. Wandel 42-43, men fejldateret til 16/7 1756. Mastiks er harpiks udvundet af en pistacieart på øen Chios, som blev brugt til medicinske formål og blødgøring af silke. Galæbler blev brugt til garvning.
28. Ikke bevaret. Sandsynligvis oversendt til Alm. Handelskompagni.

29. Admiralitetet til Lütow 12/2 1757. 15/3 fik han ordre til at flytte til Island, som blev kommandoskib for eskadren. Neptunus' kommandoprotokol. Gähler til Bernstorff 2/12 1756. Tyrkiet, depecher. Kommercekoll., forestillinger og resolutioner 21/3 og 28/3 1757. Forordning 25/3 1757 med tegning af flaget.
30. Wever til Bernstorff 20/3 1757. Tyrkiet, A II. Tutenage eller tutenak var en søvlegering.
31. Kommercekoll., tyske sekretariat. Brevprotokol 14/2 og 12/3 1757.
32. Wasserschlebe rejste sammen med Just Fabritius fra København i slutningen af februar 1757 for at rejse et statslån i Holland eller Frankrig. Han blev meget forundret over at høre om ændringen af den oprindelige plan om et separat kompagni. Wasserschlebe til Bernstorff 6/5 1757. Wotersen Privatarkiv. Om Alm. Handelskompagni se Sveistrup 9-12.
33. 16/4 1757 blev de fire førnævnte købmænd bedt om at lave en subscriptionsplan. Kommercekoll., tyske sekretariat. Brevprotokol. Wasserschlebe og Fabritius blev også bedt om at skaffe abonnenter i Frankrig. Alm. Handelskompagni til Wasserschlebe og Fabritius 23/4 1757. Frankrig, akter og dokumenter vedr. det politiske forhold. Derimod var der modsat Friis II, 222 ikke tale om, at noget af det ønskede statslån på 1 mill. rdl. skulle bruges på Levantehandelen.
34. Bernstorff til A. Couturier 25/3 1757. Geheimeregistratur.
35. Alm. Handelskompagni, generalforsamlingsprotokol.
36. Alm. Handelskompagni, generalforsamlingsprotokol 17/3 1759. Desuden Alm. Handelskompagni, journal over handelen på Levanten.
37. Gähler til Bernstorff 16/12 1756. Tyrkiet, kopibog. Bernstorff til A. Couturier 25/3 1757. Geheimeregistratur.
38. Alm. Handelskompagni til Kommercekoll. 29/6 1757, indenlandsk kopibog.
39. Generalmagasinet til Kommercekoll. 4/7 1757. Liste udfærdiget af Ketels. Kommercekoll., tyske sekretariat, journalsager. 22/7 og 29/7 1757. Kommercekoll., forestillinger og resolutioner. Generalmagasinets direktion til Bernstorff 10/5 1758. TKUA, indkomne sager, Tyrkiet.
40. Alm. Handelskompagni til Kongen 8/6 1757. indenlandsk kopibog. Kommercekoll., tyske sekretariat, til Rentekammeret 1/9 1757. Brevprotokol.
41. Bernstorff til A. Couturier 25/3 1757. Geheimeregistratur. A. Couturier til Bernstorff 16/5 1757. Tyrkiet, depecher. Alm. Handelskompagni til L. Couturier 26/4 og 18/6 1757. Udenlandsk kopibog.
42. Alm. Handelskompagni til L. Couturier 8/10, til A. Couturier 24/1 og 18/4 1758. Udenlandsk kopibog.
43. A. Couturier til Alm. Handelskompagni 13/2 1758 og Bernstorff 13/2 1758. Tyrkiet, depecher. Alm. Handelskompagni til L. Couturier 6/8 og 13/9 1757 og 21/1 1758. Udenlandsk kopibog.
44. Morten Munk til Kommercekoll. 6/6 og 13/6 1757. Kommercekoll., diverse sager 407. Alm. Handelskompagnis direktionsprotokol 10/9 1757. Til L. Couturier 13/9 og A. Couturier 18/10 1757. Udenlandsk kopibog. Til Morten Munk bl.a. 15/9, 22/11 1757, 24/1, 18/4, 6/9, 13/9 og 8/10 1758.
45. Gähler til Bernstorff 26/10 1756. A. Couturier til Horn 22/10 1756. L. Couturier til Bernstorff 6/7 1757. Tyrkiet, depecher.
46. Oplysning om ladning og regnskab fra København er fra følgende breve fra Alm. Handelskompagni: Til Kommercekollegiet 24/8 1757. Indenlandsk kopibog. Til L. Couturier 13/9 1757. Udenlandsk kopibog. Indkaldelse til generalforsamling 17/3 1759. Generalforsamlingsprotokol. Beløbene er rundet ned til nærmeste rdl.
47. Oplysning om ladning og regnskab fra Marseille er fra følgende breve fra Alm. Handelskompagni: Til L. Couturier 22/11 1757. Udenlandsk kopibog. Generalforsamlingsprotokol 17/3 1759. Cochenille var et rødt farvestof.
48. Kompagniets udlæg faldt noget efter afsejlingen fra København, fordi der kom flere ind-

- skud fra aktionærer og andre. Ved beregningen af A. Couturiers indskud på 200.000 livres brugte kompagniet en kurs på 1 rdl. = 4,5 livres, medens Gähler brugte 1 rdl. = 4 livres.
49. Efter skibenes ankomst skulle traktaten mellem Danmark og Porten endeligt besegles ved overrækkelse af gaver fra Frederik V til den tyrkiske Sultan.
 50. Bernstorff til A. Couturier 13/12 1757. Geheimeregistratur. Wandel 60-61. A. Couturier til Bernstorff 13/2 1758. Tyrkiet, depecher. Wandel 63-66. Brevets 6.000 ecus er dog her blevet til 1.000 daler.
 51. A. Couturier til Bernstorff 3/5 1758. Tyrkiet, depecher.
 52. Bernstorff til A. Couturier 27/5 1758. Kopi i Tyrkiet, korrespondanceakter. Med samme dato er kopi af brev til Horn, hvor han blev overdraget salget af kongens varer. Brevet til Couturier blev tilsyneladende sendt via Horn, og Couturier hævdede selv, at han først fik det i midten af december 1758. A. Couturier til Bernstorff 15/12 1758. Tyrkiet, korrespondanceakter.
 53. Alm. Handelskompagni til A. Couturier og Munk 6/6 1758. Til L. Couturier i Marseille 21/1 1758 og A. Couturier 24/1 1758. Udenlandsk kopibog.
 54. Alm. Handelskompagni til A. Couturier 18/4 og 26/8 1758 og 6/2 1759. Udenlandsk kopibog.
 55. A. Couturier til Bernstorff 3/5 1758. Tyrkiet, depecher. Wandel 74-79.
 56. Alm. Handelskompagni til A. Couturier 18/4 1758 og 6/2 1759. Til A. & L. Couturier 5/6 1762. Udenlandsk kopibog.
 57. Alm. Handelskompagni til A. & L. Couturier 18/6 1763. Udenlandsk kopibog. Tallene er nedrundet til nærmeste piaster.
 58. A. Couturier til Bernstorff 30/6 1753. I kode. Tyrkiet, depecher.
 59. Alm. Handelskompagni, Generalforsamlingsprotokol 16/4 1761. Alm. Handelskompagni til Brødrene Couturier og Munk 6/5 1760. Udenlandsk kopibog.
 60. Alm. Handelskompagni til Brødrene Couturier og Munk 6/5 og 23/8 1760. Til Brødrene Couturier 30/12 1760. Udenlandsk kopibog. Generalforsamlingsprotokol 16/4 1761 og 28/4 1762.
 61. Alm. Handelskompagni. Generalforsamlingsprotokol 16/4 1761. Alm. Handelskompagni til Brødrene Couturier 30/12 1760. Til Gähler 28/8 1762. Udenlandsk kopibog. Dette problem viser begrænsningerne i tidens regnskabssystem. Alm. Handelskompagni havde store summer stående i Konstantinopel, som det forsøgte at trække hjem, men med store omkostninger. Samtidig havde den danske gesandt Gähler brug for 150.000 piastre til betaling af traktanten samt 24.000 årligt i gage, som blev overført fra København til A. Couturier med store omkostninger. Man skulle tro, det havde været muligt at betale Gähler med indtægterne fra varesalget og udligne mellem Rentekammeret og Alm. Handelskompagni i København.
 62. A. Couturier til Bernstorff 13/2 1758. Tyrkiet, depecher. Til samme 2/1 1759. Tyrkiet, korrespondanceakter.
 63. Alm. Handelskompagni til A. & L. Couturier 18/6 1763. Udenlandsk kopibog. Lazare Couturier var på dette tidspunkt flyttet til Konstantinopel. Brødrene gik fallit i 1766, en oplysning, jeg skylder Dr. Edhem Eldem, Bosphorus Universitet, Istanbul.
 64. Baseret på diverse generalforsamlingsprotokoller og Journal over handelen på Levanten. Jeg har ikke fundet belæg for Sveistrups påstand 93-96, at kompagniet udbetalte indskyderne 30 rdl. til sidst, så de i det mindste fik deres indskud tilbage.
 65. Se bl.a. Gähler til Bernstorff 16/12 1756. Kopibog over relationer. Til samme 4/7 1760. Tyrkiet, depecher.
 66. Friis II, 222. Hübner til Bernstorff 30/1 1757. TKUA, diverse, Martin Hubners rejser. Trykt i B.P. 276-77. Verrayon til Bernstorff 20/5 1757. Wandel 102-4. Dette som resten af Verrayons breve er i Kommercekoll., efterladte embedspapirer, Bernstorff-Wasserschlebske Papirer. Herefter forkortet 2117 og 2118. Bernstorff til Verrayon 2/7 1757. Geheime-

- registratur. Tak til Flemming Jerk, der henledte min opmærksomhed på Verayons hus i Lille Strandstræde.
67. Kommercekoll., forestillinger og resolutioner 14/10 og 20/10 1758. Wandel 108-0.
68. Joost Van Hemert til Bernstorff 22/9 1758. 2117. Alm. handelskompagni til Munk 23/9 1758. Udenlandsk kopibog.
69. Consulat de Seyde. Registre 1029 og 1030. trykt i Chehab og Adel. Her er ekstrakter af møder mellem Verrayon og de franske købmænd i Saida. Desuden dele af begge parter korrespondance med marineministeren Rouillé.
70. Masson 141, note 2.
71. Behandlet i Wandel med optryk af store dele af korrespondancen, dog med mange fejl, og i Friis II, 222-299. Det er i øvrigt forkert, når Friis beskriver, hvorledes man sammensatte en ladning danske fabriksvarer til afsætning i Levanten. Verrayon havde ønsket at indkøbe varer i Altona, hvilket Bernstorff og Fabritius bevidst undlod at gøre for ham. Fabritius i Paris til Wasserschlebe 21/4 1759. Kun en side af brevet bevaret. 2117.
72. Verrayon til Bernstorff 22/7 1761. Wandel 133-40. Nogle af siderne er dog gengivet i forkert rækkefølge. Original traktat er i 2117.
73. Gähler til Verrayon 17/10 1761. 2117. Wandel 154-58, men sum hos debitorer forkert gengivet som 6510 piastre i stedet for 16510 piastre.
74. Clairambaut til Gähler 8/8 1761. Gähler til Clairambaut 8/9 1761. 2117. Wandel 149-51. Begge breve er i kopi.
75. Bernstorff til Verrayon. Wandel 162-64. Det originale brev har jeg ikke kunnet finde.
76. Bernstorff til Verrayon 10/8 1762. Geheimregistratur. Verrayon til Bernstorff 4/5, 6/6 og 26/8 1762. 2118. Wandel 171-78.
77. Kommercekoll. til Generaloldkammeret 17/5 1763. Til Verrayon og Munk 7/6 1763. Kopibøger. Projekt af Verrayon og Munk til et Levantisk Kompagni dateret 7/3 1763 og adresseret til Bernstorff. Kommercekoll., diverse, 407. Sammesteds er ekstrakt af de deputeredes overvejelser omkring Verrayons og Munks projekt.
78. Clairambaut til Bernstorff eller Gähler 12/5 1763. Med opgørelse over boet. 2118.
79. Konklusionerne af de deputeredes overvejelser blev uden undtagelse fulgt i den trykte indbydelse, som er i dansk, fransk og tysk version i 2118 samt det Kongelige Biblioteks Småttryksafdeling.
80. Henningsen 99.
81. Friis II, 226. Jeg har ikke kunne finde kilden til disse tal.
82. Udateret projekt underskrevet af Verrayon, sandsynligvis dateret slutningen af 1763/begyndelsen af 1764. Kommercekoll., diverse, 407.
83. Om Marseille se Paris 9-43.
84. Kommercekoll., forestillinger og resolutioner 22/6 og 2/7 1764.
85. Verrayon til Bernstorff 6/10, 8/11 1764 og 13/6 1765. Bernstorff til Verrayon 12/11 1764. Koncept. 2118.
86. Kommercekoll., forestilling 28/9 og resolution 4/10 1765.
87. Bernstorff til Gähler 11/2 1764. Tyrkiet, ordrer. Klaus Kjølens: Det Diplomatiske Fag, Odense Universitetsforlag 1991, 120-123. Teorien om en forbindelse mellem Gählers rappel i 1764 og Altona-projektet står helt for min egen regning.
88. Bernstorff til Chr. VII 22/9 1766. B.P. II, 586.
89. Davis 26-42. Paris 504-564.
90. Davis 27-29.
91. Hübner til Bernstorff 30/1 1757. TKUA, diverse, Martin Hübners rejser. Gähler til Bernstorff 1/9 1761. Tyrkiet, depecher. Bernstorff til Gähler 26/5 1761. Tyrkiet, ordrer. Davis 234-35.
Gähler til Bernstorff 1/9 1761. Tyrkiet, depecher.
Bernsdorff til Gähler 26/5 1761. Tyrkiet, ordrer. Davis 234-35.

Kilder

Utrykt materiale:

København, Rigsarkivet.

T.K.U.A., alm. afd., Diverse geheimregistraturer 1756-62,

Diverse, Realis litra A-Ø.:

Finanssager,

Handelssager,

Martin Hübners rejser

T.K.U.A., special del.

Tyrkiet:

A II. Akter og dokumenter vedr. det politiske forhold til Tyrkiet.

1. Personalakter for Sigismund Wilhelm v. Gähler.

2. Originale kreditter m.m. for Sigismund Wilhelm V. Gähler.

3. Akter og dokumenter vedr. traktaten 14. oktober 1756.

B. Gesandtskabsrelationer fra Sigismund Wilhelm v. Gähler 1752-67.

C. Ordre 1752-67.

Kommerciolkollegiet, Tyske sekretariat.

Forestillinger og resolutioner.

Ekstraktprotokoller.

Brevprotokol 1757-64.

Indkomne sager vedr. forholdet til Tyrkiet.

Efterladte embedspapirer. 2117-18: Bernsdorffske-Wasserschlebske papirer vedr. handelen på Levanten.

Privatarkiver:

De Bernsdorffske privatarkiver.

Wotersen:

Brevvekslingen mellem C.A. Berckentin og J.H.E. Bernsdorff.

Stintenburg:

Breve fra A.P. Bernsdorff til J.E.H. Bernsdorff.

Moltkes Bregentvedarkiv.

71. II A. b 4-5. Dokumenter den Levantiske handel angaaende.

Brevsamling: Breve til J.H.E. Bernsdorff.

Almindeligt Handelskompagni.

Generalforsamlingsprotokol 1757-66.

Direktions- og resolutionsprotokol 1757-58.

Udenlandsk kopibog 1757-66

Indenlandsk kopibog 1757-66.

Journal over handelen på Levanten.

Trykte kilder:

Chehab, Maurice og Ismael, Adel (udg.): Documents diplomatique et consulaires relatif a l'histoire du Liban. 1975-83. Vol. 2: Consulat de Seide 1735-1784.

- Feldbæk, Ole: Danske handelskompagnier 16616 – 1843. Oktroyer og interne ledelsesregler. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Friis, Aage: Bernstorffske papirer. I-III. København 1904-1913.
- Hille, G.: Grev Adam Gottlob Moltkes plan for Frederik den Femtes regering. Historisk Tidsskrift IV R.4. 1873-74.

Litteraturliste:

- Andersen, Dan: Danmarks traktat med Osmannerriget 1756. Dansk diplomati og handel på Levanten under Sigismund Wilhelm v. Gählers ambassade i Konstantinopel 1752-66. Upubliceret speciale Københavns Universitet 1991.
- : En dansk præst ved Sultanens hof 1758. Siden Saxo nr. 2, 1991.
- : Linieskibet Grønland. Historien bag en konvoj i Middelhavet 1761. Marinhistorisk Tidsskrift nr. 3, 1991.
- : Denmark's treaty with the Sublime Porte in 1756. Scandinavian Journal of history nr. 2, 1992.
- Davis, Ralph: Aleppo and Devonshire Square. English traders in the Levant in the Eighteenth Century. London 1967.
- Encyclopedia of Islam. New ed. Artiklerne Berat, Beratli, Intiyazat.
- Erdbrink, G.R. Bosscha: At the Threshold of Felicity. Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte, 1726-1744. Ankara 1975.
- Friis, Aage: Bernstorfferne og Danmark. Bd. 1-2. København 1903-19.
- Groot, A.H. de: The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the earliest diplomatic Relations 1610-1630. Leiden/Istanbul 1978.
- Hage, C.: Haandbog i handelsvidenskab. København 18994.
- Henningsen, Lars: Provinsmatadorer fra 1700-årene. Flensborg 1985.
- Histoire du Commerce de Marseille. Red. Gaston Rambert. Bd.IV: 1557 – 1789. Paris 1954. Louis Bergasse: De 1559 a 1660. Gaston Rambert: De 1660 a 1789. Bd. V: 1660 a 1789. Paris 1957. Robert Paris: Le Levant.
- Islamoglu-Inan, Huri (ed.): The Ottoman Empire and the World Economy. Cambridge 1987.
- Masson, Paul: Histoire du Commerce Francais dans le Levant au XVIII Siecle. Paris 1911.
- Steensogaard, Niels: Consuls and Nations in the Levant from 1570-1650. The Scandinavian Economic History Review XV, 1967.
- Sveistrup, Poul Peter: Det almindelige Handelskompagni 1747-1774. Med særlig henblik på dets virksomhed i Grønland. Meddelelser om Grønland bd. 131, nr. 9. 1943.
- Wandel, C.F.: Danske handelsforsøg på Levanten i det attende aarhundrede. København 1927.

Industrirådet

En organisation og dens arkiv og dets benyttelse

AF JØRGEN FINK

Industrirådets arkiv er Erhvervsarkivets største organisationsarkiv. De første afleveringer indgik til arkivet i 1948 og siden er der løbende modtaget betydelige efterafleveringer, således at omfanget med udgangen af 1992 skønsmæssigt andrager 1080 hyldemeter arkivalier.

Arkivet er meget værdifuldt for studiet af Danmarks økonomiske historie, og overordentlig mange aspekter af samfundsøkonomisk og politisk karakter har været taget op til behandling i Industrirådets ledelse og administration. Nedenstående artikel er tænkt som en brugervejledning, som gennem en præsentation af samspillet mellem Industrirådets arbejdsopgaver og administration skulle gøre det lettere at orientere sig i arkivet.

I maj 1992 blev Industrirådet sluttet sammen med organisationen Industriens Arbejdsgivere til den nye store, stærke organisation i dansk erhvervsliv Dansk Industri. Dermed blev der sat om ikke et punktum, så dog et ganske kraftigt semikolon i Industrirådets udvikling. I den anledning kan det være naturligt at give et kort rids af organisationens historie. Formålet er dog ikke så meget at bringe en nekrolog over en ikke længere eksisterende organisation som at se med kærlige øjne på arven: det arkiv som Industrirådet har efterladt. Det er stort, værdifuldt og ikke svært at bruge, når først man har sat sig ind i, hvordan det er bygget op.

Arkivet afspejler Industrirådets administrative opbygning og de ændringer, som den administrative opbygning var ude for i tidens løb. Disse ændringer blev fremkaldt af Industrirådets egen udvikling. Det er derfor nødvendigt at give et kort rids af Industrirådets historie som indledning til omtalen af arkivet og dets indhold.

Industrirådet blev stiftet den 29. oktober 1910 og trådte i funktion i juni 1911. Det havde sidste ordinære arbejdsdag den 30. april 1992, holdt flyttedag fredag den 1. maj og fortsatte arbejdet mandag den 4. maj som del af den nystartede organisation Dansk Indu-

stri. Industrirådet eksisterede således i 81 år. I relation til Industrirådets arkiv kan disse 81 år deles i fem perioder: 1910-19, 1920-50, 1951-72, 1973-79 og 1980-92.

1910-1919

Industrirådet blev stiftet på initiativ af nogle mindre håndværksmestre i byggefagene i København. De var utilfredse med den bestående hovedorganisation Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk. De rettede derfor henvendelse til nogle industridrivende og foreslog dem, at man skulle omdanne den gamle organisation Industriforeningen (stiftet 1838) til en effektiv hovedorganisation for industri og håndværk. De industridrivende var også utilfredse med den bestående hovedorganisation Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, som for alle praktiske formåls skyld var en ren håndværksorganisation eller i hvert fald ikke en industriorganisation, så de reagerede positivt på henvendelsen fra håndværksmestrene, men ændrede forslaget på et afgørende punkt: De ville ikke danne en fælles organisation for håndværk og industri, men derimod en ren industriorganisation. Derimod fastholdt de ideen om, at man skulle lade den nye organisation tage udgangspunkt i Industriforeningen.¹

Industriforeningen var som antydnet en gammel organisation. Den blev stiftet for at skabe en industriel opinion i landet, og dens mærkesag var kravet om næringsfrihed. Dette krav blev som bekendt gennemført i 1857/62, og derefter arbejdede foreningen på at udbrede kendskabet til industrien gennem foredrag og udstillinger. Dens største bedrift i den henseende blev de store udstillinger i København i 1872 og 1888, hvis varige resultat for foreningen var, at den fik bygget den store industribygning på hjørnet af Vesterbrogade og den senere H.C.Andersens Boulevard. Det var således en både ærværdig og formuende forening, men den gjorde ikke noget forsøg på at optræde som erhvervsorganisation. Medlemskab var åbent for alle interesserede, og foreningens aktiviteter var af selskabelig og kulturel karakter.

Det var ikke muligt at ændre Industriforeningen til en moderne erhvervsorganisation, men der var store fordele for industrien ved at søge sin nye organisation oprettet i tilknytning til Industriforeningen, først og fremmest derved, at man på den måde fik både

ejendom og formue i ryggen. De industridrivendes forslag gik ud på, at antallet af pladser i Industriforeningens repræsentantskab skulle fordobles, at de nye pladser skulle besættes med industridrivende, og at det således udvidede repræsentantskab skulle vælge et industriråd på 25 medlemmer, hvoraf mindst halvdelen (13) skulle være industridrivende.² Det lykkedes at vinde flertal for denne plan på en generalforsamling i Industriforeningen 29. oktober 1910, og denne dato blev siden regnet for Industrirådets stiftelsesdag, skønt det først blev valgt senere og ikke trådte i aktion før den 21. juni 1911.

Formelt set var Industrirådet blot et udvalg nedsat af Industriforeningen, men meget hurtigt udviklede det sig til en selvstændig erhvervsorganisation med eget sekretariat og egne medlemmer. De blev betegnet som B-medlemmer af Industriforeningen. Industriforeningens formand var født formand for Industrirådet, men realiteten var nærmest den modsatte, at Industrirådets formand også skulle varetage opgaven som formand for Industriforeningen. Denne mistede helt betydning og blev administreret af Industrirådet og kom mere og mere til at stå som et anakronistisk omsvøb. Det ændrede imidlertid ikke ved, at Industrirådet formelt set var et udvalg nedsat af Industriforeningen, en forsamling på 25 mennesker. Hurtigt kom navnet imidlertid til også at betegne den nye organisation som sådan. Det var i længden upraktisk, at organisationen og dens styrende forsamling hed det samme, og i 1972 tog man konsekvensen og ændrede navnet på den af Industriforeningen valgte forsamling til Industrirådets hovedbestyrelse.³ I den her behandlede periode 1910-19 var Industrirådet imidlertid betegnelsen såvel på organisationen som på dens styrende forsamling.

Industrirådets første formand var direktør H.P.Prior, Nordiske Kabel- og Trådfabrikker, men han blev kort efter rådets oprettelse syg og overlod i november 1911 formandsposten til Alexander Foss, F.L.Smidth & Co. Ham lykkedes det på kort tid at give Industrirådet en markant profil i offentligheden som et kompetent og repræsentativt organ for den danske industri. Gennembrudet for Industrirådet kom med en tale, som Alexander Foss holdt i 1912 med titlen "Danmark som Industriland". Her argumenterede han for, at det i længden måtte blive industrien og ikke landbruget, som ville være det bærende erhverv i Danmark. Talen vakte uhyre opsigt og gjorde med et slag Industrirådet kendt.

Skønt det således lykkedes at placere Industrirådet i offentlighedens bevidsthed, var arbejdsbyrden i den nye organisation ikke overvældende i de første år. Formanden fik hjælp i det daglige arbejde af et sekretariat under ledelse af cand. polit. Otto Himmelstrup, og det samlede personale var ved krigsudbrudet i 1914 nået op på fire.

1. Verdenskrig ændrede arbejdet i Industrirådet helt. Vareudvekslingen med udlandet blev et stort problem og kunne ikke som hidtil styres af markedskræfterne/toldlovgivningen alene, men krævede en form for regulering og politisk styring. Regeringen ville nødig tage denne opgave op af frygt for, at det ville blive en belastning for den danske neutralitetspolitik. Industrirådet tilbød da sammen med Grosserer-Societetet at engagere sig i dette arbejde, føre handelsforhandlinger med udlandet og varetage den praktiske administration af de reguleringer og ordninger, som handelsforhandlingerne resulterede i.

Dette arbejde begyndte for Industrirådets vedkommende i januar 1915. Det var handelsforholdet til England, der var den konkrete foranledning, og til at følge dette spørgsmål nedsatte Industrirådet det såkaldte Englandsudvalg. Dette udvalg kom fra starten til at fungere som en slags forretningsudvalg for Industrirådet, og det skiftede derfor i 1919 navn til Det stående Udvalg og senere i 1949 til Industrirådets bestyrelse.

Nedsættelsen af Englandsudvalget blev indledningen til en eksplosiv vækst i Industrirådets arbejdsopgaver. Personalet voksede i løbet af få år fra de fire, der havde været ansat i august 1914, til omkring 200. Industrirådet blev derved en organisation af en helt anden karakter. Den praktiske organisation og opbygning af Industrirådets administration oversteg sekretæren Otto Himmelstrups kræfter. Han forlod i 1917 Industrirådet og blev i stedet ansat i landbrugsorganisationerne. Allerede i 1915 var ledelsen af det daglige arbejde imidlertid blevet overladt til kontorchef Harald J. Nielsen, og det var ham, der skabte det enorme administrative apparat, som Industrirådet efterhånden kom til at råde over.

Arbejdet med krigstidsreguleringerne ændrede sig i 1917, da Tyskland i februar skærpede krigen ved at erklære den uindskrænkede ubådskrig, og da U.S.A. som følge af dette gik ind i krigen i april. Forud for dette tidspunkt havde Industrirådet især arbejdet med at sikre vareudvekslingen med udlandet. Det var sket gennem

Sekretær Harald Cock-Clausens kontor i Industrirådet september 1919. Harald Cock-Clausen (1891-1972) var sekretær i Industrirådet 1917-32. I årene 1918-21 var han leder af Statens Kulfordelingsudvalg, der havde sekretariat i Industrirådet og var et samarbejde mellem Industrirådets eget Kulfordelingskontor og to statslige udvalg.
Foto i Industrirådets arkiv.

administrativt besværlige aftaler med de krigsførende lande. Efter krigens skærpelse kom arbejdet mere til at bestå af rationeringer eller rationeringslignende ordninger. En lang række varer blev inddraget under dette.

Den overordnede ledelse af Industrirådets daglige administration havde sekretariatet under ledelse af Harald J. Nielsen og efter hans død i 1918 af Gustav E. Hartz. Til administration af handelsaftalerne med udlandet blev der oprettet fire særlige kontorer for henholdsvis Import, Eksport, Certifikater og Bogholderi. Desuden åbnede Industrirådet kontorer i London, Berlin og Washington. Ledelsen af de mange rationeringsforanstaltninger, som Industrirådet blev involveret i, men ikke direkte forestod administrationen af, blev uddelegeret til en lang række udvalg, der blev nedsat vare for vare. Muligvis blev der oprettet flere kontorer inden for Industrirådsadministrationen; der er således henvisninger til Industrirådets tyske kontor, som efter sammenhængen næppe er identisk med kontoret i Berlin. Opbygningen i kontorer afspejles imidlertid ikke i arkivet. Arkivdannelsen var fælles for det samlede sekretariat i København.

Der er i 1965 i Erhvervsarkivet blevet udarbejdet en udførlig registratur (registratur nr. 16) over denne ældste del af Industrirådets arkiv. Den er ikke snævert begrænset til perioden 1910-19, men omfatter også materiale af nyere dato, især fra begyndelsen af 20erne, men også enkelte arkivalier så sent som fra 1940erne. Der henvises generelt til denne. Her vil kun hovedtrækkene i arkivets opbygning i disse år blive omtalt.

I registraturen er materialet delt op i otte hovedgrupper:

- 1) Industrirådet i almindelighed
- 2) Krigstidsadministrationen 1914-19
- 3) Breve og sager, ind- og udgåede
- 4) Industrirådets udvalg og underafdelinger
- 5) Regnskaber
- 6) Udenlandske kontorer
- 7) Udvalg, hvor Industrirådet er repræsenteret
- 8) Uafhængige institutioner

I gruppe 1) Industrirådet i almindelighed findes materiale til belysning af Industrirådets valgte ledelse. Her findes referater af møder-

ne i Industrirådet (den forsamling, som senere blev omdøbt til Industrirådets hovedbestyrelse) af landsindustrimøder, som blev afholdt med visse mellemrum, af generalforsamlinger og repræsentantskabsmøder, som strengt taget hører til Industriforeningens arkiv, fordi det var Industriforeningens generalforsamling og repræsentantskab. Det er ikke alle sider af ledelsens arbejde, der findes i denne gruppe. Som nævnt startede det, som siden udviklede sig til Industrirådets bestyrelse, som Englandsudvalget i 1915, og dette udvalgs forhandlinger findes i gruppe 4. Ligeledes er en del af formandens korrespondance skilt ud som en selvstændig del af gruppe 3.

Gruppe 2) Krigstidsadministrationen omfatter den forvaltning, som Industrirådet på Danmarks vegne påtog sig i forhold til udlandet. Den bestod i al væsentlighed af at udstede erklæringer og certifikater, der skulle garantere varers herkomst og bestemmelsessted. Udarbejdelsen af disse erklæringer krævede en betydelig kontrolfunktion i form af besigtigelser af virksomheder etc. Det er denne del af krigstidsadministrationen, der findes i gruppe 2. Det er imidlertid, som det er fremgået ovenfor, langt fra hele krigstidsadministrationen. Industrirådets udenlandske kontorer, som findes i gruppe 6, deltog i høj grad i denne administration, og det samme gjorde en del af de udvalg, der omtales i gruppe 7. En del af krigstidsadministrationen foretog Industrirådet nemlig i samarbejde med Grosse-*rer-Societetet*, og de nedsatte nogle fællesudvalg til henholdsvis kompensation, dispensation og fordeling. Det vigtigste udvalg af denne type var dog Erhvervenes Fællesudvalg, som blev nedsat i 1917 efter skærpelsen af krigen. Her var også skibsfart og landbrug repræsenteret. Erhvervenes Fællesudvalg skulle koordinere de danske erhvervs forhandlinger med udlandet, således at de enkelte erhverv ikke blev spillet ud mod hinanden. Det var dermed Erhvervenes Fællesudvalg, der – i forståelse med regeringen havde hovedansvaret for den danske udenrigshandel 1917-18, og det fik samme centrale position i reguleringen af udenrigshandelen, som Den overordentlige Kommission havde i reguleringen af det indenlandske økonomiske liv i krigstiden. Industrirådet påtog sig den sekretariatsmæssige betjening af dette udvalg, og dets arkiv findes derfor i gruppe 7.

Som nævnt havde krigstidsadministrationen også en indenlandsk side. Her kom Industrirådet ikke direkte til at varetage den offentli-

ge forvaltning på området, men blev dog indblandet i den praktiske tilrettelæggelse af meget af rationeringsarbejdet. Hver gang en vare eller varegruppe kom i søgelyset, nedsatte Industrirådet et udvalg til at engagere sig i arbejdet på dette felt. Disse udvalgs arkivalier findes i gruppe 4. Endelig skal det nævnes, at den store gruppe 3, som omtales i det følgende afsnit, også rummer materiale til belysning af krigstidsadministrationen. Vil man arbejde med dette emne, er det altså nødvendigt at orientere sig meget bredt i registraturen.

Gruppe 3) Breve og sager er den største af de otte grupper, og som regel vil man kunne finde supplerende materiale i denne gruppe i forhold til de syv øvrige. Den består af fire undergrupper: a) breve i almindelighed, b) brune æsker, c) sorte æsker og d) specificerede breve. Der er ikke nogen klar deling af materialet mellem disse fire grupper, men hovedopdelingen er dog den, at gruppe a) breve i almindelighed rummer den mere rutinemæssige del af korrespondancen. En del af materialet i gruppe b – d er formentlig startet i gruppe a og først senere flyttet over til en af de andre grupper. Gruppe b, c og d rummer alle sager, det vil sige arbejdsopgaver, der ikke bare har kunnet løses ved en rutineekspedition. Gruppe b) de såkaldte brune æsker har for en dels vedkommende en nummerering med initialerne H.I.M. eller H.J.N. Det tyder på, at gruppen brune æsker har rummet sager, der har været behandlet af en af de to ledende embedsmænd i sekretariatet, Otto Himmelstrup (H.I.M.) eller Harald J. Nielsen (H.J.N.). Gruppe c) de sorte æsker har ikke tilsvarende signaturer. Der er ikke nogen klar emnemæssig afgrænsning mellem de brune og de sorte æsker. Begge grupper rummer mere omfattende og principielle sager, og der findes i registraturen en udførlig indholdsangivelse. Gruppe d) omfatter ikke sager, men breve til eller fra bestemte personer, herunder formandens korrespondance 1916-19. Gruppe 3 er den største og mest uoverskuelige af de otte grupper, og den samme sag kan være delt mellem flere af undergrupperne eller indgå i en af de andre otte grupper.

Gruppe 4) Industrirådets udvalg er allerede omtalt i forbindelse med omtalen af krigstidsadministrationen. Det var imidlertid ikke alle Industrirådets udvalg, der var knyttet til krigstidsadministrationen, så gruppe 4 rummer også materiale ud over det rent krigstidsbestemte. Der findes i registraturen s. 116 en alfabetisk liste over Industrirådets udvalg. Listen er ført frem til slutningen af 20'erne. Dog

er ikke alle der nævnte udvalg repræsenteret i gruppe 4. En del af materialet skal søges i Industrirådets arkiv for årene 1920-50.

Gruppe 5) regnskaber indeholder væsentligst regnskabsmateriale fra krigstidsadministrationen. Gruppe 6) Udenlandske kontorer er omtalt ovenfor i forbindelse med omtalen af gruppe 2, og det samme er gruppe 7. Her skal det dog tilføjes, at denne gruppe også omfatter et udvalg, som ikke deltog i krigstidsadministrationen, nemlig Erhvervenes Ruslandsudvalg. Arkivet efter dette udvalg rummer materiale om forarbejdet til den dansk-sovjetiske handelsoverenskomst af 1923, som genåbnede handelen mellem Danmark og Sovjetunionen. Den havde været afbrudt siden den russiske revolution.

Endelig rummer gruppe 8 materiale fra tre organisationer, som har været knyttet til Industrirådet: Erhvervenes Pressesekretariat (oprettet 1919), Forsikringstagerforeningen (oprettet 1914) og Dansk Eksportforening (oprettet 1896 og i 1921 sluttet sammen med Industrirådets Eksportbureau).

1920-1950

I løbet af juni og juli 1919 fik Industrirådet afviklet det meste af sin ekstraordinære krigstidsadministration. Det betød en mærkbar reduktion af personalet, selvom man langt fra nåede ned på de fire, der havde været ansat ved krigens begyndelse. Det blev kontorchef, senere direktør Gustav E. Hartz, der kom til at organisere den reducerede administration, og han stod i spidsen for den som øverste embedsmand frem til 1946. Han blev afløst af Axel Odel.

Endnu inden reguleringspolitikken var blevet fuldstændig afviklet, blev Industrirådet stillet over for sin første nye opgave: Industrikrisen. De økonomiske konjunkturer slog om i efteråret 1920, og det blev indledningen til mellemkrigstidens vanskelige økonomiske år. Det ytrede sig meget hurtigt i en egentlig industrikrise. Fabrikkerne kom i store vanskeligheder, og arbejdsløsheden sprang i vejret. Industrirådet henvendte sig til regeringen og bad om hjælp. Hurtigt blev kriseproblemerne konkretiseret til de to spørgsmål, som lagde beslag på det meste af Industrirådets arbejde i 20'erne: valuta og told. Det var imidlertid ikke så ligetil at løse problemerne. Den overordnede politiske bestræbelse i 20'erne gik ud på at bringe de økonomiske forhold tilbage til tilstanden før 1. Verdenskrig. Det

indebar et forsøg på at liberalisere økonomien, og med det som den ledende politiske bestræbelse var det vanskeligt at foretage dyberegående valutaindgreb eller indføre toldforhøjelser. Problemerne var store 20erne igennem, og politikerne følte sig nødt til at gøre noget, men bestræbelserne var famlende eller halvhjertede.

Allerede regeringen Zahle havde i december 1919 nedsat et Valutafællesråd og havde forberedt et lovforslag om regulering af valuta-handelen, men det bortfaldt, og regeringen Neergaard afskaffede Valutafællesrådet i juni 1920. Allerede i september samme år blev regeringen dog nødt til at nedsætte en Valutakommission, hvor Industrirådet var repræsenteret. Den udsendte en betænkning i november 1920, og så skete der ikke mere i den omgang. Men efter fortsat pres fra Industrirådet fik Handelsministeriet i juni 1921 pålagt at undersøge årsagerne til valutakrisen. Det førte heller ikke til noget. Året efter i juli måned bad Industrirådet regeringen om et værn mod valutadumping, men resultatet blev kun en meget beskeden støtte. Juli 1923 indkaldte Nationalbanken en valutakonference. Det foranledigede Industrirådet til at nedsætte sit eget Valutaudvalg, som afgav en principiel udtalelse i november 1923. I marts 1924 så regeringen Neergaard sig nødsaget til at indføre en Valuta-central, som fik en begrænset bemyndigelse til at kontrollere valuta-handelen. Den eksisterede til udgangen af 1926. I mellemtiden var regeringen Stauning tiltrådt, og den nedsatte i juli 1924 et Valutaråd, hvis arbejde resulterede i en lov af 20. dec. 1924 om valutaforanstaltninger. Loven fastslog en langsom hævnning af kronkursen som den officielle målsætning, og det satte punktum for 20ernes valutapolitiske diskussioner, idet kronen som bekendt gik i pari i løbet af 1926.

Det skabte til gengæld en deflationskrise i den danske økonomi, hvilket holdt liv i det andet af 20ernes store emner: toldspørgsmålet. Også her blev der talt vældig meget frem og tilbage, uden at der kom særlig meget konkret ud af det. Og det var for så vidt karakteristisk for meget af Industrirådets arbejde i disse år, at det var spildt ulejlighed. Det ændrer ikke ved, at der blev udført et stort arbejde med at fremskaffe oplysninger om den danske industris aktuelle tilstand og vanskeligheder til støtte for kravene om toldbeskyttelse, kriseværn, anti-valutadumpingsforanstaltninger, og hvad der nu i øvrigt kom på tale. Der findes derfor i Industrirådets arkiv et betydeligt materiale til belysning af industriens situation i disse år.

Industrirådets administration 1919. Krigsårenes uhyre forøgelse af medarbejderstaben havde skabt pladsproblemer i Industrirådet. I løbet af sommeren 1919 fik man afviklet størstedelen af den ekstraordinære administration, men frem til 1921 var der stadig en del reguleringspolitiske opgaver, og Industrirådet kom aldrig mere ned på den beskedne bemanning, det havde haft i 1914.

Foto i Industrirådets arkiv.

Begyndelsen af 30'erne blev præget af den meget dybe økonomiske verdenskrise. Den tvang regeringen og rigsdagen til at opgive den liberaliseringspolitik, der havde været ført i 20'erne. Nu kom offentlig regulering af økonomien igen på dagsordenen. Det afgørende skridt blev taget med oprettelsen af Valutacentralen i januar 1932. Det blev indledningen til en vidtgående bureaukratisering af det økonomiske liv, som også gav Industrirådet stærkt øgede opgaver med at hjælpe sine medlemsvirksomheder med valutabevillinger med videre. I samme retning virkede det net af bilaterale handelsaftaler, som Danmark indgik, og hvoraf handelsaftalen med England fra april 1933 var den vigtigste. Industrirådet ville gerne i lighed med situationen under 1. Verdenskrig selv have overtaget administrationen af den del af reguleringspolitikken, som berørte in-

dustrien, men det var ikke politisk muligt. Industrirådets opgave i reguleringsarbejdet kom så i stedet til at foregå i et i øvrigt godt samarbejde med de offentlige myndigheder, først og fremmest Nationalbankens Valutakontor, som Valutacentralen hed indtil 1937. Den skiftede i 1940 navn til Direktoratet for Vareforsyning.

I 1930 oprettedes Industrirådets Eksportkontor. Der havde eksisteret et tilsvarende tidligere, men det var i 1921 blevet lagt sammen med Dansk Eksportforening og i 1922 nedlagt. Eksporten havde dog til stadighed optaget Industrirådet, og det førte til oprettelsen af det nye kontor. Det fungerede i samarbejde med Udenrigsministeriet og formidlede blandt andet oplysninger derfra videre til de medlemmer, for hvem de var af særlig interesse. Det gode samarbejde, Industrirådet havde med Udenrigsministeriet og Valutacentralen/Varedirektoratet udelukkede ikke, at rådet i andre spørgsmål forholdt sig oppositionelt til regeringen og administrationen. Siden begyndelsen af 20'erne havde det været en fast bestanddel af Industrirådets arbejde at følge med i den almindelige samfundsdebat og -udvikling, og 30'erne så flere politiske tiltag, som Industrirådet vendte sig imod: monopolovgivning, lærlingelov, socialreform og skattelove. Disse spørgsmål findes derfor også belyst i Industrirådets arkiv. En oversigt over de emner, Industrirådet tog op, vil man kunne finde ved at se i Industrirådets tidsskrift, *Tidsskrift for Industri*.

Med besættelsen ændredes vilkårene for Industrirådet naturligvis, men der var ikke tale om så stor en forandring, som rådet havde oplevet under 1. Verdenskrig. Det blev ikke Industrirådet, der på egen hånd eller i samarbejde med Grosserer-Societetet skulle varetage den omfattende administration, som de ekstraordinære forhold krævede. Det var nu statsmagten selv, der stod for denne opgave. Desuden var opgaven ikke så ny, som den havde været i 1914-15, idet der siden 1932 var blevet opbygget et administrationssystem til regulering af det økonomiske liv.

Til gengæld betød besættelsen i sig selv en ændring i forhold til den neutralitet, Danmark havde kunnet opretholde i 1914-18, og netop det uhyre komplicerede forhold til besættelsesmagten førte til, at Industrirådet også under 2. Verdenskrig overtog forvaltningsopgaver, som egentlig hørte til centraladministrationen. Begyndelsen til Industrirådets stærkere engagement i forvaltningen kom med Handelsministeriets cirkulære af 4. november 1940 om leverancer til Tyskland, der indeholdt jern og gummi. Disse varer var

der særlig knaphed på, og Industrirådet var i forvejen involveret i fordelingen af disse råvarer gennem Fælleskontoret for Jern og Metal. Formålet med det nye cirkulære var at sikre, at Tyskland selv stillede råvarer til rådighed for leverancer bestemt for Tyskland. Administrationen af dette cirkulære overgik til Varedirektoratet og Fælleskontoret for Jern og Metal. De leverancer til Tyskland, som blev betalt over den særlige clearingskonto i Nationalbanken, blev også kontrolleret i Industrirådet med henblik på sikring af, at Tyskland også dèr stillede råvarer til rådighed. Det var de såkaldte Ekstraordinære Industrileverancer.

Råvareproblemet var imidlertid kun den ene side af problemerne ved disse leverancer. Den anden var den pengemæssige. Clearingkontoen var i sig selv en kraftigt inflationsskabende faktor, og belært af vanskelighederne fra 1. Verdenskrig, hvor det ikke var lykkedes Nationalbanken at dæmme op for inflationen, gjorde Nationalbanken nu under 2. Verdenskrig et stort og meget målbevidst arbejde for at mindske de inflationære tendenser. Det betød i forhold til de leverancer, der betaltes over clearingkontoen, og hvor køber (tykkerne) var ligeglade med prisen, fordi det i realiteten ikke var dem, der skulle betale, at det blev meget vigtigt for Nationalbanken at holde priserne så lave som muligt. Det var imidlertid ikke noget, Nationalbanken på egen hånd kunne tilvejebringe. I sommeren 1941 traf Industrirådet og Udenrigsministeriet, der havde den overordnede ledelse af forholdet til Tyskland, i forståelse med Nationalbanken aftale om indførelse af en pris- og lønkontrol i forbindelse med leverancer til Tyskland. Det var en stor fordel at lade Industrirådet administrere dette, fordi det var vanskeligere for besættelsesmagten at blande sig i, hvad en privat organisation som Industrirådet gjorde i forhold til sine medlemmer, end det ville have været, hvis et ministerium udsendte et cirkulære om sagen. Det var desuden vigtigt for statsmagten at sikre sig, at de industridrivende var loyale over for den bagvedliggende tanke, og også af den grund var det bedre at overlade sagen til Industrirådet. I september 1941 udsendte Industrirådet derfor et cirkulære, der gjorde godkendelse af en ordre om leverance til Tyskland afhængig af, at der var indsendt forkalkulation til Industrirådet. Dette cirkulære blev i april 1942 fulgt op af et nyt, der indførte obligatorisk efterkalkulation ved disse leverancer og fastslog, at lønnen ikke måtte ligge højere end normalt. Administrationen af disse ordninger gav Industrirådet meget

arbejde, også efter at cirkulærerne i marts 1943 var blevet afløst af en lov, der indførte lønkontrol for alle arbejder for tysk regning. Der var naturligvis også andre opgaver at tage vare på. Et særligt Maskinimportudvalg i Industrirådet tog sig således af medlemmernes interesser i forhold til de tyske myndigheder i alle de tilfælde, hvor der fra tyske side krævedes Dringlichkeitsbescheinigung som betingelse for import til Danmark af tysk maskineri. Også dette gav meget arbejde. I 1939 havde Industrirådet oprettet et særligt Luftværnskontor, som bestod, så længe krigen varede. Fra 1943 begyndte Industrirådet at forberede freden. Til det formål nedsatte rådet i samarbejde med Dansk Arbejdsgiverforening Det erhvervsøkonomiske Institut.

Efterkrigstiden kom først og fremmest til at stå i det øgede internationale økonomiske samarbejdes tegn. Der havde siden slutningen af krigen været ført en debat, om man skulle bevare reguleringsøkonomien, som man havde haft siden begyndelsen af 30'erne, eller om målet nu måtte være en liberalisering af økonomien. Denne debat fandt sin afslutning i 1949, da Danmark efter amerikansk pres og som en forudsætning for at udnytte Marshallhjælpen blev tvunget til at indlede en forceret liberalisering af økonomien.

Marshallhjælpen havde været den vigtigste enkeltfaktor i det øgede internationale økonomiske samarbejde. Den rummede et stærkt element af teknologifremme gennem det tekniske bistandsprogram. Det satte yderligere fart i et produktivitetsfremmende arbejde, som Industrirådet allerede havde påbegyndt i 1944 gennem nedsættelsen af et Udvalg for rationalisering og arbejdsstudier. Det blev udgangspunkt for Industrirådets kursusvirksomhed, som i 1946 blev konstitueret som en selvstændig afdeling af rådet.

Vare- og valutaknapheden holdt sig i de første efterkrigsår trods Marshallhjælp, og Industrirådet måtte derfor opretholde både Fælleskontoret for jern og sit eget kulfordelingsudvalg til 1950. Men naturligt nok var efterkrigsårene præget af en nyorientering, og det gav sig udslag i en gennemgribende reorganisering af Industrirådets arbejde. I 1947 tiltrådte Axel Odel som leder af administrationen efter Gustav Hartz, og han fik skabt forståelse for nogle lovændringer i 1949, som forenkledede Industrirådets opbygning, og for en omlægning af arkivets opbygning fra 1950.

I perioden 1920-1949 bestod Industrirådets politiske ledelse af fem led: 1) Formanden 2) Bestyrelsen 3) Hovedbestyrelsen 4) Re-

præsidentenskab og 5) Generalforsamlingen. Af disse hørte de to sidste ikke til Industrirådet, men til Industriforeningen.

Formanden havde det øverste ansvar for Industrirådets virke. Posten blev besat med ledende industridrivende, men ingen af dem nåede den position og autoritet, som Alexander Foss havde haft.

Der findes ikke noget særligt arkiv eller nogen særlig protokol over formandens sager og forhandlinger i denne periode.

Bestyrelsen fik først navnet bestyrelse i 1949. I de 30 forudgående år hed den Det stående Udvalg. Efterhånden blev medlemmerne af Industrirådets stående Udvalg indvalgt i bestyrelsen for Industriforeningen, og fra 1935 var de to organer personmæssigt identiske. Arbejdet for Industrirådet var betydelig mere krævende end arbejdet for Industriforeningen, men frem til 1949 blev de særlig spørgsmål, der vedrørte Industriforeningen, indført i en særlig forhandlingsprotokol, som findes i Industriforeningens arkiv. Til gengæld findes der ikke nogen forhandlingsprotokol for Industrirådets stående udvalg blandt de arkivalier, som er afleveret til Erhvervsarkivet; dog findes der for en del af året 1949 referater af *Industrirådets* bestyrelsesmøder i forhandlingsprotokollen for *Industriforeningens* bestyrelse.

Hovedbestyrelsen fik først dette navn i 1972. Indtil da hed den Industrirådet. Det var oprindeligt et af Industriforeningens seks faste udvalg, men fra 1923 blev medlemmerne af Industrirådet valgt direkte på Industriforeningens generalforsamling. Hvis Industrirådets formand svarede til statsministeren, og Industrirådets bestyrelse (Det stående udvalg) svarede til regeringen, så svarede hovedbestyrelsen (Industrirådet) til folketinget. Det var den forsamling, der valgte Det stående udvalg, og over for hvem Det stående udvalg skulle stå til ansvar. Industrirådet mødtes en fem-seks gange om året til drøftelse af de vigtigere sager og overordnede retningslinjer. Der findes protokoller over Industrirådets forhandlinger.

Repræsentantskabet var som sagt ikke Industrirådets repræsentantskab, men Industriforeningens. Det spillede ikke nogen rolle i Industrirådets arbejde og blev helt afskaffet i 1949.

Generalforsamlingen svarede til vælgerne, hvis man sammenligner Industrirådets opbygning med folkestyrets. Det var Industriforeningens generalforsamling, men ikke desto mindre findes en del af arkivalierne vedrørende generalforsamlingen fra og med 1920 i Industrirådets arkiv. Som sagt var det fra 1923 generalforsamlingen, der

valgte medlemmerne af Industrirådet. I 1940 ophørte de personlige medlemskaber af Industriforeningen. De eksisterende personlige medlemmer havde ret til at fortsætte som sådanne, så længe de levede, men for fremtiden var det kun industrivirksomheder, som direkte eller med en brancheforening som mellemed kunne melde sig ind i Industriforeningen. Det var en udvikling, hvis logiske kulmination kom i 1972, da Industriforeningen blev nedlagt.

Den politiske ledelse af Industrirådets arbejde lå altså hos formanden og Det stående udvalg. Det var en betydelig arbejdsbyrde, og de kunne ikke overkomme at varetage denne funktion alene. Der blev derfor nedsat en lang række udvalg i tidens løb, når et spørgsmål viste sig tilstrækkelig omfattende eller tilstrækkelig interessant til at kræve dette. Man må tro, at der blev ført protokol over forhandlingerne i disse udvalg eller i hvert fald i en del af dem, men det er helt tilfældigt, hvad der findes bevaret af sådanne udvalgsprotokoller.

Hovedparten af Industrirådets arkiv udgøres af sager, der stammer direkte fra sekretariatet. Det fremgår ikke klart hverken af arkivet selv eller af den bestående litteratur om Industrirådets historie, hvordan sekretariatet var bygget op. Tendensen i de første år efter 1. Verdenskrig gik i retning af at koncentrere aktiviteten i et samlet sekretariat, men senere begyndte en opdeling i særlige kontorer. Det er ovenfor nævnt, hvorledes Industrirådet i 1921-22 nedlagde sit eksportkontor, men i 1930 måtte genoprette et. Fra 1932 voksede arbejdsopgaverne for alvor i takt med den voksende offentlige regulering af det økonomiske liv. Der blev nu oprettet flere kontorer, således et luftværnskontor i 1939 og Fælleskontoret for Jern og Metal. Fra 1948 blev selve sekretariatet delt op i fem afdelinger som led i Axel Odels nyopbygning af Industrirådets administration, men der er spor af, at sekretariatet allerede i 30'erne rummede en form for opdeling i afdelinger.

Opbygningen af arkivet fortsatte mønstrene fra den foregående periode. Det omfattende sagsmateriale og korrespondancen findes i et sammenhængende system med tre hovedbestanddele: Den almindelige korrespondance, de brune æsker og de sorte æsker. Korrespondancen blev arkiveret år for år i alfabetisk orden og opbevaret i den almindelige korrespondance, medmindre den blev skilt ud til en af de gennemgående grupper i de brune æsker eller en af de særlige sagsmapper i de sorte æsker. Der blev år for år ført et alfabe-

Industrirådets mødeværelse i midten af 1920'erne. På væggen til venstre hænger portrætter af Industriforeningens og Industrirådets formænd siden 1838. På væggen til højre et maleri af Alexander Foss.

Foto i Industrirådets arkiv.

tisk register over de sager, der findes i arkivet det pågældende år. Disse sager findes i den almindelige korrespondance, hvis det ikke angives, at de er anbragt i de sorte æsker eller de brune æsker. Til og med 1934 er sagerne anbragt alfabetisk inden for det enkelte år. Fra 1935 er der indført nogle opstillingsdecimaler, som det alfabetiske register henviser til. En henvisning til nr 15/33 betyder eksempelvis, at den pågældende sag står i gruppe 33 som nr. 15.

De brune æsker (undertiden i denne periode kaldt gule æsker) blev fortrinsvis benyttet til sager vedrørende den danske udenrigshandel. Sagerne er delt op i et antal undergrupper:

Valuta 1934-50. Denne gruppe er yderligere underinddelt i grupper som Ekspedition, ansøgning og tildeling, varegrupper, bevillinger, allokationer og indberetninger, foreninger og myndigheder.

Konsulatudvalget 1920-50. Her findes udtalelser om kandidater til

posterne som dansk konsul i udlandet ordnet alfabetisk efter den pågældende bys navn.

UM-sager eller Ministerie-sager 1921-22 og 1924-50. Det er en lidt blandet gruppe, hvor sagerne er ordnet år for år og inden for det enkelte år alfabetisk efter land. Det er tilsyneladende hovedparten af de oplysninger, som Industrirådet har fået om det pågældende land i det pågældende år, formidlet direkte eller indirekte via Udenrigsministeriet. Nogle af sagerne er gået videre til de andre dele af de brune æsker, feks. 66-sager osv.¹

Afdeling 64 1935-50. Det er efterretninger om handelsforhold mellem tredjelande, altså feks. en tysk-østrigsk handelsoverenskomst etc. De er ordnet efter lande.

66-sager 1934-50. Oplysninger om forhold i enkeltlande i udlandet. Det er forhold, som kan være af interesse for danske eksportører. Oplysningerne er ordnet efter lande.

Told 1920-34. 72 Europa 1934-50. Toldspørgsmål ordnet efter lande.

80 1935-41. Forhold vedrørende danske indførselslicenser.

80 Dan 2 1939-50. Danske udførselsbegrænsninger, jvf. nedenfor i afsnittet om sorte æsker.

83-sager 1939-50. Udenlandske importbegrænsninger.

Industrirådets rapportcentral 1927-39. Fortrolige oplysninger om udenlandske forretningsforbindelsers kreditværdighed, pålidelighed osv.

Desuden findes der i de brune æsker papirer vedrørende *Det social-politiske udvalg*, som Industrirådet og Dansk Arbejdsgiverforening i fællesskab oprettede i 1919. Papirerne stammer fra årene 1926-42, da udvalget spillede en mere tilbagetrukket rolle, end det havde gjort 1919-26. Der findes også papirer i forbindelse med *Det erhvervsøkonomiske Institut* (oprettet 1943) og om *H.-sager (handelssager) 1948-50.* Denne gruppe findes ellers i sorte æsker, jvf. nedenfor, men i 1948 var dens betydning aftaget så meget, at den nu gled over til de brune æsker. Endelig findes der en gruppe *D.L.B. (Den danske Legation i Berlin) 1940-45*, der rummer korrespondance og sager, der har involveret den danske legation i Berlin i forbindelse med den dansk-tyske vareudveksling, og nogle få pakker fra *Danish Trade Office* i London fra november 1939 til april 1940. Danish Trade Office blev oprettet ved begyndelsen af 2. Verdenskrig efter forbillende af det tilsvarende kontor fra 1. Verdenskrig, men 9. april 1940 satte en stopper for kontorets arbejde.

Gruppen af sorte æsker er som sagt en sagsordnet gruppe. Den blev anvendt til de sager, som gik ud over det rent rutinemæssige og gav anledning til en videregående sagsbehandling i Industrirådet. Omfanget af den enkelte sag varierer naturligvis meget. Langt den største enkeltgruppe er gruppen *H.-sager. Tyskland. Ekstraordinære Industrileverancer*. Her findes den omfattende administration af de danske leverancer til Tyskland under besættelsen, inklusiv lønningstyper og lignende materiale til sikring af, at cirkulærerne fra 1941 og 1942 blev overholdt. Men i øvrigt er antallet af emner i de sorte æsker stort og emnerne meget forskellige: Alex. Foss's Industrifond, Statslånesager, Valutaclearing, Mælkekonserves, Told, Industrirådets Pressebureau, Huder og skind, Vandindvinding, Akademiet for de Tekniske Videnskaber, Socialreformen, Næringsloven, Dansk Standardiseringsråd, Kriselånsager, Marshallplanen, Valuta 1920-, Kriseværn, Valutaankenævn, Det social-politiske udvalg 1920-46, 80 Dan 2 Fællesudvalget for Dispensation fra Udførselsforbud, Præmiering af den mindre industri, Nødstedte industrier 1921, Fællesudvalget om Skattespørgsmål, Handelsministeriets Erhvervsudvalg 1928-30, etc. etc.

Som man vil kunne se, er titlerne på nogle af de sorte æsker identiske med titlerne på nogle af de brune æsker, f.eks. told, valuta, 80 Dan 2 (danske eksportrestriktioner), Marshallhjælp. Hvis man arbejder med et bestemt spørgsmål, er man derfor nødt til at orientere sig i alle tre hoveddele af sekretariatets arkiv: den almindelige korrespondance, de brune æsker og de sorte æsker.

1951-72

Perioden fra 1951 til 1972 var præget af, at Danmark blev inddraget i et stadig tættere internationalt samarbejde. Det var begyndt med Marshallhjælpen og O.E.E.C. og GATT i 1940'erne og fortsatte op gennem 50'erne med de europæiske markedsplaner, en nordisk toldunion, som ikke blev til noget, Fællesmarkedet, som Danmark i første omgang ikke kom med i, og EFTA, som Danmark tilsluttede sig i 1960. Det foreløbige slutpunkt på denne udviklingslinje var tilslutningen til EF fra januar 1973. Sideløbende med dette blev Danmark involveret i mange andre internationale samarbejdsorganisationer, heraf mange via vores medlemskab af FN.

1950'erne stod i øvrigt i liberaliseringens tegn. Den omfattende

importregulering, der var blevet indført siden 1932, var stort set afviklet i 1960. Der blev foretaget tre mere omfattende revisioner af den danske toldlovgivning i 1952-54, 1956 og 1959-60, og de gav Industrirådet meget arbejde. Et andet stort arbejdsfelt var det fortsatte rationaliseringsarbejde. Besættelsestiden havde oplevet en bevidst antirationaliseringspolitik, som havde til formål at afskaffe arbejdsløsheden for at begrænse omfanget af den danske arbejdskraft, der fik beskæftigelse i Tyskland. Det var derfor nødvendigt med en meget kraftig produktivitetsforbedrende indsats, da Danmark efter 1945 igen skulle tage del i den internationale vareudveksling i fredstid. Industrirådet havde engageret sig i dette arbejde ved at oprette en særlig kursusafdeling, og dette arbejde blev fortsat i 50'erne, hvor Industrirådet blev repræsenteret i Handelsministeriets produktivitetsudvalg og fra 1957 i samarbejde med dansk Arbejdsgiverforening etablerede særlige kursus i virksomhedsledelse. I 1953 havde Industrirådet fået plads i Udenrigsministeriets Eksportfremmeudvalg, og i forlængelse af arbejdet her begyndte Industrirådet at afholde eksportseminarer to gange om året.

1960'erne fortsatte udviklingslinjerne fra 1950'erne. Det var stadigvæk markedsplanerne, der lagde beslag på et meget stort arbejde. I 1961 besluttede Danmark at søge optagelse i Fællesmarkedet sammen med England. Det blev som bekendt bremset to gange fra fransk side i 1963 og 1967, og først i 1972 lykkedes det, men hele forløbet var arbejdskrævende for alle involverede og greb om sig, fordi de danske politikere begyndte en langsom tilpasning til Fællesmarkedet nogen tid, inden vi blev medlemmer. Fællesmarkedshensynet blev således en faktor i diskussionen om skattesystemets udformning, hvor tiåret var præget af de indirekte skatters gennembrud, først med omsen i 1962 og derpå med momsens i 1967. Også dette gav Industrirådet meget arbejde.

Industrirådets politiske ledelse blev i denne periode varetaget af en generalforsamling, som formelt set var generalforsamling i Industriforeningen, et Industriråd (en forsamling som i årenes løb var udvidet fra 25 til 70 medlemmer), en bestyrelse (9 medlemmer) og en formand. Der findes forhandlingsprotokoller over Industrirådets og bestyrelsens forhandlinger. Derimod findes generalforsamlingerne refereret i særlige protokoller i Industriforeningens arkiv. Det forberedende materiale til generalforsamlingerne findes i Industrirådets arkiv, jvf. nedenfor.

Bag lovrevisionen i 1949 stod den nye direktør for Industrirådet, Axel Odel. Han havde i 1947 afløst den mangeårige direktør Gustav Hartz, og han stod for omstillingen af Industrirådets administration til de mere internationalt orienterede opgaver. Han fik delt administrationen op i efterhånden otte afdelinger: 1) Et direktions- og administrationssekretariat 2) Et erhvervspolitisk sekretariat, som også behandlede det internationale økonomiske samarbejde 3) Et juridisk sekretariat 4) En eksportafdeling 5) En importafdeling 6) En teknisk afdeling 7) Industrirådets rationaliseringskursus og endelig 8) Tidsskrift for Industri, som var Industriforeningens gamle tidsskrift, og som havde været organ for Industrirådet siden dets start i 1910, og som i 1972 skiftede navn til Dansk Industri. Opdelingen i afdelinger fik en vis betydning for arkivdannelsen, men ikke sådan, at hver afdeling var selvstændigt arkivdannende. Industrirådet fungerede som en arkivmæssig enhed, og bortset fra protokollerne over forhandlingerne i de styrende organer blev alt arkivmateriale samlet i et sammenhængende system. Den gamle opdeling i almindelig korrespondance, brune æsker og sorte æsker ophørte i 1950, og fra 1951 blev alt materialet samlet i et fælles system. Der blev ved hjælp af et nummersystem foretaget en systematisk inddeling af alle forekommende sager, og materialet blev så arkiveret efter dette system. Systemet omfattede løbenumre fra 100 til 499, og der blev udarbejdet en systematisk arkivnøgle til arkivet. Denne nøgle blev med visse mellemrum revideret. Der er således tre arkivnøgler for perioden 1951-72: 1951-59, 1960-66 og 1966-72. Vil man derfor finde en sag fra denne periode, er man nødt til at konsultere arkivnøglen først for at finde ud af, hvilken saglig gruppe, sagen kan være blevet anbragt i. De fleste løbenumre er uforandret de samme i hele perioden 1951-72, men der fandt dog ændringer sted, vigtigst, at samhandelen med udlandet og toldspørgsmål i 1960 blev overført til en anden gruppe.

Der var fire hovedgrupper i arkivet:

Gruppe 1, som rummede løbenumrene 100-199, omfattede sekretariatet som sådant og materiale til foreningens styrende organer, men en stadig større del af Industrirådets løbende arbejde med politiske og erhvervsøkonomiske spørgsmål blev anbragt i denne gruppe.

Gruppe 2 med løbenumrene 200-299 omfattede importkontrol.

Den mistede betydning i takt med afviklingen af importrestriktionerne i løbet af 1950'erne.

Gruppe 3 (løbenumre 300-399) omfattede eksportspørgsmål, og her hørte indtil 1960 også told og handelsaftaler hen. Disse grupper blev derefter overført til gruppe 4. Gruppe 3 var oprindeligt meget stor, og ikke mindst løbenummer 300, handelsaftaler mellem Danmark og fremmede lande, havde et betydeligt omfang, men i løbet af 60'erne mindskedes denne gruppes betydning i takt med, at de bilaterale handelsaftaler afløstes eller suppleredes med mere omfattende multinationale aftaler.

Gruppe 4 (løbenumre 400-499) var frem til 1960 reserveret til erhvervsøkonomiske, socialpolitiske og tekniske spørgsmål. De blev fra 1960 overflyttet til gruppe 1 (100-199), medens numrene i gruppe 4 nu blev anvendt til handelsaftaler og toldspørgsmål.

I kraft af de mange løbenumre var systemet smidigt. Det var rummeligt nok til, at der kunne oprettes nye sagsgrupper, hvis det blev nødvendigt, og de jævnlige tilbagevendende revisioner af det forhindrede, at det groede vildt.

1973-79

Med Danmarks indtræden i EF ændredes arbejdet for Industrirådet. Den forholdsvis klare afgrænsning mellem indenrigs og udenrigs arbejdsopgaver blev afløst af en ny situation, hvor en stor del af arbejdsopgaverne var "indenrigs" i forhold til Fællesmarkedet som helhed. I forbindelse med disse opgaver måtte Industrirådet tildels fungere som en regional organisation, som måtte søge samarbejde med sine europæiske søsterorganisationer. Dette samarbejde foregik inden for rammerne af organisationen CEIF (Council of European Industrial Federations).

Industrirådet blev omstruktureret til at klare sine nye opgaver i det internationale økonomiske samarbejde gennem en dybtgående lovrevision i 1949, som nedtonede Industriforeningens rolle, og denne linje blev fortsat ved en ny lovrevision i 1972, der forberedte Industrirådet til arbejdet i Fællesmarkedet. Ved denne blev Industriforeningen helt ophævet. Der var på det tidspunkt kun 177 personlige medlemmer tilbage. 'Industrirådet' blev nu reserveret som navn for organisationen, medens den forsamling, der hidtil også havde heddet 'Industrirådet', blev døbt om til hovedbestyrelsen.

Industrirådsbygningen på hjørnet af Rådhuspladsen i København illumineret i anledning af Industriforeningens 100 års jubilæum i juni 1938. I dagens anledning er der tændt ild i de såkaldte otterskåle på ballustraden på taget, men det drukner næsten i den øvrige illumination.

Foto i Industrirådets arkiv.

Samtidig skiftede bestyrelsen navn til forretningsudvalget, og der indførtes et nyt organ, præsidiet, bestående af formanden og de to viceformænd. De nye navne på foreningens styrende led blev indført for at bringe betegnelserne i overensstemmelse med betegnelserne i Dansk Arbejdsgiverforening, med hvem Industrirådet omtrent samtidig indgik en samarbejdsaftale, som blandt andet indebar kontingentopkrævning efter fælles regler og klare aftaler om arbejdsdeling. Samarbejdsaftalen med Dansk Arbejdsgiverforening peger frem mod den senere fusion med Industriens Arbejdsgivere.

Ledelsen af Industrirådets administration lå hos Ove Munch, der i 1971 havde afløst Wigo Theilgaard som rådets direktør. Som Axel Odel i sin tid kort efter sin tiltræden havde fået gennemført en dyberegående lovrevision og en omlægning af administrationen, gjorde Ove Munch det samme. I 1972 blev der således indført et helt nyt

arkiveringssystem for Industrirådet med gyldighed fra 1973. Det viderefører princippet med sagligt ordnede grupper, som man kan finde frem til ved hjælp af en systematisk arkivnøgle, men den saglige opdeling er strammere og mere overskuelig end den tidligere.

De styrende organers forhandlinger er stadig refereret i særlige protokoller. Det øvrige materiale er anbragt i det arkivsystem, der var fælles for alle Industrirådets afdelinger. Materialet er her delt i 6 hovedgrupper:

- 1) Industrirådet
- 2) Lande og grupper af lande
- 3) Institutioner og organisationer
- 4) Varegrupper
- 5) Firmaformidling
- 6) Hovedemner

Grupperne 2 og 3 bruges kun til lande/institutioner, der ikke har tilknytning til andre sager. Gruppe 4 belyser de internationale relationer omkring bestemte varegrupper, medens gruppe 5 omfatter den udstrakte service, Industrirådet yder sine medlemsvirksomheder i konkrete sager. Grupperne 1 og 6 er de store grupper, og de er begge delt i en række undergrupper. Gruppe 1 har således 9 undergrupper vedrørende de forskellige sider af Industrirådets ledelse og administration.

Gruppe 6 er langt den største. Den har 15 undergrupper, og hver af disse 15 er yderligere opdelt i op til 18 under-undergrupper. I alt er der således 127 saglige enkeltgrupper under gruppe 6.

De 15 undergrupper er:

- 6.1) Handelspolitik
- 6.2) Afsætning og eksport
- 6.3) Offentlige institutioners indkøb
- 6.4) –
- 6.5) Forbrugerspørgsmål
- 6.6) Trafik, transport
- 6.7) Erhvervsret
- 6.8) Industriel ejendomsret
- 6.9) Fysisk planlægning
- 6.10) Forskning og udvikling

- 6.11) Uddannelse
- 6.12) Tekniske spørgsmål
- 6.13) Erhvervsøkonomi og -politik
- 6.14) Arbejdsmarkedsspørgsmål
- 6.15) Information, dokumentation

Som sagt er de 15 undergrupper yderligere opdelt, gruppe 6.2 således i 18 punkter. Her finder man feks. gruppe 6.2.14) Turisme eller gruppe 6.2.18) Industrial design.

Indgangen til arkivet går som nævnt via systematiske arkivnøgler af hvilke der findes to for henholdsvis årene 1973-76 og 1977-79. Når arkivet standser i 1979, er det ikke fordi der blev foretaget store ændringer dette år, men alene fordi Industrirådets arkiv for årene 1980-92 endnu ikke er afleveret til Erhvervsarkivet.

Noter

- 1) Jørgen Fink: Den nye lavsbevægelse. i Erhvervshistorisk Årbog 1986, s. 137ff.
- 2) Johannes Hansen: Hovedtræk af Industrirådets historie 1910-1935. 1935, s. 53.
- 3) Jubilæumsnummer Tidsskrift for Industri. Ved Industrirådets 50 års jubilæum den 29. oktober 1960. Thore Branth: Streflyv over Industrirådets historie. Industriforeningen og Industrirådet 1838-1988. 1988.
- 4) Betegnelsen 64, 66, 72 osv. svarer til Udenrigsministeriets hovedopdelingsnumre. Det er således let at følge en sag fra Industrirådets arkiv til Udenrigsministeriets og omvendt.

Dansk erhvervshistorisk litteratur

AF JØRGEN FINK, IB GEJL, ERIK KORR JOHANSEN OG
HENRIK VEDEL-SMITH

Ligesom i tidligere bind af Erhvervshistorisk Årbog bringes her en oversigt over et udvalg af den nyeste erhvervshistoriske litteratur. Grundlaget for oversigten er tilgangen i 1991 til Erhvervsarkivets bibliotek. Ideelt set skulle den omfatte al erhvervshistorisk litteratur, men af praktiske grunde kan det ikke lade sig gøre, og oversigten gør derfor ikke krav på at være udtømmende.

Systematiseringen i oversigten følger stort set den erhvervsklassificering, der anvendes af Danmarks Statistik, og som også benyttes ved Erhvervsarkivets brancheopdeling af indgåede arkiver. Blot er interesseorganisationerne så vidt muligt placeret under det fag eller den branche, de hører til.

Landbrug, gartneri, skovbrug og fiskeri

Årets landbrugshistoriske litteratur er af begrænset omfang og omfatter en række jubilæumsskrifter fra landbo- og husmandsorganisationer.

Københavns Amts Landboforening gennem 150 år. 1841-1991 (1991, 40 s., ill.) har en misvisende titel, idet den kun behandler foreningens virke i de sidste 50 år. Om den tidligere historie udgav foreningen i 1941 en fyldig (ca. 200 s.) beskrivelse, mens det nu udgivne skrift har et langt mere beskedent sigte. Det indeholder 5-6 erindringsprægede småartikler fra tidligere bestyrelsesmedlemmer og konsulenter, der især beretter om de særlige forhold, som Københavns stærke udvikling i efterkrigsårene betød for landbrugserhvervet i hovedstadsregionen. Problemerne i forbindelse med afgivelse af jord til byformål (herunder til Kastrup Lufthavn og Vestskoven) er behandlet sammen med bl. a. de stærke grundværdistigninger og vandingsrestriktionerne (hensynet til byens drikkevandsforsyning).

Foreningens virkeområde og medlemstal er med årene stærkt formindsket, hvorfor den 1992 er ophørt ved sammenslutning med Roskildeegnens Landboforening.

Holbæk Landboforening 125 år. 1866-23. januar 1991 (1991, 63 s., ill.) omhandler en endnu kortere del af foreningens historie, idet den følger efter jubilæumsskrifter fra 1940 og 1966. Den indeholder rundt i bogen interessante oplysninger om nyudviklingen i det vest-sjællandske landbrug gennem de seneste 25 år, men opbygningen er meget ustruktureret og præget af utilstrækkelig redigering af de mange bidrag, som bogen består af. Der er mere sammenhæng i *Vends Herreds Landboforening 1941-1991* (1991, 56 s., ill.), hvis kronologiske hovedafsnit er sammenskrevet af museumsinspektør Ellen Christensen-Dalsgård på basis af foreningens forhandlingsprotokoller. Afsnittet indeholder ikke meget om økonomi og organisation, men er præget af en etnologisk tilgangsvinkel, der fokuserer på ændringerne i de nordvestfynske landbofamiliers arbejds- og dagligliv i perioden. Synsvinklen understreges af de mange spændende illustrationer hentet hos private -, der belyser arbejdssituationer. En erindringsartikel følger denne linie op, og bogen afsluttes med to ultrakorte artikler om produktionsudviklingen og husholdningsarbejdet.

Mens Vends Herreds Landboforening som de to ovenfor omtalte hører til blandt landets ældste (oprettet 1841, tidligere jubilæumsskrift 1941), blev den midtjyske, som Johannes Nielsen beretter om i *Ikast-Bordling Landboforening 1944-1990* (1990, 160 s., ill.) først oprettet som selvstændig forening i besættelsesårene. Forfatteren, der var konsulent i foreningen frem til begyndelsen af firserne, giver en kyndig og bred skildring af de centrale dele af foreningens virksomhed med speciel vægt på de særlige karakteristika for områdets landbrugsproduktion (sandjorden, mergling og kalkning, kartoffelavl, gødskningsproblemer, kunstvandingens betydning), ligesom han sætter områdets landbrugsudvikling i rimelig sammenhæng med landbrugets generelle udvikling. Den tematisk opbyggede fremstilling afsluttes med et kronologisk afsnit, der markerer særlige initiativer og begivenheder i foreningens historie. Billedstoffet er med enkelte undtagelser meget personfikseret.

En tilsvarende sammenhængende fremstilling finder man ikke i *Ribe Amts Husmandsforeninger 1915-1990* (1990, 126 s., ill.). Hovedparten af bogen udgøres af referater/afskrifter fra forhandlingsprotokoller uden struktur eller forbindende afsnit og med lidt tilfæl-

digt anbragte overskrifter. Organisationshistorie er der ikke meget af, ligesom man stærkt savner et overblik over amtets foreningsstruktur (lokal- og kredsforeninger) og dets udvikling. Nogle indlednings- og sær afsnit (husmandsrejser, 4H-arbejdet, udstykning) er delvis "genbrug" fra et tidligere jubilæumsskrift fra 1940, og enkelte indskudte generelle afsnit sættes ikke rigtig i forbindelse med lokaludviklingen. Bogen afsluttes med nogle fremtidsbetragtninger af Danske Husmandsforeningers (nu forhenværende) formand Chr. Sørensen, der i en lang årrække stod i spidsen for amtsforeningen.

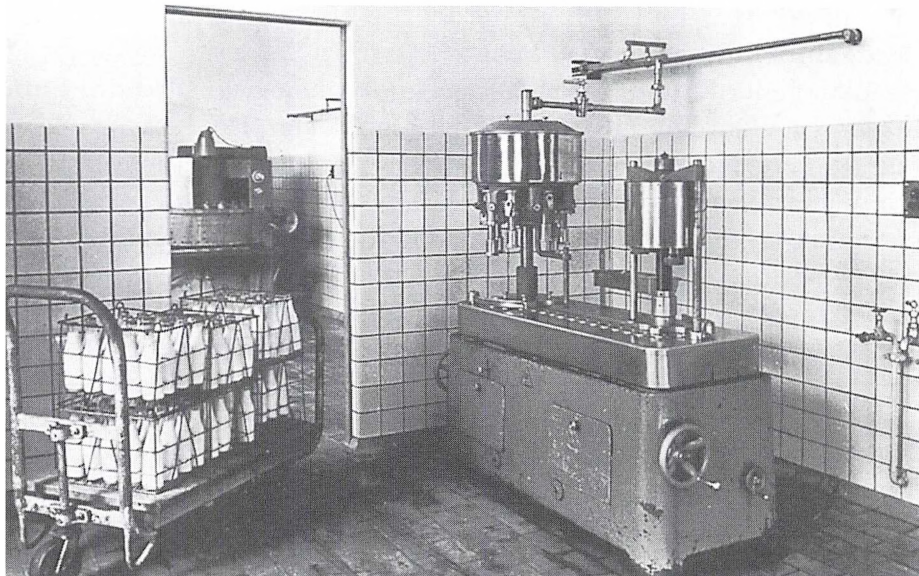
Udviklingen inden for dansk gartneribrug har som for landbrugets vedkommende i de seneste årtier været præget af de europæiske markedsdannelser. De ændrede eksportvilkår har ført til en stærk opblomstring af bl. a. potteplanteproduktionen, og dennes udvikling siden begyndelsen af 1960'erne er emnet for *DEG (Dansk Erhvervsgartneri) Potteplantesektoren 25 år* (1990, 42 s., ill.). Den kortfattede oversigt er temmelig organisationsorienteret, men omfatter dog også beskrivelse af forsøgsvirksomhed og udviklingsprojekter. Derimod er omtalen af produktionsforhold og økonomiske vilkår i sektorens virksomheder særdeles beskedne.

Det er også litteraturen om skovbrugshistorien, der kun omfatter *Susanne Overgaard: Morsø Sønderherreds Plantage 1890-1990* (1990, 23 s., ill.). Mere end halvdelen af det lille hefte handler om baggrund og grundlæggelse, der som for mange andre plantageanlæg var inspireret af Hedeselskabets virksomhed. Udviklingen af skovdriften, der oprindeligt omfattede tømmer og brændselstræ og i efterkrigsårene blev suppleret med juletræsproduktion, er skitseret ganske kort frem til dens faktiske ophør i 1980'erne, hvor driften blev urentabel som følge af skovbrugets udvikling mod stordrift og automatisering. En del af plantagearealet blev herefter udlejet til grusgravning.

E.K.J.

Fremstillingsvirksomhed

Svineslagteri i Nr. Sundby gennem 100 år. (1991. 26 s.). *Svineslagteri i Hjørring gennem 100 år.* (1991. 26 s.). De to festskrifter har samme redaktør og ligner hinanden i udstyr og indhold. De rummer lidt om starten og noget om udviklingen i 1970'erne og 80'erne, men tegner ikke noget klart billede af nogen af delene.

Tapperiet i mejeriet Maglehøj 1949. Den aftappede mælk ses i trådnetskasserne på vognen til venstre. Frem til omkring 1960 blev mælken tappet i flasker af klart glas. Så indførtes de brune mælkeflasker, der skulle beskytte mælken mod sollys, men allerede i slutningen af 1960'erne gik man over til at tappe mælken i engangsemballage. Illustration fra Mejeriet Maglehøj i 100 år.

Knud B. Christoffersen: Mejeriet Maglehøj 1889-12. okt. 1989. (1989. 22 s.). Af de mange andelsmejerier, der blev oprettet i 1880'erne, nåede kun få at holde 100 års jubilæum. Mejeriet Maglehøj ved Frederikssund er et af dem, der kunne fejre dette jubilæum. Det skyldes, at mejeriet fik foden indenfor på det Storkøbenhavnske konsummælkmarked, men det fremgår af det lille festskrift, som på en overskuelig måde trækker udviklingens hovedlinjer op, at det ikke er sikkert, at der bliver noget 200 års jubilæum. Let bliver det i hvert fald ikke.

Kampen om sukkeret. rapport fra Specialarbejderforbundet og SID Nakskov afdelings "Sukkerkonference" i Nakskov den 7.-8. september 1989. (1990. 40 s.). Denne konferencerapport er et udtryk for, hvordan Danmark via EF bliver stadig tættere integreret i verdensmarkedet. Den konkrete foranledning til konferencen var den truende lukning af Daniscos sukkerfabrik i Stege. Det fik SID til at arrangere en conference, hvor man søgte at belyse dansk sukkerproduktion i et globalt perspektiv. Udviklingen på Lolland og Møn blev derfor rela-

teret til udviklingen på Philipinerne, hvis sukkerproduktion er hårdere ramt end den danske. Bestræbelsen fra SID's side var at finde en formel, der kunne få den faglige kamp om arbejdspladser i Danmark til at gå op med en global faglig solidaritet. Det lykkedes ikke, men til gengæld kastes der i rapporten et interessant lys over, hvor komplicerede vilkår det danske erhvervsliv lever under, og hvor svært det derved er blevet for SID – og for fagbevægelsen i det hele taget – at drive faglig virksomhed.

Harboes Bryggeri A/S. Erhvervsøkonomisk case. (Samfundslitteratur, 1991. 20 s.). En kortfattet, men udmærket skildring af Harboe bryggeriets udvikling, siden det i 1958 opsagde Bryggeriforeningens kontrahentaftale og begyndte at gå sine egne veje. Tyngdepunktet ligger på en skildring af udviklingen i 80'erne, som også har været den mest spændende periode for bryggeriet, der under en bryggeristrejke i 1986 fik et løft i markedsandel, som har kunnet holdes og udbygges siden. *Wiibroe – byens bryggeri.* (1990. 60s.) Bryggerierne er formentlig den bedst belyste branche inden for dansk industrihistorie. Nu er Wiibroes historie 1840-1990 føjet til litteraturen. Det er sket i form af et festskrift, der trækker udviklingens hovedlinjer op, men langt fra er af samme lødighed som festskriftet for Albani (se Erhvervshistorisk Årbog 1991, s. 172 ff.). Bogen består dels af en redegørelse for bryggeriets historie, dels af en fremstilling af Helsingør bys historie. Det er der i sig selv ikke noget galt i, tværtimod er det en god ide at se bryggeriet som en del af lokalsamfundets udvikling, og det så meget mere som bryggeriet satser på at være egnsbryggeri baseret på forbrugernes lokalpatriotisme, men den praktiske udformning af ideen er mildt sagt uheldig. Bedst havde det været med en integreret fremstilling, næstbedst at redigere de to fremstillinger som afsnit i fælles kapitler, men det har man ikke gjort. I stedet bringes de to fremstillinger bogstavelig talt sideløbende, hvilket gør det besværligt at læse bogen, og værre bliver det af, at de ofte ret lange billedtekster blander sig i forløbet, så man skal holde rede på tre forskellige tekstdele på én gang. Det giver festskriftet et rodet og uoverskueligt præg, og det er synd, da det giver dårlig valuta for de penge, der må være bundet i det.

Hans Peder Pedersen: En dansk papirfabrikant 1834-1848. (Konservatorkolen, Det kgl. danske Kunstakademi, 1991. 79 s.). Foranlediget af konserveringsmæssige problemer med kirkebøgerne, hvor papir fra fabrikant P. Chr. Deichmann (1795-1848) har voldt store proble-

mer, har konservator Hans Peder Pedersen samlet stof til belysning af P. Chr. Deichmanns papirfabrikation i et forsøg på ad den vej at indkredse, hvad der fabrikationsmæssigt er galt med papiret. Nogen klar konklusion nåes ikke, men til gengæld tegnes der et omrids af en skæbne fra dansk industris tidligste tid. Deichmann var en iværksætter, for hvem næsten alt gik galt. Hans ideer var bedre end hans evner til at virkeliggøre dem, og flere af de foretagender, han startede, fortsatte i mange år, efter at han havde måttet forlade dem, mens han selv i dag kun huskes på grund af sin dårlige papirkvalitet. *Jubilæumsavis*. Danapak Grenå 25 år. (1990. 20 s.). Danapak Grenå er en del af Danapak-koncernen, der startede som Mejeribrugets Emballagefabrik A.m.b.a. i 1955. Afdelingen i Grenå blev startet i 1965 og fik til opgave at lave emballager af pap. Pappet bliver fremstillet på den selvstændige nabovirksomhed Grenå Papfabrik. Ved 25 års jubilæet er der udsendt en avis, der informerer løst og fast om fabrikken og dens produktion. Den rummer kun nogle meget kortfattede oplysninger om virksomhedens historie.

Robert Pedersen: Bianco Luno. Skildringer af mennesker og miljø i og omkring et københavnsk bogtrykkeri 1831-1991. (1991. 270 s.). Bianco Luno er et af Danmarks ældste eksisterende bogtrykkerier kendt af mange på grund af navnet. Bianco Luno var ikke en indvandret italiener, men søn af en dansk tolder i Randers. Han etablerede sin virksomhed i København og lagde fra starten vægt på en meget høj faglig standard. Bianco Luno har derfor i tidens løb kunnet påtage sig en lang række vanskelige og usædvanlige trykkeopgaver. Mange videnskabelige skrifter er således blevet trykt her. Bianco Luno var barnløs, så da hans enke i 1873 trak sig ud af virksomheden, gled den ud af slægtens eje. Siden 1900 har den været ejet af Aller-familien, og den indgår i dag som selvstændigt aktieselskab i Carl Allers Etablissement A/S. Jubilæumsskriftet afsluttes af 30 sider typografiske noter, som i stikord belyser fagets tekniske udvikling i de sidste 150 år. Det er skrevet af det fhv. socialdemokratiske folketingsmedlem Robert Pedersen, der fik sin typografiske uddannelse i firmaet, og festskriftet er bedre på den typografiske end på den historiske side. Det er underholdende og velskrevet, men springende og med et stofvalg, der forekommer noget tilfældigt og i øvrigt skæmmes af en række unøjagtigheder. *A/S Holbæk Eksprestrykkeri 1916-91. Vi har arbejdet med "tryk på" i 75 år.* (1991. 48 s.). Holbæk Eksprestrykkeri er en familieejet virksomhed drevet frem af to brødre og siden om-

dannet til familieaktieselskab. Jubilæumsskriftet skildrer de ydre konturer af virksomhedens udvikling, men er formet som en hyldest til familien bag og kommer ikke ned under begivenhedernes overflade. *Den gamle Købmandsgård. Isager Bogtryk i Ribers gård 1950-1990.* (1990. 36 s.). Et jubilæumsskrift i anledning af et bogtrykkeris 40 års jubilæum. Bogtrykkeriet har til huse i Baagøe & Ribers gamle købmandsgård i Svendborg, og størstedelen af skriftet er viet en beskrivelse af købmandsgårdens historie, så det er mere handels- end industrihistorie, men det er en nydelig bog, som på den måde er et vidnesbyrd om trykkeriets formåen.

Leif Iwersen: Bogen om Byskou – en udfordring. Bogbinderi og protokol-fabrik. Erfaringer fra et kooperativ. (1989. 136 s.). Emil Byskous bogbinderi er en ældre, endnu eksisterende virksomhed i Århus. Byskou blev optaget som kompagnon i Marinus Thomsens bogbinderværksted i 1914 og overtog det helt i 1924. I årene 1945-78 var bogbinderiet ejet af Bogbinder- og Kartonnagearbejderforbundet og blev drevet som kooperativt selskab, og det er om denne periode i virksomhedens historie, at den foreliggende bog handler. Bogen er skrevet af Leif Iwersen, der sad i virksomhedens bestyrelse fra 1964 til 1978. Det er historien om en fiasko, og den bliver udtrykkelig fremstillet som sådan. Der bliver ikke gjort noget forsøg på at bortforklare eller skjule virksomhedens vanskeligheder som kooperativt selskab. Uklarhed om målsætningen, en ledelse der på én gang var vag og autoritær, medarbejdere uden fornøden ansvarsbevidsthed og forbundet som finansielt sikkerhedsnet (og sovepude). Der er grund til at være forfatteren taknemlig for, at han har draget stoffet frem og benyttet det til en fremstilling. Fiaskoer får sjældent et festskrift, og det kan medvirke til et skævt billede af det danske erhvervslivs historie, så det er værdifuldt, at der her åbent og ærligt redegøres for et forsøg, der ikke blev, hvad man havde håbet.

Niels Thomsen og Jette D. Søllinge: De danske aviser 1634-1991. Bind 3 1918-1991. (Dagspressens Fond; i kommission hos Odense Universitetsforlag, 1991. 836 s.). Med bind 3 afsluttes Niels Thomsen og Jette Søllinges store værk om den danske dagspresses historie. Det er tænkt som en håndbog, hvor man skal kunne finde alle vigtige oplysninger om de dagblade, der har eksisteret i Danmark, men det er samtidig en oversigt over de vigtigste udviklingslinjer i dagspressens historie. Det er et imponerende arbejde, og værket er et uhyre nyttigt hjælpemiddel for historikerne. Dagspressens politiske, ideologi-

ske og kulturelle betydning er indlysende. I den foreliggende sammenhæng er det især dagspressen som økonomisk virksomhed, der er af interesse. Den har også interesseret de to forfattere, og værket har derfor også værdi som en branchehistorie. I det indledende afsnit i bind 3 skildrer Niels Thomsen dagspressens udvikling i et bredt samfundsperspektiv med hovedvægten lagt på perioden frem til 1958, medens der kun gives et kort rids af udviklingen efter 1958. I de 40 år fra 1918 til 1958 blev den etablerede politisk betingede firebladsstruktur ganske langsomt undermineret i en kompliceret proces, hvis vigtigste ingredienser var, at aktualitetsfaktoren i nogen grad gik tabt til radioen, således at pressens rolle indenfor nyhedsformidlingen blev drejet mere i retning af det uddybende, samtidig med at en mere professionel averteringsindsats fra virksomhedernes side begunstigede de største blade. Denne udvikling var i fuld gang, inden fjernsynet blev en faktor i det danske mediebillede, og det var således ikke fjernsynet, der forårsagede bladdøden, omend det ikke på nogen måde sinkede processen. Bogen indeholder udover indledningen et stort håndbogsafsnit, hvor de enkelte dagblades økonomi og udvikling gennemgås. Materialet er disponeret efter de 110 danske bladområder + danske dagblade uden for rigets grænser. Det enkelte dagbladsområdes særpræg skitseres kort og dernæst følger oplysningerne om de enkelte aviser anført i alfabetisk rækkefølge. Oplysningerne er ajourført og i et vist omfang udvidet i forhold til de tilsvarende oplysninger i Niels Thomsens disputats fra 1972 om dagbladskonkurrencen. *Lars Tvede-Jensen: Jydske Efterretninger. Historien om Aalborg Stiftstidende gennem 225 år.* (Ålborg Universitetsforlag, 1991. 240s.). *Ole Bergh: Stiftstidende-så vidt jeg husker.* (1992. 81 s.). Historikeren Lars Tvede-Jensen har skrevet en udmærket fremstilling af Aalborg Stiftstidendes historie i anledning af bladets 225 års jubilæum. Det jubilæum har kun ét andet endnu eksisterende dansk dagblad kunnet fejre, nemlig Berlingske Tidende. Men det er ikke kun i kraft af sin alder, at Aalborg Stiftstidende er en usædvanlig virksomhed; det er den også i kraft af sin historie, og den gøres der som sagt udmærket rede for. To familier har i særlig grad knyttet deres navn til bladets historie. det er familierne Ree og Schjøttz-Christensen. Fra 1827 til 1900 var det familien Ree, der stod for bladet, betydeligst blandt dem Bernhard Philip Ree, der udover at modernisere bladet også fik drejet det ind på en liberalistisk politisk linje. Efter hans død fortsatte hans enke Marie Ree

denne linje. Det gav hende og avisen vanskeligheder med regeringen Estrup, som under den skærpede politiske kamp i 1880erne så med megen alvor på, at bladet som den eneste af de privilegerede stiftstidender var i opposition til regeringen. Det førte til flere trusler om, at Stiftstidende ville miste sit privilegium på at bringe officielle meddelelser, og det fik da også Marie Ree til at dæmpe tonen noget, uden at hun af den grund svigtede venstre. Umiddelbart inden sin død fik hun ansat cand. pharm. Lauritz Schiøttz-Christensen som redaktør, og dermed begyndte næste epoke i bladets historie. Den begyndte for så vidt uheldigt, for ved Marie Rees død bortfaldt privilegiet, og det blev derefter givet til det konservative Dagbladet Nordjylland. Det var i sig selv kedeligt, men værre var det, at dermed bortfaldt også retten til navnet Stiftstidende. I tre år blev bladet derfor udgivet under navnet Ålborg Tidende, indtil privilegiesystemet helt blev afskaffet i 1904, og bladet kunne få sit gamle navn tilbage. Fra 1900 til 1940 blev bladet redigeret af L. Schiøttz-Christensen, og han blev efterfulgt af sin søn Alf, som redigerede bladet til sin død i 1981. I den tid oplevede Aalborg Stiftstidende en voldsom ekspansion og blev enerådende i Ålborg og dominerende i Nordjylland. Fjernsyn og ny teknik har betydet store udfordringer for bladet, som imidlertid synes godt rustet til at kunne nå 250 års jubilæet i 2017. Bogen er velskrevet og dækker sit emne godt og er endnu et eksempel på, hvor meget mere en virksomhed får for pengene, hvis den lader historikere udarbejde manuskriptet. Stiftstidendes jubilæum gav anledning til endnu en bog. Det er redaktør Ole Bergh, der har samlet spredte erindringsglimt. Det er en morsom og letlæst bog, som giver et godt signalement af et miljø og på den måde supplerer Lars Tvede-Jensens officielle fremstilling.

Holger Dyrbye & Jørgen Thomsen: 100 gange Odense Vejviser. (1991. 161 s.). En udmærket kortfattet fremstilling af Odense Vejvisers historie. Vejviseren er udkommet regelmæssigt og næsten årligt siden 1885. I 1991 kunne man udsende årgang nr. 100, og det er anledning til festskriftet, som også giver en god introduktion til vejviserens værdi som historisk kilde.

Gødning gennem 100 år. Kemira Danmark. (1991. 102 s.). En kortfattet, men udmærket gennemgang af Dansk Svovlsyre- og Superphosphat Fabriks historie fra stiftelsen i 1891 til salget i 1987/89 til den finske koncern Kemira Oy og videre frem til 100 års jubilæet, der fejres under navnet Kemira Danmark. Der gives et rids af growvare-

skabets leder siden 1969, direktør og bestyrelsesformand Johannes Petersen og dennes forsøg på at udvikle firmaet til en verdensomspændende koncern, bl. a. ved hjælp af manipulationer og regnskabsfusk, der førte til selskabets konkurs og ophør i 1991. Med sin journalistiske tilgang giver bogen et livfuldt billede af en stærk personlighed og dennes evne til gennem et par årtier at "køre" bestyrelse, revision, direktion og aktionærkreds gennem en ekspansionsproces, hvis økonomiske grundlag blev mere og mere tvivlsomt. Bogen behandler de mange selskabstransaktioner og den personkreds, der blev involveret heri. I erhvervshistorisk sammenhæng ligger bogens største interesse i det bidrag, den giver til debatten omkring entreprenørens/direktørernes rolle i den industrielle udvikling.

I modsætning hertil er *Helge Richter-Friis: Livet på Novo* (1991, 313 s., ill.) beretningen om en succeshistorie. Forfatteren, der er kemiingeniør, mangeårig medarbejder på Novo og grundlægger af virksomhedens historiske arkiv, har givet en omfattende fremstilling af selskabets udvikling, baseret på såvel grundige kildestudier som indgående kendskab til dets teknologiske og forskningsmæssige resultater. Grundlæggerne var to brødre fra Øster Hurup i Østhimmerland, Harald og Thorvald Petersen, uddannet som hhv. smed/elektrotekniker og apoteker. Efter kort tids ansættelse hos nobelpristageren August Krogh, der fra 1923 eksperimenterede med insulin fremstilling, etablerede de i 1925 egen virksomhed, hvor de fortsatte insulinforsøgene og i løbet af få år fik en omfattende produktion i gang. Bogen giver et spændende indblik i den stadige og omfattende produktionsudvikling i samarbejde og konkurrence med inden- og udenlandske virksomheder, såvel inden for insulin fremstillingen som andre medicinalprodukter (bl. a. penicilin og andre antibiotika). Både på dette område og i de seneste årtier inden for enzymforskningen har Novo udviklet sig til at være blandt verdens førende. Produktions- og forskningssiden er hovedindholdet i beskrivelsen af firmahistorien, men forfatteren har også formået at sætte den i en god sammenhæng med firmaets generelle udvikling og den økonomiske ekspansion frem mod den multinationale koncern, som Novo har udviklet sig til i årene efter 1960. Bogen er skrevet i et let læseligt sprog, og teksten suppleres af et omfattende og varieret illustrationsmateriale med gode forklarende billedtekster. I den erhvervshistoriske litteratur om jern- og metalin-

dustrien udgør 4 smedeorganisationers 100 års jubilæumsskrifter hovedparten. Den mest omfattende af dem er *Claus Friisberg: Smedene i Varde 1890-1990* (1990, 85 s., ill.). Den er præget af forfatterens solide kendskab til arbejderbevægelsens og industriens generelle udvikling i Danmark i perioden, og Varde-smedenes arbejdsmæssige, faglige og organisatoriske historie sættes i sammenhæng med byens vækst og industrielle forhold. Også lokalorganisationens holdninger til smedeforbundets faglige linie belyses, ligesom man undervejs får et fint indblik i de enkelte tidsafsnits almindelige økonomiske og sociale baggrund. Bogen er et godt eksempel på, hvordan en faghistoriker formår at skildre en lokalorganisations virke, så det ses i samspil med det omgivende samfund og derved får et langt bredere perspektiv. *Hans-Christian Eisen: En historie om smede i Roskilde. Et fag i udvikling 1890-1990* (1990, 66 s., ill.) kan ikke leve op til dette. Der er indimellem gjort forsøg på at koble den lokale udvikling skildret ud fra Smede- og Maskinarbejdernes Fagforenings forhandlingsprotokoller sammen med fagbevægelsens (smedenes) generelle, men det bliver kun til nogle ansatser. Bogen er koncentreret om de lokale løn- og arbejdskampe, uddannelses- og lærlingeforhold samt øvrige foreningsvirksomhed. Den afsluttes med korte "virksomhedsportrætter" af byens vigtigste smedearbejdspladser samt oversigter over foreningens ledelse, medlemstal mv. gennem de 100 år. For *Metal Svendborg 100 år. Smedene i Svendborg 1891-1991* (1991, 55 s., ill.) er skildringen af foreningens egne forhold helt enerådende og i øvrigt med undtagelse af de første 10-15 år temmelig kortfattet. Et varieret billedmateriale med bl.a. en del ældre, spændende arbejdspladsfotos udgør nemlig en stor del af indholdet. Mindst af omfang og med kun en smule overfladisk historisk stof (vedr. oprettelsen samt et erindringsinterview) er den københavnske Metal afd. 4s hefte *Kedelsmede gennem 100 år* (1990, 20 s., ill.), der således ikke har nogen særlig erhvervshistorisk interesse.

Der er heller ikke overvældende meget at hente i *Skibs- og Bådebyggernes Arbejdsgiverforening 1916-1991* (1991, 49 s., ill.), udgivet af en af de mindre brancheorganisationer inden for jernindustrien. Den indeholder en skitse-mæssig organisationshistorie fra dannelsen i 1916 af Foreningen af Træskibsbyggere over en næsten opløsning af foreningen i 1930'erne og 1940'erne til en genoplivning i løbet af halvtredserne, hvor den efterhånden også kom til at omfatte de mindre og mellemstore stål- og glasfiberværfter (1960 nav-

neændring til Skibs- og Bådebyggeriernes Arbejdsgiverforening). Ind mellem afsnittene om især overenskomstforhold og branchens økonomiske vilkår er anbragt smånotitser om danske og internationale begivenheder, heraf enkelte med relation til bogens indhold. Der er et potentielt godt illustrationsmateriale, men desværre helt uden forklarende tekster til at placere de enkelte billeder i tids-, steds- og anden sammenhæng.

Om arbejdet på en af landets største jernindustrielle virksomheder handler Kirsten Folke Harrits og Ditte Scharnberg (red.): *Dage på Danfoss* (1991, 140 s., ill.). Den er udgivet i anledning af Fællesklubbens 25-års jubilæum og indeholder hovedsagelig interviews, hvor et antal arbejdere fortæller om ansættelse, arbejde, forhold til kolleger og arbejdsledere samt faglige og politiske synspunkter. Det er lykkedes de erfarne redaktører at få de interviewede til at berette om baggrunde og holdninger, så man får et levende billede af arbejdsforhold og -miljø på den stærkt voksende fabrik.

E.K.J.

El-, gas-, varme- og vandforsyning

Med mange gode illustrationer fortælles i *Thy Højspændingsværk 1915-1990* (1990, 64 s., ill.) om højspændingsværkets og egnens historie. Ganske kort berettes om tiden før værkets etablering ligesom et kort viser, hvor mange elektricitetsværker der var i landet i 1915. Som en interessant ting bringes en forkortet gengivelse af Dansk Tarifforenings inspektionsberetning af Thy Højspændingsværk fra 1922! Dernæst følger gode referater fra forhandlingsprotokollerne og generalforsamlingerne. Der er også erindringer fra en linjearbejders dagbog fra perioden 1919-1945. Skriftet afsluttes med en oversigt over selskabets udvikling i de første år, en formandsliste og bestyrelsesliste, en liste over ansatte, nuværende og tidligere, samt en fortegnelse over stationer og deres etableringstidspunkt. Preben Bækhave: *Rødovre kommunes tekniske forvaltning 1938-1988* (1990, 288 s., ill.) fortæller med et væld af gode illustrationer og korte dagbogsagtige notater om de 50 års udvikling i kommunens tekniske forvaltning. For at bevare oversigten i denne fremstillingsform, er der fastholdt en stram opdeling mellem de forskellige afdelingers og forsyningers historie. Skriftet, der formentlig med udbytte kan anvendes som et miniopslagsværk for Rødovre Kommunes historie

1938-1988, afsluttes med en række korte erindringer fra tidligere ansatte ved kommunen.

H.V.-S.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Af ny litteratur om den historiske udvikling i byggebranchens organisationer og virksomheder har det seneste år budt på meget lidt. Af de 5-6 tynde jubilæumshefter er *Blik & Rør – i forbund med fremtiden. 100 års beretning* (1990, 43 s., ill.) det mest gennemarbejdede med en god kronologisk oversigt over blikkenslager- og rørlæggerforbundets almindelige udvikling samt en række tematisk ordnede afsnit. Den giver en fin indføring i fag- og organisationshistorien, men må naturligvis for mere indgående studier vige for Jens Engbergs store jubilæumsbog *Bliktude*, der blev omtalt i sidste års oversigt (Erhvervshistorisk Årbog 1991 s. 181).

Malerfaget er repræsenteret ved *Malernes Fagforening Hillerød 100 år. 1890 – 30. november – 1990*. (1990, 50 s.) og *Malernes Fagforening Århus Afdeling. 1890 – 100 år – 1990* (1990, 18 s., ill.). Begge bygger snævert på forhandlingsprotokolsreferater. I Hillerød-heftet er de udvalgt, så man får et indtryk af fagets skiftende arbejdsvilkår og organisationens indsats for forbedringer, selv om bogens opbygning uden afsnitsinddeling og med marginstikord gør det vanskeligt at få sammenhæng i fremstillingen. Organisationshistorien er trængt i baggrunden bortset fra de sidste par årtiers sammenlægningsplaner med andre nordsjællandske malerorganisationer. I modsætning hertil er Århus-skriftet næsten helt koncentreret om organisationens ledelse med mange navne og ansættelsesperioder. Der er lidt om stiftelsen 1890, lidt om opmålingskontor og Malernes Cooperative samt en kort omtale af Harry Kjær og "malerrapporten" og iværksættelsen af den arbejdsmedicinske klinik i Århus i 1970'erne. Arbejdsforhold og faglig udvikling er ikke behandlet synderligt i det lille hefte, der kun har snæver foreningsinteresse.

Om Snedker- og Tømrerforbundets afdelinger på Lolland og i Kalundborg-området handler henholdsvis *Snedker- og Tømrerforbundets afdeling 39 Lolland 100 år. 4. maj 1891-1991* (1991, 32 s., ill.) og *Snedkere og tømrere i Kalundborg og omegn gennem 100 år. 1891 – 1. februar – 1991* (1991, 53 s., ill.). Der er kun lidt at hente om den faglige historiske udvikling i dem begge. De er opbygget ensartet med

nogle få siders historik om hver af de oprindelige 6-8 snedker- og tømrerfagforeninger, der indgik i det 1970 sammensluttede Snedker-Tømrerforbunds lokalafdelinger i hvert af de to områder, samt lidt om tiden efter 1970. Kalundborg-bogen har dog et lidt bredere udsyn og indeholder desuden erindringsstof og et udmærket billedmateriale.

Fra byggebranchens virksomheder har to mindre nordsjællandske firmaer med hjælp fra Erhvervshistorisk Bureau markeret jubilæer med udgivelse af historiske småhefter. *A. Guhle & Søn 1866-1991* (1991, 12 s., ill.), der handler om et glarmesterfirma i Skovshoved, har dog nærmest karakter af en reklamerfolder med fremhævelse af større københavnske byggeopgaver i samarbejde med bl.a. arkitekterne Arne Jacobsen (Nationalbanken) og Erik Møller (Magasin, Hotel d'Angleterre, Udenrigsministeriet på Asiatisk Plads). Det historiske har en mere fremtrædende plads i *5 generationers træmænd gennem 125 år. Vallensbæk Maskinsnedkeri 1866-1991* (1991, 29 s., ill.). Det er i første række en familiehistorie om tømnerslægten Andersen i Vallensbæk, men bogen giver også et godt indtryk af, hvordan en traditionel tømrvirksomhed måtte omstille og specialisere sig i efterkrigsårene for at overleve. I begyndelsen af halvtredserne opbyggedes et maskinsnedkeri i forbindelse med stigende villabyggeri og senere gik firmaet i samarbejde med bl. a. FDB om byggeopgaver. Et forsøg på kraftig ekspansion i forbindelse med 60ernes byggeboom blev derimod hurtigt opgivet til fordel for mere eksklusive specialproduktioner.

E.K.J.

Handel

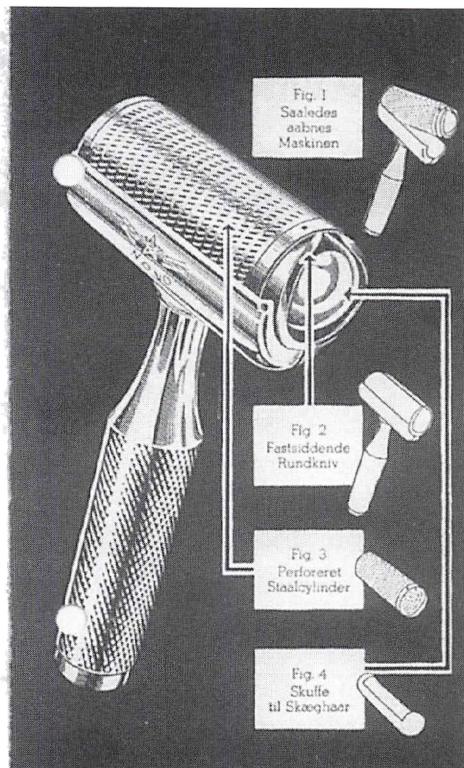
Korn gennem 200 år. A.Nielsen & Co. A/S. 1791-1991. (1991. 84 s.). Bogens første 50 sider bringer en gennemgang af firmaets historie, skildret på baggrund af den almindelige historiske udvikling i landbrugssektoren. Halvdelen af fremstillingen drejer sig dog om efterkrigsårene. Så følger nogle biografiske oplysninger om firmaets ledelse gennem tiden, og endelig præsenteres filialerne på Lolland-Falster og Sjælland. En god papirkvalitet medfører, at billederne står godt.

Emil Traberg: Egtved Andels Grovuareforening a.m.b.a. 75 år. 1915-1990. (1990, 38 s.). Der er tale om en rimelig solid og kyndig fremstil-

De har sikkert ofte ærgret Dem over ikke at kunne barbere Dem paa en mere enkel og praktisk Maade. Intet Mændfolk ynder jo den omstændelige Proces, som en almindelig Barbering er, men —

Gled Dem!

Danske Hjerne og dansk Kapital har skabt NOVO-Barbermaskinen, der barberer uden Vand og Sæbe, Barberblade eller Elektricitet. Ja — selv et Spejl er overflødigt. Denne geniale Opfindelse, der er patent-anmeldt i alle Verdensdele, har løst Aarhundreders Problemer; og dog er den saa enkel og ligetil, at man undrer sig over, at ingen tidligere har fundet denne Løsning. Tænk engang paa, hvad det egentlig vil sige, at De bliver fuldstændig uafhængig Barberkost, Sæbe, Vand, Barberblade, Spejl og Elektricitet. De vil i Fremtiden kunne barbere Dem, naarsomhelst og hvorsomhelst De ønsker det, uden Forberedelser af nogen Art.

Industrihistorie af den mere kuriøse slags. Der er vist ikke mange mennesker i dag, der forbinder NOVO med produktion af barbermaskiner, men det var ikke destomindre en del af fabrikkens produktion i 1940erne. Illustration fra Livet på NOVO.

ling inden for rammerne. De forholdsvis fyldige biografier over formænd og uddelere er ikke uinteressante. *B.A.F. Bornholms Andels Foderstofforretning i 25 år. 1965-1990.* (1990, 23 s.) Over hele Bornholm fandtes der små lokale grovare- og gødningsforeninger, der som oftest havde forbindelse til mejerierne. Hver landmand foretog sine grovareindkøb gennem mejeriet, som så trak fra i mælkeafregningen. Efterhånden som der kom flere og flere mejetærskere, blev der behov for tørrerier og højsiloer, og det siger sig selv, at det ville være urationelt at bygge den slags mange steder. Den sammenslutning, som blev gennemført for hele Bornholm i 1965, blev en klar økonomisk fordel. B.A.F. blev den største lokalforening i Danmark, og Kooperationen havde så godt fat, at de store private koncerner havde svært ved at finde fodfæste. I dag er der 6 udsalgssteder på øen, og det

siger sig selv, at beskæftigelsen er gået tilbage ved rationaliseringen. Administrationen er i det hele blevet gennemmoderniseret med hjælp fra LEC, ligesom transporten har fået en ansigtsløftning. Det er imponerende, hvor meget der kan fortælles på en snes sider om denne komplicerede udvikling. Et udmærket stykke arbejde.

Esbén Graugaard: Ringkøbing Amts Indkøbsforening for Foderstoffer 1885-1985. (1985, 48 s.). Her er yderligere en foderstofhistorie på amtsplan, i dette tilfælde udført af en kompetent professionel. Forfatteren beskriver, at denne sammenslutning foruden naturligvis at have sin opkomst sammen med den øvrige andelsbevægelse tillige var et produkt af et altomfattende folkeligt røre på egnen. Gårdjerne dannede en modkultur i forhold til købstædernes borgerskab, især købmændene i det. Foreningen var overbygning på lokal-kredsene, der indleverede deres ordrer til fælles indkøb. På udmærket vis, om end han ind imellem forfalder til personvirak, skildrer forfatteren den historiske udvikling over de 100 år. I dag er det gået således, at foreningens virkeområde rækker langt ud over amtet. I jubilæumsåret, hvor omsætningen er på næsten 1 milliard kroner, blev administration og anlæg sågar flyttet til Fredericia. Det kan tilføjes, at foreningen i dag er fusioneret med Landsforeningen af Andelsgrovareforeninger i Århus.

I.G.

Det er forholdsvis sjældent, at udenlandske industrivirksomheders danske salgsselskaber udsender egne jubilæumsskrifter. Et sådant er Knud Kayser: *ICI Danmarkshistorie* (1991, 85 s., ill.), der er udkommet i 100-året for den store engelske kemikoncern Imperial Chemical Industries' (dannet ved fusion 1926) handelsforbindelser til Danmark. Bogen, der er skrevet af det danske ICI-selskabs tidligere direktør, er dog ikke særligt dybtgående. Den beretter om koncernens salgskanaler i Danmark, fra 1890'erne via danske grossistfirmer (Ringsted & Semler, Henry Nielsen, Aage Andreasen), indtil ICI 1950 dannede eget datterselskab, der i årene til 1968 opkøbte/udkonkurrerede de danske importører. Det er – også for den seneste periode – de mange ændringer i selskabskonstruktionerne, der står i centrum, mindre økonomien og udviklingen i salget af de mange produkter, herunder en række vigtige nye kunststoffer, til bl. a. dansk gødnings-, plast- og tekstilindustri.

E.K.J.

Vin og spiritusfabrikation i 100 år 1891-1991. Vinhuset Norden, København. Ved Peter Kyng og Kjeld Simon Villadsen. (1991, 24 s.) Billedsiden i denne lille publikation står meget stærkt og præsenterer firmaet bag Nordsøbitteren på en charmerende måde. Firmaet er stiftet af Axel Milian Leopold, hvis far var indvandret til hovedstaden fra Holbæk. Han endte i Adelgade, hvor Axel Milian blev født. Denne blev udlært som urtekræmmer i kvarteret, hvorefter han fik butik i Ågade. Sene-re blev han vinhandler i Nansensgade, hvor han begyndte at producere cider og frugtvin. 1920 byggede han ny fabrik i Utterslev. Da Axel Milians søn, Dorff Hertel Leopold, i midten af 1920'erne kom til skelsår og alder, overtog han handelen, mens Axel Milian tog borgerbrev som kemisk fabrikant. Det var Dorff, der fik indført navnet Vinhuset Norden, mens fabrikationen fik navnet Rex Vinindustri. Axel Milian døde 1947, Dorff 1984, men firmaet drives i dag videre af tredje generation, personificeret i Bent Leopold.

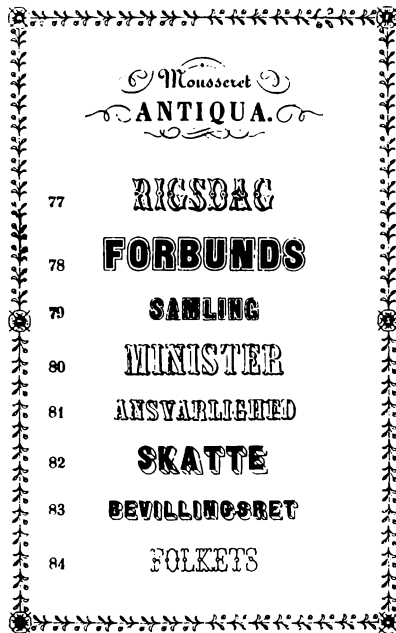
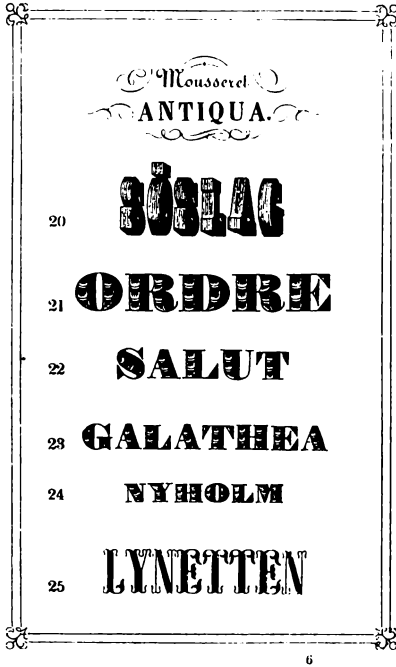
Erhvervshistorisk Bureau er med dette lille indtagende skrift kommet uhyggelig tæt på produktion af egentligt reklamemateriale. Der mangler ikke noget i superlativer om firmaets fremragende ledere, der forsynes med de karakteregenskaber, som de selv godt kan lide, f.eks. "gåpåmod" og "stædighed". Når fagfolk vælger at skrive firmahistorie, skal der mere til, f.eks. en vurdering af indtjeningen. Hvor meget blev der tjent på pullimutten under krigen? For de sidste 50 års vedkommende er fremstillingen forholdsvis intetsigende og overfladisk.

Mette Andersen: De fik hjulene til at rulle. Portræt af 10 igangsættere i autobranchen. (Dansk Auto Media A/S, 1991, 208 s.). "Bogen henvender sig især til mennesker med tilknytning til autobranchen. Men også de, der interesserer sig for spændende personligheder og deres banebrydende virke, kan have glæde af at læse den". Således står der bag på bogen, og dermed er faconen angivet. Her portrætteres 10 modige, flittige, heldige og opfindsomme mennesker. Sådan. Hvis ægteskabet ryger undervejs, fordi man passer sin forretning "samvittighedsfuldt og flittigt" 15 timer i døgnet, så er der ikke noget at gøre ved det. For at der ikke skal opstå fejlsignaler, er portræterne bygget op af interviews med de portrætterede selv, rige mænd med gode egenskaber. Når det er sagt, må man imidlertid sige, at bogen er vel skrevet af Mette Andersen, der er journalist ved MOTOR. Ganske ukritisk ganske vist, som det forstås; f.eks. fremstilles en af de portrætteredes konflikt med en sportsklub på en mil-

dest talt ensidig måde. Mette Andersen kommer imidlertid ret meget i dybden i skildringen af de portrætteredes livsløb; hvis hun havde været historiker i stedet for journalist, ville hun være faldet for fristelsen til at sammenligne potentaternes baggrund. Det er tankevækkende, at en stor del af de 10 kommer fra landet, ofte fra fattige kår, og en lige fordeling af deres teoretiske uddannelse blandt dem ville ikke give meget til hver. På den måde foreligger der i hvert fald et kildeskrift til foretagerstudier.

Vemb & Omegns Brugsforening. 1915-1990. Red. Gudrun Aspel. (1990, 60 s.). I dette skrift er der sat ikke så få sejl til. Producenten er Folkeuniversitetscentret Skærum Mølle. Hovedartiklen er skrevet af Poul Gerhardt Kristiansen, der på Århus Universitet arbejder med andelsbevægelse og folkeoplysning. Han skildrer på udmærket vis brugsens historie. Herudover indeholder skriftet et lille afsnit med personlige glimt og et stykke om Fællesforeningen, hvor bl. a. Bjarne Møgelhøj lige har brugt pennen et øjeblik. Også andelsforskningen berøres på et par sider, skrevet af Flemming Just fra Sydjysk Universitetscenter i Esbjerg. Man kan sige, at spurven i Vemb er skudt med kanoner, men hvorfor egentlig ikke? Nu har de i hvert fald en bog, de kan være glade for.

Som regel er brugsforeningsskrifterne fortalt kronologisk med baggrund i forhandlingsprotokollerne. Herefter kommer det så an på, om forfatteren kan finde en rød tråd og har sans for det væsentlige, eller om vedkommende fortaber sig i bagateller og kuriosa. I *Anne Hansen: Jyllinge Brugsforening i 100 år. 1890-1990. (1990, 48 s.)* er det gået til den gode side, og når foreningen så flotter sig med en god papirkvalitet, der giver pæne billeder, nås et smukt resultat. Også *Højby Brugsforening 1890-1990. (1990, 40 s.)* er pænt lavet. Her suppleres den kronologiske gennemgang med en indledende artikel af uddeleren, der skildrer udviklingen i hans egne 20 år på posten. Det giver et fint perspektiv. I *Per-Olof Johansson: Lillerød Brugsforening 75 år. 1916-1991. (1991, upag.)* har man valgt at "vælte" bogen, så opslagene bliver efter kalendersystemet og med mange helsidesbilleder. Der er lagt megen omhu i lay-out, men teksten virker noget rodet, uoverskuelig og traditionel. Det samme er tilfældet med *Vandel Brugsforening 100 år. 1890-1990. (1990, 22 s.)*, der plages af ligegyldige detaljer. *Brugsen Holme. Jubilæumsskrift 1888-1988. (1988, 26 s.)* synes udarbejdet efter et større manuskript, byggende på uddrag af protokollerne. Herefter har en anden skrevet det

Bianco Luno udgav i 1848 en bog med skriftprøver, som på en underfundig måde afspejler tidens rørelser.

Illustration fra Bianco Luno 1831-1991.

egentlige skrift som et sammendrag af manuskriptet. Sådan noget bliver jo nemt lidt rodet.

I.G.

Transport

Skagensbanen 1890-1990. (1990, 18 s.). Der er en grænse for, hvad der kan fortælles på 18 sider, men dette lille hæfte ligger tæt på denne grænse. Både om drift og materiel informeres man, og der er blevet plads til gode billeder og grafiske fremstillinger. Banen giver et solidt underskud trods befordring af årligt over 1 million passagerer; det har bl.a. noget at gøre med de efterhånden meget små godstransporter.

Steen Ousager: Guldsnore på sporet. Jernbane, politik og forening. Udgiven af Jernbaneforeningen. (1991, 256 s.). Der er ingen grænse for, hvad der kan fortælles på 256 sider; det er denne bog et bevis på. I en overdådig smuk bog kommer forfatteren meget i dybden med guldsnorenes forhold og placering i videste forstand gennem 100 år. Der er slet ingen sten, der ikke bliver vendt, og den tålmodige læser inden for standen bliver rigt belønnet med oplysninger. Der er brugt professionel lay-out'er, og der er mange fortræffelige illustrationer, både i sort-hvid og i farve. Det kan næsten ikke gøres smukkere, selv om man endnu en gang må konstatere, at tospaltet klumme giver billedopsætningsproblemer, idet man for ofte må gå til kant. Jernbaneforeningen har haft kassen meget åben, og resultatet er blevet derefter i enhver henseende.

Lars Bjørn Madsen: Fra toldkammer til speditjonsvirksomhed-af Kolding Toldkammers historie. (1990, 84 s.). Denne bog er overrumplende nok et 75 års jubilæumsskrift for speditjonsvirksomheden H. Daagaard A/S. At virksomheden i samarbejde med Toldhistorisk Selskab har valgt at lade en museumsinspektør skrive en bog om Kolding Toldkammer, skyldes det forhold, at den i 1978 købte den gamle toldkammerbygning og gjorde den til firmaets domicil. Hidtil havde firmaet boet i den ene ende af det gamle havnetoldpakhussiden starten i 1915. Bogens sidste 10 sider er helliget en billedbeskrivelse af firmaets nuværende aktiviteter, mens resten er velskrevet og velillustreret toldkammerhistorie.

Joseph Samson: En speditørs historie 1924-1990. (1990, 79 s.). Joseph Samson, født 1907, har her selv skrevet sit firmas historie og givet

den en fræk dedikation, nemlig til Dansk Speditørforening, "som to gange har givet mig bøde for at tilbyde kunder for lave priser". Samson selv er jødisk født og opdraget samt placeret i speditionsfaget uden egen indflydelse på erhvervsvalget. Han blev efter en udmærket uddannelse, der omfattede ophold i Paris og forskellige engelske byer, nærmest tvunget til at starte for sig selv i det vanskelige år 1934. Under krigen måtte han flygte til Sverige, men straks efter udbyggede han sit firma ved en omfattende aktivitet i de nærmeste europæiske lande. Den lille bog er underholdende, men bringer samtidig mange reelle oplysninger om speditionsfaget.

Joseph Samson: H.J. Simonsen og Co. Danmarks ældste speditionsfirma. (1991, 25 s.). H.J. Simonsens speditionsfirma er fra 1878. Når dets historie her behandles af Joseph Samson, skyldes det den kendsgerning, at han opkøbte firmaet i 1964 ved Joseph Simonsens død efter en ældre aftale med denne. Det blev herefter videreført som selvstændig virksomhed inden for Samson Transport Co. organisationen. Skriftet her er langt tarveligere i udførelsen end ovennævnte lille bog om Samsons eget firma, idet der er tale om nedfotograferet maskinskrift i A5-format. Der kunne godt være anvendt lidt flere penge på udstyret af hensyn til det ærværdige firma. Det kan heller ikke siges, at Joseph Samson har noget godt greb om egentlig historisk fremstilling, selv om der dog naturligvis fremkommer nogle faktiske oplysninger, især af biografisk art.

Annette Vasström og Poul Erik Balle Varmose (red.): 16 tons Dagens Akkord – en antologi om havnearbejdernes vilkår i Københavns havn 1880-1990. (1991, 68 s.) I 1988 udsendte Svend Aage Andersen sin bog om havnearbejdernes livsform i Århus i tiden 1880-1960. Det er simpelthen bogen om dette emne. Nu kommer på initiativ af Arbejdermuseet i samarbejde med Skoletjenesten en antologi om forholdene blandt havnearbejderne i København. Den er bygget op af dels erindringer, dels avisstof. Redaktørerne har været særdeles flittige med at hente materiale fra mange kilder, og resultatet er blevet en indholdsrig og veldisponeret antologi, som vil gøre god fyldest i undervisningssammenhæng.

Jørgen Sprogøe Petersen: Postarbejdernes historiebog. (1989, 256 s.). Denne bog er udgivet i anledning af Postarbejdernes Fagforenings 50 års jubilæum, der fandt sted i marts 1988. Der er lagt et stort arbejde i udarbejdelsen af et større antal småkapitler. Af formandens forord fremgår det klart, at det er den fagpolitiske kamp, der er

centrum for beskrivelsen i historien. Det er ikke så mærkeligt, da der er tale om den gruppe af P & T's medarbejdere, der har de ringeste ansættelsesforhold. Og så går det da derudad med kineserier og faglige kampe, i udstrakt grad gennemsyret af kritik mod etatens ledelsesprincipper og -måder. Det er lykkedes at skaffe et særdeles righoldigt billedmateriale, som bliver bragt i store formater; ikke noget med frimærker her. Det er et godt princip, som burde følges noget oftere. Et godt, historisk billede er kosteligt i disse tider, hvor dagens billeder sprøjtes ud fra utallige kilder i tusindvis.

I.G.

Bank, finansiering, forsikring, forretningsservice

Oversigt over informationsmateriale fra Nationalbanken. (1986, 112 s.). I 1985 efterlyste det økonomiske råds formandsskab flere indlæg fra Nationalbanken om penge- og valutapolitiske forhold. I den forbindelse har banken offentliggjort denne fortegnelse over taler, foredrag, artikler og andre indlæg fra banken, der er fremkommet siden 1965. Ud over den kronologiske oversigt bringes der uddrag af de vigtigste indlæg. Et stikordsregister letter orienteringen for læseren.

Foreningen Handelsbankens Personale 75 år. (1990, 72 s.). Danske Bankfunktionærers Landsforening blev først stiftet 1938, men inden den tid var der i bankerne personaleforeninger, oprindeligt med rent selskabelige formål, men snart også med faglige. Den ældste af disse foreninger er Handelsbankens fra 1915, som fra 1919 var forhandlingsberettiget over for direktionen i faglige spørgsmål. Dog ikke mere, end at et nyt gageregulativ i 1936 blev trukket ned over ørerne på personalet, formentlig en del af baggrunden for, at foreningen i 1941 tilsluttede sig DBL. Om dennes historie se Erhvervshistorisk Årbog 1989, side 187. Nærværende skrifs historiske tilbageblik udgør kun $\frac{1}{3}$ af fremstillingen, resten er stort set fremtidsbetragtninger.

Frank Helbo: Sammenslutningen Danske Andelskasser 75 års jubilæum, 1915-1990. (1990, 97 s.). De halve hundrede andelskasser i Danmark er en jysk-fynsk foreteelse, stort set stiftet i årene 1916 til 1926. At forholdsvis mange er sønderjyske, bunder i det forhold, at en del af inspirationen til stiftelsen af kasserne er at finde i de tyske Raiffeisenkasser, der foruden pengeforretninger også havde egentlig

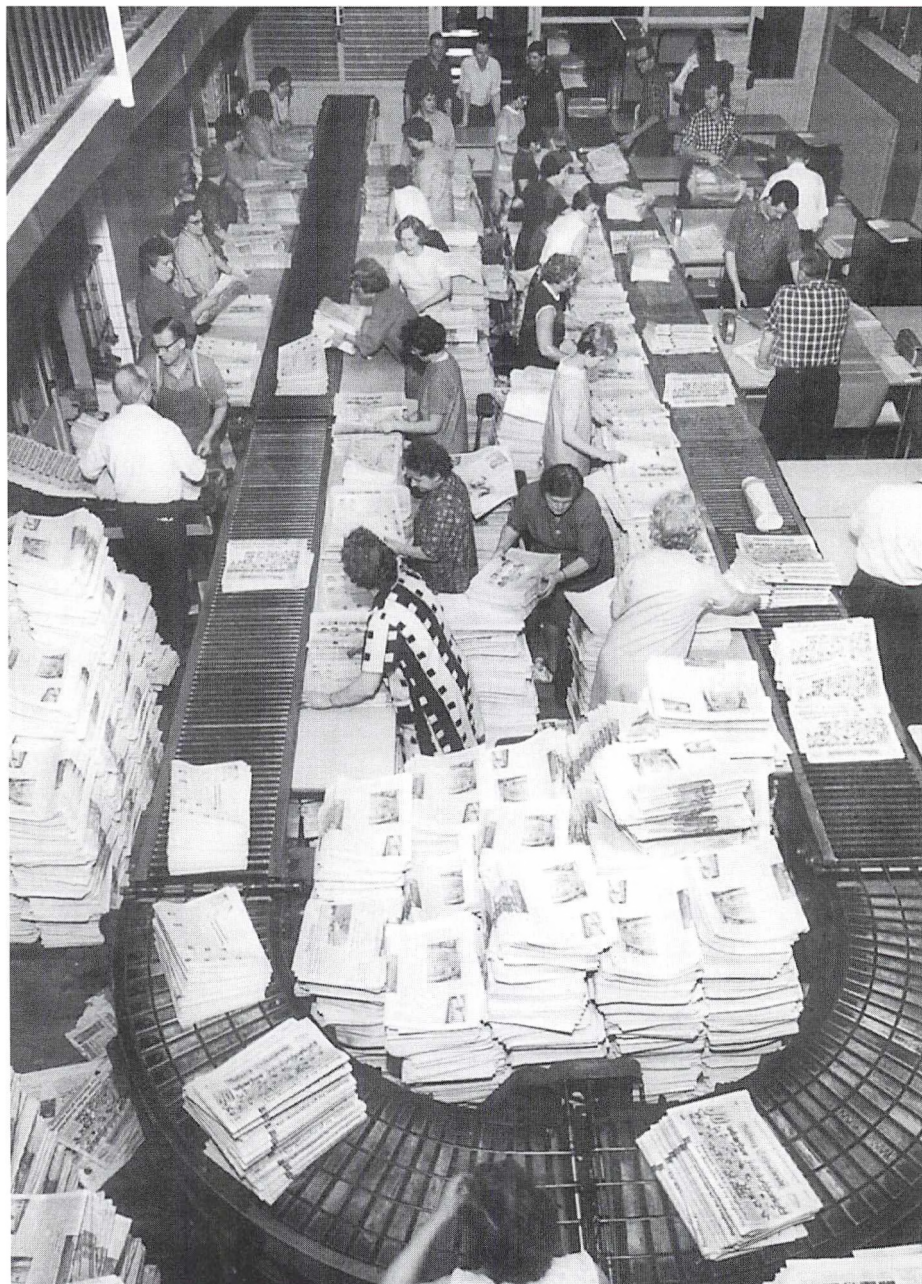
handel med kunderne, f.eks. på foderstofområdet. Om andelskassernes udvikling skriver Frank Helbo redeligt og fornuftigt, om end ikke just underholdende. Han redegør således for det gennem årene problematiske forhold til både den første Andelsbank, der lukkede i 1925, samt dens efterfølger, hvor ikke mere end halvdelen af kasserne var kunder. I 1970 følte kasserne sig nødsaget til at oprette egen bank, Danske Andelskassers Bank, i Hammershøj for at kunne udnytte lovgivningens muligheder for f.eks. at kunne tilbyde studielån. Alt i alt en rimelig og informativ fremstilling; bogens billeder er kedsommelige.

J.A.K.'s jubilæums-skrift 1931-1991. (1991, 38 s.). For dem, der ikke skulle vide det, skal det oplyses, at bogstaverne står for jord, arbejde og kapital. Det er landsforeningens grundlag, at jord og arbejde af enhver slags skaber den egentlige kapital, der består af værdierne, mens penge som sådan i grunden på mange måder er noget skidt, især når de skal forrentes. Målet er at skabe folkekapitalismen med rentefri økonomi. Det arbejdes der frem imod gennem andelskasser, der er tilsluttet en overordnet sammenslutning. I dette særnummer af foreningens blad er der en del lovprisning af ideologien, men også en kort gennemgang af J.A.K.'s historie. Den er dog skrevet indefra, er ukritisk og slagordspræget. Foreningen blev stiftet i Kolding 1931 med landinspektør K.E.Kristiansen som bagmand. Kristiansens hovedsynspunkt på det økonomiske område var det, at privatkapitalismen sætter folk i stand til at hæve udbytte uden at arbejde og dermed gældsætter fællesskabet. Selve udførelsen af ideerne skete inden for en ideologisk ramme, der var en ejendommelig blanding af filosofi og økonomi. 1958 stiftedes J.A.K.-banken, der skulle finansiere rentefrit. Den måtte dog sælges til Bikuben i 1972 på grund af likviditetsproblemer. Herefter oprettede man fælleskasser, der fra 1987 kom ind under den gældende bank- og sparekasselov.

Vejle Brand 150 år 1841-1991. Red. Finn Ebbesen. (1991, 99 s.). Vejle Brand af 1841 g/s er et selvstændigt forsikringsforetagende, der holder til i den nykøbte Gormsgård i Vejle. Det fører siden 1985 som bomærke Jelling-stenen, et lidt ejendommeligt påfund, selv om stifteren var proprietær i Jelling sogn. Det er klart, at Vejle Brand som så mange andre selskaber i branchen har måttet tænke på samarbejdsmuligheder med andre selskaber. I 1970 blev der da også indledt et samarbejde med MLU, senere Topsikring, men fusion

blev det aldrig til; tværtimod trak Topsikring sig helt ud i 1984. Det skadede ikke Vejle Brand, der tværtimod ekspanderede og i 1989 købte den ovennævnte flotte byejeendom for 10 mill. kr. På det allerseneste har selskabet fusioneret med nogle mindre selskaber på egnen. Jubilæumsskriftet er meget ujævnt. Skildringen af selskabets historie er halvhjertet, skildringen af formændene, især den nuværende, helhjertet. I mørke stunder løser han op for knuderne i sit indre med musik af Chopin. Et antal bladfolk har skrevet bogens artikler, hvoraf en handler om Jelling, en anden om besættelsen af Vejle-egnen i 1864. Der er tale om en flot bog med indholdsløse farvebilleder. *Anders Monrad Møller & Dorthe Falcon Møller: Fjerde Sø 1863-1988.* (1988, 125 s.). Den foreliggende bog tjener som et godt eksempel på, at det kan betale sig at få fagfolk til at skrive et skrift, når man nu alligevel skal ud at købe tryksværte. Ægteparret Møller har skrevet en god fremstilling af dels Fjerde Sø's historie, dels historien om selskabets smukke hus på hjørnet af Bredgade og Fredericiagade samt dets beboere gennem tiden. Når selskabet fik navnet Fjerde Sø, skyldtes det i al enkelhed, at det var det fjerde søforsikringsselskab, der blev oprettet i København. Hvad Fjerde Sø og vi andre kan glæde os over er, at forfatterparret ud over talentet viser et åbenbart engagement i opgaven; dermed får fremstillingen tilført friskhed og nuancer. Jens Lorentzen har lavet et fint layout, og Gullanders bogtrykkeri i Skjern har sørget for, at de fine illustrationer, hvoraf mange i farve, præsenteres perfekt. Det eneste suk, der skal lyde, kommer, fordi der er mere end en fuld snes portrætter blandt illustrationerne. Der er i grunden ikke så meget ved at se på alle de mænd i deres fine tøj.

Tony Christensen: Østifterne – forsikring i 100 år 1889-1989. (1989, 50 s.). Dette forsikringsselskab har udpeget sin i 1988 afgående direktør til at skrive jubilæumsskriftet. Det er der kommet noget stærkt personligt og engageret ud af. Manden bag tilblivelsen af selskabet var P.A. Alberti, og fra 1892 var direktøren reelt Klaus Berntsen, selv om han officielt havde titlen kontorchef. Men disse gamle sager interesserer ikke Tony Christensen så meget; det er de næsten 30 år, han selv sad i direktørstolen efter at være kommet fra udenrigsministeriet, der er i fokus; for de tidligere perioder henvises der til tidligere jubilæumsskrifter fra selskabet. Og så går det ellers over stok og sten med fremstillingen af den moderne forsikringshistorie, iblandt krydret med citater fra forfatterens dagbog. Det skal klart siges, at

Avisen skal ud, og det kommer den også, uden at læseren altid tænker på de mange mennesker, der har været involveret, inden man kan tage avisen i hånden. På dette billede fra 1960'erne er ikke mindre end 37 personer i gang med at pakke Aalborg Stiftstidende natten mellem lørdag og søndag.

Illustration fra Ole Bergh: Stiftstidende – så vidt jeg husker.

diskretion og finfølelse ikke er Tony Christensens sag; han gør således grundigt op med en for få år siden afdød formand for selskabet. Det er jo fordelene ved at leve længere end sine fjender. I øvrigt er han vel skrivende, og f.eks. hans skildring af købet af et mildt sagt vegeterende selskab som et teknisk led i selskabets ekspansion er ubetalelig. Bogen er nydeligt sat op og har gode billeder.

Kjeld Seehuusen: 25 år i nordisk regi 1966-1990. Nordisk Forening af Registrerede Revisorer NFRR. (1990, 128 s.). Kjeld Seehuusen har været direktør i Dansk Revisorforening fra 1969; i 1989 gik han på delpension og påtog sig at skrive nærværende bog. Det er ikke sikkert, han skulle have gjort det. Bogen er bygget op som referater af årsmøderne, efterfulgt af en kronologisk liste over samme. Hertil kommer så noget, som man kan kalde banketstof, hvor der dvæles ved diplomer og anden hæder. For de fleste vil denne bog være en absolut ørkenvandring, og det har revisorerne ikke fortjent, de 25 års spændende udvikling i faget taget i betragtning.

Arkitekterne Nielsen, Nielsen & Nielsen 1985-1990. (1990, 56 s.). I noget så eksklusivt som et 5 års jubilæumsskrift præsenterer det århusianske arkitektfirma her arbejder og udvalgte projekter fra den forløbne periode.

I.G.

Tjenesteydelser

Karsten Braüner: Ikast Erhvervsråd 25 år (1992, 24 s., ill.) har valgt at markere jubilæet med udgivelsen af en avis, der med små artikler og mange annoncer, fortæller om de 25 års udvikling. Ideen har været brugt før, men virker i dette tilfælde ikke særlig informativ, snarere som en stor reklame for byens virksomheder, og det var vel også meningen.

Per Boje og Knud V. Jespersen: Frugten vokser frem... Træk af Odense Universitets historie 1966-1991 (1991, 280 s., ill.) er en meget stram og vel-disponeret bog, der leder læseren gennem universitetets første 25 år. Bogen er delt op i 17 hovedkapitler, der igen er delt op i underafsnit og et konkluderende 18. kapitel. Bogen indeholder hvad man kan forlange: en solid og grundig indføring i Odense Universitets historie, uden fortabelse i interne universitetsskildringer og -politik. Man har nået, hvad man satte sig som mål, at give en bred og letlæselig skildring af forhistorien og de 25 år.

På ganske få sider fortælles i *Ingeniørhøjskolen Aarhus Teknikum 1915-1990* (1990, 117 s., ill.) om skolens start og hvor man havde til huse. Det der har fået hovedvægten i denne fremstilling om Ingeniørhøjskolen, der i mange år var alene om at være Jyllands elektrotekniske ingeniøruddannelsessted, omhandler de uddannelser der tilbydes, og hvilke fremtidsplaner man nærer. Jubilæumsskriftet adskiller sig fra mange andre mere traditionelle ved ikke i så høj grad at beskæftige sig med fortiden, men i langt højere grad at være interesseret i fremtiden. Af mere traditionel karakter er *Jonas Møller: Fra tegneskole til teknisk skole. De tekniske skoler og deres forening gennem 100 år.* (1991, 96 s., ill.) der fortæller om de udviklingstræk, der har præget erhvervsuddannelserne og de tekniske skoler de sidste 100 år. Forfatteren går dog længere tilbage i tiden for at give baggrunden for oprettelsen af de tekniske skoler og det nye uddannelsessystem, de kom til at stå for. Bogen er opbygget kronologisk, men med opdeling i afsnit med væsentlige temaer for skolernes udvikling. En af disse skoler er *Teknisk skole Slagelse 125 år.* (1991, 40 s., ill.), som det efter flere forgæves forsøg lykkedes at få startet 14. oktober 1866. Tekstsiden i skriftet er der egentlig ikke noget at indvende imod, den er traditionel med omtale af skolens historie og udvikling, og indeholder de oplysninger, man kan forvente at finde. Der er indlæg om fremtiden for skolen og erindringer fra tidligere ansatte, forholdet til byen og uddannelsernes betydning. Bogen er godt illustreret med stregtegninger og gamle avissider.

25 år 1965-1990. AMU-Center, Vestjylland. Specialarbejderskolen (1990, 20 s., ill.) fortæller skolens historie i en kronologisk fremadskridende stil underbygget med mange billeder. Bygningshistorie og de forskellige kurser, der efterhånden kom til, omtales ligeledes. Ungdomsarbejdsløsheden, flygtninge og andre gruppers behov for uddannelse og efteruddannelse tages også op i skriftet, der afsluttes med en omtale af medarbejderne og en oversigt over elevantallet gennem årene.

Poul Hostrup: Handelsskolen for Han herred og Vesthimmerland 1965-1990. (1990, 42 s., ill.) fortæller hvordan den jubilerende handelsskole blev til på baggrund af sammenslutningen af 4 senere 5 handelsskoler i Han herred og dens udvikling frem til i dag. Ligeledes er hver af de fusionerede skolers historie omtalt: Farsø Handelsskole, Fjerritslev Handelsskole, Løgstør Handelsskole, Aalestrup Handelsskole og Aars Handelsskole.

Kolding Købmandsskole i 100 år er titlen på jubilæumsskriftet, der markerer 100-året for undervisningens start på Handelsskolen i Kolding. Fremstillingen er bygget kronologisk op og fortæller i en koncentreret form om skolens historie og de forskellige fag, der efterhånden blev udbudt på skolen. Skriftet, der er på 47 sider og rigt illustreret, afsluttes med en liste over skolens formænd og forstandere gennem de 100 år og et billedafsnit af Købmandsskolen i dag og med en afsluttende fremtidsvision. Desuden er der i skriftet indlagt Kolding Købmandsskoles Elevforenings 60-års jubilæumsskrift, der afsluttes med en liste over foreningens formænd.

Bedriftssundhedstjenesten for ansatte ved Københavns Kommune. Godt arbejde bedre liv – Erfaringer fra 10 års samarbejde (1989, 25 s., ill.) fortæller med mange billeder og en tekst, ofte i samtaleform og som to-siders opslag om Bedriftssundhedstjenestens arbejde i København. Det fælles for opslagene er at vise, at godt arbejde og arbejdsmiljø giver medarbejderne et bedre liv og større arbejdslyst. Publikationen bærer lidt for meget præg af at være reklame, og afsluttes med et skema over BSTs omfang i København.

DA i Viborg og omegn gennem 75 år (1990, 69 s., ill.) er en pænt opsat bog, hvor man desværre på billedsiden har valgt udelukkende at bringe portrætter og et par gruppebilleder. Tekstsiden er bedre og bringer de traditionelle lykønskninger fra hovedorganisationen, byrådet og modparten. Hovedvægten er dog lagt på det afsnit, der giver et rids af foreningens historie, og hvor man går længere tilbage end til 1915, hvor foreningen blev stiftet. Her fortælles om de mange emner, foreningen har været involveret i, i en kronologisk tematisk fremstilling. Skriftet afsluttes med den traditionelle oversigt over formænd og bestyrelsesmedlemmer gennem tiderne.

Tormod Hessel: Birkerød Haandværkerforening 1892 – 25. januar – 1992 (1992, 31 s., ill.) er ikke en samlet gennemgang af foreningens historie, men sætter med eksempler foreningens historie i relation til det lokale samfund, den er en del af. Der er lige så meget tale om en velskrevet lokalhistorie (der naturligvis ikke omhandler alt), som om en godt illustreret foreningshistorie.

Inger Wiene: En historie om kvindelige håndværkere i 200 år (1991, 102 s., ill.) er en usædvanlig og god bog, der dels gennem selvbiografier dels gennem interviews, fortæller om et hidtil overset felt, nemlig kvindelige håndværkeres historie indenfor de traditionelle mandefag. Bogen afsluttes med et afsnit, hvor der trækkes linjer over de

Brockmanns Hotel i Odense var en bygning af et mærkelig proto-postmodernistisk tilsnit og afgjort mere sjælden end egentlig køn. Billedet yder dog ikke bygningen fuld retfærdighed. Det stammer fra april 1945 i besættelsestidens slutning, og hvis man ser nøjere efter, kan man se, at vinduerne i hotellets nederste etage er muret til. Illustration fra 100 gange Odense Vejviser.

200 år for at vise tidens tegn, og hvor vilkårene for de kvindelige håndværkere sættes i perspektiv. Desuden bringes en kildeoversigt og litteraturliste.

Kenn Schoop: Teknikere i bevægelse (1990, 327 s., ill.) fortæller om Teknisk Landsforbunds og teknikernes historie og markerer 70-året for den faglige forenings historie. Bogen er opdelt i seks hovedkapitler, der er opbygget dels kronologisk og dels tematisk og omhandler: baggrunden for foreningens stiftelse, mellemkrigstiden, besættelsestiden, forholdene i 50'erne og 60'erne, teknologiens udvikling i 70'erne og 80'erne og i sidste afsnit behandles fagpolitiske forhold. Bogen afsluttes med litteraturliste og kilder samt diverse bilag.

HK Nakskov 1910-1990 (1990, 48 s., ill.) giver en god solid oversigt over foreningens opkomst og udvikling i de forløbne 80 år. Billedsi-

den kunne teknisk set godt have været bedre og skæmmer et ellers pænt jubilæumsskrift.

SID-klubben Cheminova 25 års jubilæum 1965-1990 (1990, 58 s., ill.) Selvom Cheminova begyndte sin virksomhed på Rønland allerede i 1953, gik der 12 år før SID etablerede en klub på virksomheden. Hvorfor det først skete så sent, fortælles der desværre ikke så meget om, men dog noget. Fremstillingen er blevet til på baggrund af medlemmernes beskrivelser af deres arbejdsområde, hvilket ikke gør den kedelig, men noget ujævn.

SID-Slagelse – Også vi byggede Slagelse (1990, 72 s., ill.) Med denne overskrift vil foreningen understrege, at det var dens medlemmer, der var fundamentet for Slagelses udvikling gennem de seneste 100 år. I en strengt kronologisk fremstilling har man valgt at lægge vægt på den modstand og modgang, arbejdsmændene var udsat for. En overskuelig indholdsfortegnelse giver en god indgang til fremstillingen, der har mange gode illustrationer.

Den offentlige mening (1991, 32 s., ill.) er udsendt i anledning af Fagbladets 100 års jubilæum. Der er ikke tale om en egentlig historisk fremstilling af de 100 år, men i stedet har man valgt at bringe en række forsider fra forskellige aviser. Disse forsider er sat i historisk perspektiv og skulle på den måde illustrere forløbet af de 100 år. 100 år med Fagbladet er udgivet som et tillæg til Fagbladet nr. 39 og markerer jubilæet for Specialarbejderforbundets publikation. Dette er gjort ved, at en række små artikler af forskellig art er samlet op og desværre på en noget rodet måde videregivet i et lidt uoverskueligt blad, hvor tekster og annoncer har en tendens til at glide i ét.

Hans-Christian Eisen: Samlede er vi en magt... Arbejdernes Fællesorganisation i Roskilde – 1890 til 1990 (1990, 76 s., ill.). En ikke særlig detaljeret gennemgang af Fællesorganisationens historie, men en bred kronologisk gennemgang af de 100 år, dog også med tematiske fremstillinger. Fremstillingen afsluttes med organisationens struktur, formænd og litteraturliste.

Arbejdernes Fællesorganisation, Slagelse 1890-1990. De første 100 år (1990, 56 s., ill.) er ikke en detaljeret gennemgang af en fællesorganisations historie, men foretaget kronologisk og med større held end for Roskildes vedkommende. Det er her lykkedes at sætte begivenhederne i FO-Slagelse i relation til, hvad der ellers skete i byen og det øvrige land, idet der, fortløbende på alle bogens sider, er afsat en spalte med, hvad der år for år fra 1875-1990 skete af væsentli-

ge begivenheder det pågældende år. Bogen er godt illustreret og velskrevet og afsluttes med en litteraturliste.

Benny Rosborg: Festskrift i anledning af Filantropisk afdelings og Københavns Frisørlaugs jubilæer (1990, 40 s., ill.) I dette lille velskrevne jubilæumsskrift berettes der i korte træk om laugsvæsenets historie, idet Københavns Frisørlaug via Filantropisk afdeling kan føre sin oprindelse helt tilbage til 1506. Skriftet er vel disponeret og godt illustreret afsluttende med en oversigt over oldermænd i lauget fra 1542-1862 og en oversigt over formænd fra 1861 til i dag.

H.V.-S.

Beretning om virksomheden

1. januar-31. december 1992

Afleveringer

Afleveringerne androg i 1992 8.635 enheder.

Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Danmarks Apotekerforening, København. 405 bind og 49 pakker, 1859-1979. Forhandlings- og udvalgsprotokoller, bestyrelsessager, journaler, medlemslister, cirkulærer og korrespondance.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 63 pakker journalsager, 1964-1982.

Dansk Beton Industrieforening, Fredericia (fortsat aflevering). 1 bind og 34 pakker, 1904-1991. Kassebøger, regnskabsmateriale, materiale vedrørende møder og generalforsamlinger samt medlemskartotek og kursusmateriale.

Dansk Industri, København (fortsat aflevering). 1 bind og 3 pakker, 1991-1992. Forhandlingsprotokol for forretningsudvalg og hovedbestyrelse samt journalsager.

Dansk Textil Union, København. 2 pakker, 1960-1985. Bestyrelsesreferater og medlemscirkulærer. Modtaget fra Grenaa Egnsarkiv.

Det Danske Handelskammer, København (fortsat aflevering). 1 bind og 27 pakker arkivmateriale, 1950 – 1992. Vedrører Dansk Frøhandlerforening.

Det Danske Hedeselskab, Viborg (fortsat aflevering). 24 pakker journalsager 1891-1953.

Industriens Arbejdsgivere, København (fortsat aflevering). 1 forhandlingsprotokol for Skibs- og Bådebyggeriernes Arbejdsgiverforening, 1975-1978.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 3 bind arkivnøgler, 1966-1979.

Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, København (fortat aflevering). 24 bind brevjournaler, 1970-1987.

I København. 93 bind, 1909-1989. Forhandlingsprotokoller, beretninger samt kassebog. I afleveringen indgår også materiale fra Foreningen af Pølsefabrikanter og Fedevaregrossister.

Landbrugsrådet, København (fortsat aflevering). 846 pakker, 1935-1985. Journalsager samt materiale vedrørende stavnsbåndsjubilæet.

Sammenslutningen af arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering), 13 bind og 145 pakker, 1901-1990. Forhandlingsprotokoller samt journalsager.

De Samvirkende Jydske Husmandsforeninger, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 6 pakker, 1938-1985. Forhandlingsprotokol, scrapbog samt billeder, bånd og film.

Industri og Håndværk

Snedkermester A. Andersen, Århus. 1 pakke private papirer, 1882-1908. Modtaget fra Mårslet Egnsarkiv.

S. Braads Smedie og Maskinfabrik, København (fortsat aflevering). 10 bind og 3 pakker, 1914-1964. Journal, ordrebog, lønningsbog samt personalesager og billeder. Modtaget fra Karin Saxtorff-Rasmussen, Haderslev.

Burmeister & Wain, København (fortsat aflevering). 33 pakker licenskontrakter 1961-1990.

A/S Dansk Røntgenteknik, Århus. 12 pakker tekniske tegninger, 1952-1976. Modtaget fra A/S Philips Medico, Århus.

A/S De Forenede Jernstøberier, Frederiksværk. 394 bind og 30 pakker, 1884-1976. Forhandlings- og revisionsprotokoller, beretninger, hoved- og kassebøger, journaler og modelbøger, kontrakter, byggesager, lønningsbøger samt kataloger, tegninger og billeder.

A/S Chr. Hansens Laboratorium, København (fortsat aflevering). 1 pakke aktiebreve, 1955-1990 samt Flinchs Almanak, 1878-1883.

A/S Peter F. Heering, København. 922 bind og 586 pakker, 1813-1986. Råbalancer, hoved- og kassebøger, ordre-, salgs og lønningsbøger, memorialer, journaler, fakturabøger, kalkulationsog lagerbøger, korrespondance, skibsdagbøger, reklamemateriale samt scrapbøger, billeder og statistik.

A/S Kerteminde Jernstøberi, Kerteminde. 25 bind og 11 pakker, 1917-1983. Status, balancer, årsregnskaber, revisionsprotokol, forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kontokort samt kataloger. I afle-

veringen indgår også materiale fra Brønnums Maskinfabrik. Modtaget fra De Forenede Jernstøberier, Frederiksværk.

Malerfirmaet Herman P. T. Krebs, Gentofte. 128 bind og 1 pakke, 1897-1976. Status, balancer, hoved-, kasse- og lønningsbøger, købs- og salgsbøger samt fotos.

Kryolitselskabet Øresund A/S, København (fortsat aflevering). 8 bind og 49 pakker 1853-1992. Forhandlings- og revisionsprotokoller, statusbog, beretninger, årsregnskaber/ samt ejendoms papirer, kontrakter, tegninger og billeder.

A/S J. C. Modeweg & Søn, København (fortsat aflevering). 1 pakke, 1895-1963. Kopier af bestyrelsesprotokoller samt status og driftsregnskaber. Modtaget fra Lyngby Byhistoriske Samling.

A/S Albert Nielsen, Århus (fortsat aflevering). 8 bind. 1968-1991. Korrespondance og miljørapport.

A/S Nordisk Kabel- og Trådfabrikker, København (fortsat aflevering). 65 bind og 19 pakker, 1927-1982. Årsregnskaber, kontrakter, korrespondance, mødereferater, langtidspanlægning, billeder og NKT Telekabelstrategi, 1992-1994.

Nærum Nylon, København. 5 bind korrespondance, 1954-1958. Modtaget fra Silkeborg Lokalhistoriske Arkiv.

Raadvaddams Fabrikker, Raadvad (fortsat aflevering). 2 bind, 1768-1787. Magasinbog samt oversigt over håndværksredskaber og værktøjer. Modtaget fra Gilleleje Museum.

Stjerne Foto v/C. Mortensen, Århus. 8 bind og 1 pakke, 1946-1984. Hoved-, kasse- og udgiftsbøger samt kassebilag m.m.

A/S Titan, København (fortsat aflevering). 1 pakke regnskaber, mødereferater, billeder samt private papirer fhv. direktør S. C. Hauberg. Modtaget fra Anne Marie Lebech, Hellerup.

Murermester *Vilhelm Zeltner*, København. 90 bind og 1 pakke, 1878-1985. Årsregnskab, status, hoved- og kassebøger samt journaler og kassekladder.

Aarhus Dampmølle, Århus. 5 bind og 1 pakke, 1904-1992. Aktieog forhandlingsprotokoller samt billeder og diverse sager vedrørende direktør Kaj Blicher.

Aarhus Flydedok A/S, Århus. 5 bind og 5 pakker, 1946-1988. Kassejournaler og personaleregistre.

Aarhus Piskefabrik, Århus (fortsat aflevering). 4 bind, 1949-1962. Balance og kassebog samt journaler.

Sammen med Peter F. Heerings arkiv indgik en mindre billedsamling, der fortæller om produktion af de bekendte frugtvine. Her et par situationer, der viser, hvor arbejdskrævende det var at håndtere kirsebær. Det var stort set kvindearbejde.

Mejerier

Horns Herreds Andelsmejeri, Lyngerup (fortsat aflevering). 6 bind og 2 pakker 1951-1972. Årsregnskaber, revisions- og forhandlingsprotokol samt korrespondance, kassebilag og billeder.

Handel

A/S L. Andersens Handelsforretning, Skagen. 3 bind, 1904. Forhandlingsprotokol samt hovedbog og journal. Modtaget fra Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

Købmænd *Wulf Hansen*, Køge. 1 kopi af hovedbog 1769-1790. Modtaget fra Landsarkivet for Sjælland.

Broderihandler *S. Hausgaard*, Århus. 1 statusbog 1924-1928. Modtaget fra Nr. Djurs Egnarkiv.

Købmænd *M. Heesgaard*, Løgten. 10 bind, 1915-1947. Hoved- og kassebøger samt journaler. Modtaget fra Lizzy Koch Madsen, Århus.

A/S C. Hofman & Co., Århus. 33 bind og 2 pakker, 1894-1970. Råbalancer, status, hoved-, kasse og vekselbøger, købsbog og journaler samt kundebøger og kataloger.

A/S N. Th. Jacobsen & Co., Jyllands Frøhandel, Århus. 13 bind og 2 pakker, 1871-1979. Status, årsregnskaber, hoved- og kassebog samt kopibog og brochurer.

A/S C. J. Kofoed-Ibsen, København. 26 bind, 1929-1984. Hovedkøbs- og salgsbøger samt kasse- og vekselbøger.

Korn- og Foderstof Kompagniet, Århus (fortsat aflevering). 13 pakker udklip, 1986-1991.

Lækkerland, Odense (fortsat aflevering). 1 pakke reklamemateriale, 1991.

Detailist *Mikkel Chr. Nielsen*, Hvilshøj. 6 bind og 1 pakke, 1885-1890. Hoved og kassebog samt journaler og fakturaer. Modtaget fra Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

Købmænd *Math. Olesen*, Skagen. 2 bind, 1880-1891. Hoved- og kladdebog. Modtaget fra Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

Isenkrammer *Thure Schachner*, Kolding. 1 pakke statusopgørelser, 1935.

Detailhandler *A. Severinsen*, Århus. 1 hovedbog 1923-1926. Modtaget fra Nr. Djurs Egnarkiv.

Vinhandler *M. Simoni*, Aalborg. 1 statusbog 1916-1933.

Købmænd *Anton Sørensen*, Skagen. 11 bind, 1884-1897. Hoved-

bøger og journaler. Modtaget fra Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg.

Tropefisken, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke, 1949-1987. Årsregnskab, kassebilag samt skøder og pantebreve.

Tømmerups Ejlf. v/Mogens P. Rasmussen, Odense 2 bind, 1932-1968. 1 hoved- og kassebog. Modtaget fra Ole Rasmussen, Struer.

Østjydsk Korn- og Foderstofforretning A/S, Århus. 14 bind og 1 pakke, 1915-1992. Aktieprotokoller, revisions- og forhandlingsprotokol, statusbog samt aktionærfortegnelse og korrespondance. I afleveringen indgår også materiale fra Østjydsk Korn, A/S Aarhus Foderstof Import og Jydsk L.K.C. Vækstfoderfabrik.

Rederier

A/S Beva Line, København. 613 bind og 422 pakker, 1958-1982. Regnskaber, hovedbogsblade, kassejournal samt dagbøger og hyre-regnskaber. Modtaget fra Skibshistorisk Laboratorium.

A/S Det Dansk-Franske Dampskibsselskab, København (fortsat aflevering). 156 bind og 69 pakker, 1898-1978. Aktieprotokoller, statusbog, kassebøger, beretninger og regnskaber, skibsdagbøger, brevjournal, tilsynsbøger samt udklip og billeder. Modtaget fra Skibshistorisk Laboratorium.

Det Forenede Dampskibsselskab A/S, København (fortsat aflevering). 149 bind og 23 pakker, 1859-1990. Aktieprotokoller, vedtægter, vekselbøger, kopibog, kontrakt- og leverandørbøger, korrespondance samt statistik, scrapbøger og firmablade.

Finansiering og Forsikring

Assurandør-Societetet, København (fortsat aflevering). 1 journalnøgle til journalsager. 1919-1965.

Fjerde Sø, København. 443 bind og 44 pakker, 1863-1990. Aktieprotokoller, revisions- og forhandlingsprotokoller, statusbøger, vedtægter, årsregnskaber, historisk materiale samt diverse sager Modtaget fra Codan Forsikring, København.

Jernindustriens Ulykkesforsikring, København (fortsat aflevering). 55 journalsager, 1944-1979.

Købstædernes alm. Brandforsikring, København (fortsat aflevering). 9 bind og 579 pakker, 1948-1983. Taksationer og registre.

Den vest- og sønderjydske Kreditforening, Ringkøbing (fortsat afleve-

ring). 66 pakker indfrieede lånesager, 1900-1988. Modtaget fra Nykredit, Ringkøbing.

Advokatvirksomheder

Landsretssagfører *Erik Frank*, Århus. 3 bind, 1938-1975. Hovedbøger og kassejournal.

Advokatfirmaet *Jæger & Rambusch*, Esbjerg (fortsat aflevering). 3 pakker journalsager, 1955-1978.

Advokat *E. Polach*, Frederiksberg. 1 pakke journalsager, 1975-1980.

Forretningsservice

Arkitekt *Harbo Sølvsten*, Århus. 14 bind og 10 pakker, 1951-1977. Regnskaber, projekter og billeder.

Foreningsvirksomhed

Dansk Erhvervsvejleder Forening, København. 74 bind og 19 pakker, 1949-1990. Status, årsregnskaber, forhandlingsprotokoller, cirkulærer, korrespondance og kassebøger samt medlemskartotek.

Landsforeningen "Den unge Gartner", Århus (fortsat aflevering). 1 pakke møder, regnskaber, cirkulærer og billeder.

Foreningen af Købmænd i Jern- metal-, rør- og sanitetsbranchen i Aarhus, Århus. 7 bind, 1911-1963. Cirkulærebog samt medlemslister m.m., Jydsk Jernhandler Forening.

Tegnerforbundet, København (fortsat aflevering). 4 bind, 1946-1971. Revisions- og forhandlingsprotokoller.

Aarhus Billedskærerlaug, Århus. 1 pakke love, medlemslister og mødereferater, 1983-1992. Modtaget af Erik Karby, Sorring.

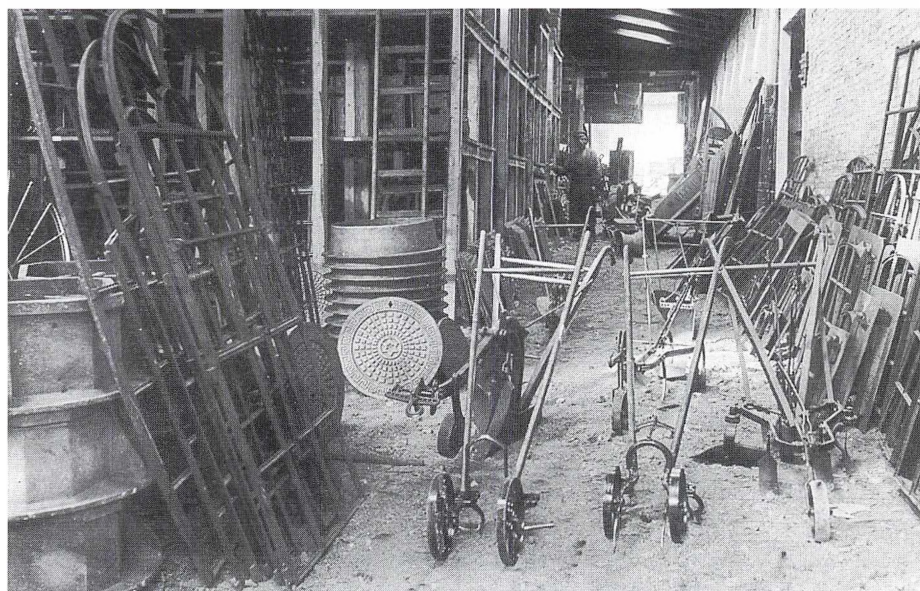
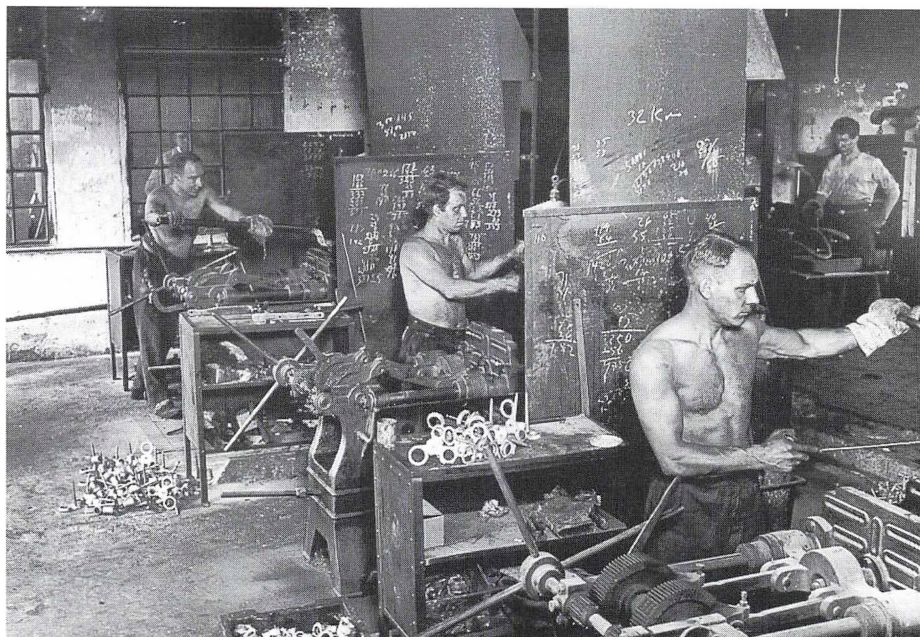
Aarhus Bogtrykkerforening, Århus (fortsat aflevering). 17 bind og 2 pakker, 1908-1991. Forhandlingsprotokoller, driftsregnskaber, kasse- og medlemsbøger, video- og kassettebånd.

Aarhus Buntmagerlaug, Århus (fortsat aflevering). 1 bind og 1 pakke, 1951-1984. Forhandlingsprotokol, kassebøger samt diverse bilag.

Foreninger for Ungdom, Fritid og Sport

Danmarks Samfundet, Århus (fortsat aflevering). 8 bind og 3 pakker, 1946-1989. Regnskab, korrespondance og udklip. Modtaget fra Inge Poulsen, Byrådskontoret.

Dansk Vandrelaug, Århus (fortsat aflevering). 1 kasse- og statusbog. 1983-1988.

De Forenede Jernstøberier blev stiftet i 1906 ved en sammenslutning af en række ældre jernstøberier. Nu er også dette firma forsvundet, men et spændende arkiv, bl.a. indeholdende billeder af produktion og arbejdsprocesser er overført til Erhvervsarkivet. Foruden et mere moderne billede fra fabrikken ses produktion fra tiden omkring århundredskiftet: støbejernsvinduer, brønddæksler og småredskaber til markarbejde med hest.

FDF, FPF Århus 14. Kreds, Århus. 6 bind og 1 pakke, 1960-1991. Mødeprotokol, medlemslister samt regnskab og breve.

Det jydskes Haveselskab, Århus (fortsat aflevering). 15 bind og 1 pakke, 1948-1992. Forhandlingsprotokoller, beretninger samt regnskaber og korrespondance. Modtaget fra Alfred Andersen, Lisbjerg.

Kammeraternes Kegle Club, Århus (fortsat aflevering). 5 Kassebøger, 1986-1991.

Samvirkende Århusianske Kegle Klubber, Århus. 2 Kassebøger, 1980-1988.

Aarhus Gymnastik Forening, Århus (fortsat aflevering). 6 bind, 1911-1972. Forhandlingsprotokol, scrapbøger, kopibog og turneringsprotokol.

Andre Foreninger

Banegaardsgades Sammenslutning, Århus. 1 bind og 1 pakke, 1953-1991. Forhandlingsprotokol, vedtægter, kassebøger samt medlemslister og mødereferater.

Ensomme Gamles Vel, Aarhus Domsogn, Århus. 2 bind arrangementer, 1922-1978. Modtaget fra Lokalhistorisk Samling, Århus.

"Mod Lyset", Spiritistisk Forening, Århus (fortsat aflevering). 3 pakker. 1913-1991. Breve, udklip og billeder.

Selskabet for Arkitekturhistorie, København. 14 bind og 14 pakker, 1978-1987. Årsregnskaber, kassejournaler, mødereferater, medlemslister og korrespondance. Modtaget fra Planstyrelsen, København.

Turistforeningen for Århus og Omegn, Århus, (fortsat aflevering). 2 pakker diverse sager, 1986-1990. Modtaget fra Århus Lokalhistoriske Samling.

Andre

Arkitekt Poul Andersen, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke journalsager, 1938-1950.

Redaktør *Georg Andresen*, Århus (fortsat aflevering). 3 scrapbøger, 1986-1990.

Dansk Læderindustri Forskningsfond, København (fortsat aflevering). 3 bind, 1944-1989. Forhandlingsprotokol, statusbog og regnskabsbilag.

Direktoratet for Egnsudvikling, Silkeborg (fortsat aflevering). 178 pakker, 1960-1990. Journalsager, årsregnskaber og revisionsrapporter.

A/S De Forenede Jernstøberiers Hjelpe- og Understøttelsesfond, Frederiksværk. 2 bind, 1948-1959. Kassejournal og ansøgningsprotokol.

Fredeiksværk Syge- og Begravelseskasse, Frederiksværk. 9 bind og 1 pakke, 1858-1972. Årsregnskaber, kassebøger og medlemsprotokoller.

Jysk Teknologisk Institut, Århus 12 bind og 59 pakker diverse arkivmateriale.

Ingeniør *C. V. Smith-Hansen*, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke private papirer, billeder og film.

Erhvervsarkivet

For Erhvervsarkivet fik året 1992 stor betydning. Den 14. maj blev den nye arkivlov vedtaget, hvorefter Erhvervsarkivet blev en del af det nye institutionsområde, benævnt Statens Arkiver under ledelse af rigsarkivaren. Loven trådte i kraft 1. oktober, og fra samme dato opløstes Erhvervsarkivets bestyrelse, der siden loven fra foråret 1962 om statens overtagelse af Erhvervsarkivet havde fulgt arkivets arbejde.

Den vedtagne lov ændrer ikke Erhvervsarkivets formål, da loven gentager den gamle lovs formålsparagraf. Institutionen skal fortsat indsamle, modtage og bevare arkivalier af væsentlig forskningsmæssig betydning fra erhverslivets organisationer og virksomheder og gøre dem tilgængelig for forskning. Loven indebærer nye udviklingsmuligheder for Erhvervsarkivet i samarbejdet med rigsarkivet, de fire landsarkiver samt Dansk Data Arkiv.

Ordningsarbejder

Afleveringerne til Erhvervsarkivet androg ca. 8.600 enheder, en betydelig vækst i forhold til det foregående år. Store afleveringer fra nedlagte/opkøbte virksomheder, bl.a. Peter F. Heering, 1813-1986, og Fjerde Sø Forsikring, 1863-1990, har trods pladsproblemer ikke kunnet udsættes.

I årets løb blev udflytningen til de to store fjernmagasiner ca. 12 kilometer fra byen under Skæring Skole afsluttet. I alt er der her placeret ca. 6.000 hyldemeter.

Der har fortsat været arbejdet på udtyndings- og kassationsopga-

ver, ligesom tidligere kassationspraksis har været taget op til nyvurdering.

I årets løb er der færdiggjort eller fortsat større registrerings- og ordningsarbejder i arkiverne fra Kryolitselskabet Øresund, Kreditforeningen af Grundejere i Fyns Stift, Vognfabrikken Scandia samt Grosserer-Societetet.

Personaleforhold

Under de såkaldte beskæftigelsesordninger har der i årets løb været ansat 2 kontorassistenter 3 fra SID-området samt 3 fra AC-området.

Det "overtallige" personale fra de forskellige arbejdsmarkedsordninger har alle udført et værdifuldt arbejde, men desværre sløret den kendsgerning, at fortsatte budgetreduktioner i de senere år har reduceret det fastansatte personales antal.

Forholdet er således i dag det, at institutionen vil have endog meget vanskeligt ved at udføre sine opgaver alene på de normerede stillinger. Erhvervsarkivet er med andre ord blevet stærkt afhængigt af de mange arbejdsmarkedsordninger. Det kan rumme en alvorlig fare, hvis de ændres til ugunst for institutionen.

De ansatte har forestået skrive-, ordnings- og registreringsarbejder og ikke mindst været uundværlig arbejdskraft i forbindelse med flytninger, omorganiseringer samt hovedrengøring i magasinerne.

31. marts gik overarkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen på pension efter at have været tilknyttet institutionen siden 1946, som chef fra 1979. Stillingen blev pr. 1. august besat med arkivar, mag. art. Henrik Fode.

30. september ansattes overassistent Eva Hansen i den stilling, der havde stået ledig, siden overassistent Birthe Agger gik på efterløn 10 måneder tidligere.

En ny arkivassistentstilling blev opslået i november. Blandt 492 ansøgere udnævnte rigsarkivaren efter indstilling fra Erhvervsarkivet sidst i januar 93 assistent Jørn Eriksen.

Læsesal og udlån

Besøgstallet på læsesalen har vist en jævn stigning til omkring 3.000 besøgende, og til disse har der været fremtaget omkring 9.000 arkivenheder fra magasinerne.

Fortsat har der været arrangeret omvisninger og demonstrationer, ligesom lokalerne om aftenen ofte har dannet ramme om foredragseller kursusvirksomhed.

Håndbiblioteket

Erhvervsarkivets bibliotek er et håndbibliotek, det vil sige, at biblioteket skal være til rådighed for Erhvervsarkivets brugere og ansatte. Det er ikke et udlånsbibliotek; men med en samlet bogbestand på godt 100.000 bind må det siges at være et velvoksent håndbibliotek, og da det rummer bøger, som ikke findes på andre danske biblioteker, tilbyder biblioteket i et vist omfang udlån af disse til brug på læsesal på et andet bibliotek. Disse udlån har hidtil været formidlet gennem en indrapportering af bibliotekets tilvækst til henholdsvis forskningsbibliotekernes fælleskatalog Alba og Dansk Samkatalog over Periodica. Denne indrapportering er imidlertid ophørt, da den gav anledning til en del lånebegæring vedrørende materiale, som fandtes på andre danske biblioteker. Fremover vil det således kun være udenlandsk litteratur, som ikke findes på andre danske biblioteker, som vil blive udlånt. Biblioteket rummer særlige samlinger af kataloger, beretninger/årsregnskaber, betænkninger og vedtægter.

På grund af voksende pladsproblemer har det været nødvendigt dels at se mere kritisk på bibliotekets accession, som er blevet koncentreret om arkivets arbejdsområde dansk erhvervshistorie, dels at foretage kassationer af mindre benyttet litteratur. I den forbindelse er blandt andet bibliotekets store bestand af norsk statistik blevet begrænset betydeligt. Accessionen har andraget 725 bind, men på grund af de betydelige kassationer er den samlede bestand blevet reduceret til omkring 104.000 bind.

Også tidsskriftholdet har været taget op til kritisk revision og er blevet reduceret. Bibliotekets samling af fagtidsskrifter og organisations/institutions/virksomhedstidsskrifter er blevet koncentreret om erhvervs-, arbejdsgiver- og funktionærorganisationer. Der er indgået 400 tidsskrifter med et bind/hæftetal på ca. 2.500 og ca. 300 regnskaber og årsberetninger. Desuden diverse småskrifter.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.

Erhvervsarkiver i udlandet.

Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.

Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.

Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.

Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.

På trampelfart 1848-50.

Bøgekøb i provinsen 1800-1850.

Postgang i det 19. århundrede.

Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider. Udsolgt.

Indhold: fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.

Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.

En Vesterhavsstrandning 1850.

Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.

Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 75,00.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.

Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.

Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.

Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.

Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.

De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.

De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.

Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.

Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 75,00.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.

Økonomisk debat i Slesvig og Hølstien 1773-1807.

En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.

Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Brøberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 75,00.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanal-
kompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 75,00.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århun-
rede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunst-
handels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfällit 1799. Lavstilstande og byggeførhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N.
P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 75,00.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 75,00.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 75,00.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 75,00.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 75,00.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 100,00.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761 .
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 100,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinsløbmands rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borgerskaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 100,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 100,00.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 100,00.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsløshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 100,00.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 100,00.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1989. 220 sider, kr. 183,00.

Indhold: Noget for noget. Albert Nielsen Kemisk Fabrik.
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår?
Severin og Andreas Jensens møbeletablerment.
Jernstøber M. H. Petersens kopibog.
Fyens Disconto Kasse 1846-86.
Store selskaber og samfundet.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1990. 189 sider, kr. 183,00.

Indhold: På spor af Mads Lange.

I tjeneste for ØK.

En skomagerforretning på Nørrebro 1890-1935.

Erindringer fra benzinbranchen 1930-70.

Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1991. 213 sider, kr. 198,00.

Indhold: Da »Tordenskjold« kom på aktier. Dansk tændstikindustri 1875-1914.

A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887.

En hovedorganisation, som aldrig blev til.

Beskæftigelsen i den tidlige danske industri.

Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1992. 251 sider, kr. 198,00.

Indhold: »Tobakken« i Esbjerg

Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium

Købmænd i Århus 1840-1850

Danske handelsforsøg på Levanten 1752-65

Industrirådet

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider,
kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl
Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).
Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27.
april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: Birgit Nüchel Thomsen: Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i
statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og
Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore
dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handels-
standsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aar-
hus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medar-
bejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel
Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr.
14,65.

*Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W.
Oldam:*

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes po-
litiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek
ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr.
48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970.
152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmands vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider. Kr. 138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40. (Udsolgt) .

Ib Gejl:

Indenfor snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945. 1989. 349 sider. Kr. 300,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1. Virksomheder fra landbrug, industri og håndværk m.v. 1991. 253 sider, kr. 140,00.

